

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**№ 5 (302) ТРАВЕНЬ
2016**

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 5 (302) травень 2016

Засновано в лютому 1997 року (27)

Свідоцтво про реєстрацію:

серія КВ № 14441-3412ПР,

видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних

«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю

№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

(протокол № 10 від 27 травня 2016 року)

Виходить двічі на рік

УДК 316(05)
ББК 60.5я54
В 53

**Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

**Заступник головного редактора –
доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.**

Випускаючі редактори:

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,
доктор філологічних наук, професор **Глуховцева К. Д.**,
доктор філологічних наук, професор **Дмитренко В. І.**,
доктор біологічних наук, професор **Іванюра І. О.**,
доктор історичних наук, професор **Михальський І. С.**,
кандидат філологічних наук, професор **Пінчук Т. С.**,
доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Соціологічні науки»:

доктор соціологічних наук, професор **Кононов І. Ф.**,
кандидат соціологічних наук, доцент **Хобта С. В.**,
кандидат соціологічних наук, доцент **Верховод Л. І.**,
доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук Білорусі, (м. Мінськ, Республіка Білорусь) **Бабосов Євген Миколайович**,
доктор історичних наук, професор (Болгарія, м. Софія) **Захарі Захарів'єв**,
доктор соціологічних наук, професор **Куценко О. Д.**,
доктор соціологічних наук, професор **Рущенко І. П.**,
доктор соціологічних наук, професор **Саппа М. М.**,
доктор соціологічних наук, професор **Сокурянська Л. Г.**,
доктор соціологічних наук, професор **Катаєв С. Л.**,
доктор соціологічних наук, доцент **Коваліско Н. В.**,
доктор соціологічних наук, професор **Щудло С. А.**,
доктор соціологічних наук, професор **Каменська Т. Г.**,
доктор соціологічних наук, професор **Барматова С. П.**,
доктор соціологічних наук, професор (Саратов, Російська Федерація) **Черняєва Т. І.**

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія “Вісника” приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра – номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 15 рядків (українською, російською) та 22 рядки (англійською) мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

**ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ І ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СОЦІОЛОГІЇ**

1.	Від редактора	4
2.	Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності	5
3.	Лобанова А. С. Соціальна мімікрія в умовах кризи та гібридної війни: пошук емпіричних показників	55
4.	Рущенко І. П. Методологічні і методичні питання виміру рівнів девіації в зоні проведення бойових дій	71
5.	Верховод Л. І. Принципи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни	91
6.	Плясов В. С. Багатоскладове суспільство в умовах кризи та гібридної війни: проблема емпіричного вивчення.....	105
7.	Прядко О. С. Кризові явища в історичній пам'яті народу: теоретико-методологічні проблеми	116
8.	Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології.....	126

ВІЙНА І СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ

9.	Злобіна О. Г. Групи породжені кризою, як об'єкт соціологічного дослідження: можливості та обмеження дослідницьких методів	151
----	--	-----

КРИЗА, ВІЙНА І МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ

10.	Полулях Ю. Ю. Мемплекси окупованої реальності	163
11.	Петренко О. С. Функціонування соціальної інформації в умовах гібридної війни	193
12.	Чантурія А. В. Політичні інтернет-меми та масова свідомість у період збройного конфлікту на Донбасі	208
13.	Скокова Л.Г. Інтернет-меми, <i>spreadable media</i> і цифрова культурна партиципація.....	218

**ПРОБЛЕМИ ПОЛЬОВОГО ЕТАПУ ЕМПІРИЧНИХ
СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ**

14.	Князева О. В. Специфіка роботи соціолога в умовах воєнного конфлікту: можливості і обмеження (український досвід).....	231
15.	Котеленець К. М., Алексєєва А. Б. Особливості організації	

польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні.....	240
---	-----

РОЗДУМИ НАД КНИГАМИ

16. Кононов І. Ф. Україна і капіталізм: невдалий роман (Рец. на кн.: 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / За редакцією Кирила Ткаченка. – К.: Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2015)	254
Відомості про авторів	262

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ І ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

ВІД РЕДАКТОРА

В номері публікуються статті, присвячені методологічним і організаційним проблемам соціологічних досліджень періоду кризи і війни. Українське соціологічне співтовариство зіткнулося з тим, що традиційна методологія в цих умовах працює незадовільно.

Більшість статей номера підготовлені в межах дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі», який підтримується Міністерством освіти і науки України (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

В межах реалізації цього проекту було проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Методологічні питання дослідження масової свідомості в кризові періоди суспільного розвитку» (Старобільськ, 25 березня 2016 р.). Для участі в цьому заході були запрошені провідні вітчизняні вчені, які займаються методологічними питаннями соціологічних досліджень в критичні періоди суспільного розвитку. Статті проф. Олени Злобіної, доц. Людмили Скокової, доц. Олени Князевої написані на основі доповідей на конференції.

Увага нашого наукового колективу була зорієнтована на виявлення причин методологічних збоїв, з якими стикаються соціологи в нинішній ситуації. Увага звертається на співвідношення соціологічної теорії і соціологічної методології. З'ясовано, що перетворення соціології на інститут сучасної демократії призвело до того, що більшість спеціалістів, які працюють в предметному полі соціології, переорієнтувалися на сервісні (прикладні) дослідження. Подібні дослідження, які найчастіше здійснюються з використанням опитувальних методів, дають знання, яке вплетене в поточний політичний процес. Інші практично-орієнтовані дослідження ввійшли в практику маркетингу і теж інтегровані з поточною практичною діяльністю. Соціологи почали продукувати величезну кількість інформації, яка застаріває зі швидкістю газетних статей.

Такий стан ремесла соціологів у всьому світі мав своїм наслідком втрату зв'язку між загальною теорією суспільства і тим, що отримало назву соціологічних досліджень. Останні дозволили накопичити неоглядну кількість інформації про суспільне життя, але вона не впливала і не впливає на стан наукової дослідженості суспільства.

Практика масових соціологічних досліджень своєю теоретичною базою має статистику. Остання ж спирається на математичне обґрунтування. Для інтерпретації швидкоплинної і мінливої інформації застосовуються теорії середнього рівня, неспинне збільшення яких

свідчить про екстенсивний розвиток нашої науки і втрату нею своєї предметної визначеності.

Для виходу зі змальованої ситуації пропонується новий теоретичний синтез, головними компонентами якого мусять стати світ-системний аналіз, екологічна соціологія і теорія Другого модерну.

Соціологи стикаються в дослідженнях з некласичними об'єктами. Одними з них є меми. В номері публікується декілька статей, які розглядають цю реальність. Одним з дослідників (Юрій Полулях) пропонується нова теорія мемів, мемграм і мемплексів.

Респонденти в незвичних і небезпечних обставинах не йдуть на контакт з соціологом, або дають нещирі відповіді. Це актуалізує теорію, яка вже більше 10 років тому була розроблена проф. Аллою Лобановою. Авторка дає її сучасну інтерпретацію в статті, що публікується.

Соціолог стикається зі складнощами під час польового етапу дослідження. Про все це в наших статтях.

І. Ф. Кононов

УДК 316:005

І. Ф. Кононов

СОЦІОЛОГІЯ В УМОВАХ КРИЗИ І ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СПРОМОЖНОСТІ

Виклик кризи і війни

Глибока суспільно-політична криза, в яку Україна почала занурюватися з кінця осені 2013 р., а потім і війна в Донбасі, зробили надзвичайно актуальними питання про адекватність дослідницьких стратегій вітчизняних соціологів.

Почнемо аб ово. Соціологи працювали на Майдані майже з перших днів. Досліджуючи його склад, вони констатували переважання молодих людей з вищою освітою, людей, що належать до середніх верств і безпартійних. Так, 7-8 грудня фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології було проведене дослідження соціального складу і настроїв учасників Євромайдану. Згідно з його результатами, середній вік учасників мітингів становив 36 років. Тут переважали люди з вищою освітою (64%). Ще 22% учасників мали середню спеціальну освіту, а незакінчену вищу – 13%. Соціологи зафіксували, що за родом занять серед майданівців переважали (40%) спеціалісти з вищою освітою, 12% становили студенти, 9% – підприємці, ще 9% – пенсіонери, 8% – керівники різних рівнів, 7% – робітники. Варто звернути увагу і на те, що

92% опитаних протестувальників відповіли, що не належать до жодної партії, громадської організації чи руху [1]

Це штовхало до досить оптимістичних узагальнень. Скажімо, Олена Злобіна писала про Майдан: «Народжений у процесі вияву масових переживань під впливом емоційного чинника, він поступово з суб'єкта соціального настрою перетворюється на суб'єкт соціальної дії. І хоча емоціональна складова дії є значно мінливішою порівняно із складовою раціональною, не можна недооцінювати силу емоційної напруженості, яка в будь-який момент може спричинити вибух активності, що стає короткотривалим, але, можливо, доленосним чинником суспільних трансформацій» [2, с. 326].

Зроблений висновок цілком логічний, адже спирається на дані, отримані визнаними в соціологічному співтоваристві методами. Він відповідає визнанню методологічним орієнтирам як-то теорія демократичного транзиту. Правда реальні наслідки Майдану виявилися зовсім іншими. Соціологи не помітили зсуву в правий бік політичного спектру в політикумі країни, не врахували, що серед учасників протестів були організовані заздалегідь групи, які і визначали в кінцевому підсумку динаміку протестів. Взагалі поза фокусом уваги соціологів залишилося таке явище нашого політичного життя як політичне найманство, яке давно вже дає засоби до життя значним групам людей. При цьому формальна партійна приналежність для них не обов'язкова. Поза увагою залишилася і боротьба клієнтельних груп (які у нас звично називають олігархічними), яка з самого початку була спрямована в неправове річище. Соціологів навіть не здивувало, що попри лозунги євроінтеграції, на Майдані були відсутні заклики до соціальної справедливості, не висувалися програми переустрою країни на засадах гуманізму. Реальним гаслом всього процесу стала влада у чистому вигляді.

Майдан був породжений внутрішньоелітним розколом і відсутністю в політикумі України механізмів узгодження інтересів різних фракцій правлячого класу. Іншим наслідком цього розколу стала війна в Донбасі. Зрозуміло, що у війну безлади регіонального масштабу перетворилися лише за допомогою Росії, але остання не наважилася б на акт агресії, якби для цього не було внутрішніх передумов.

Соціологи в зоні воєнного конфлікту в Донбасі теж працювали з початку його розгортання. Але цікавою є спрямованість їх уваги, яка зміщується на проблему регіональної ідентичності. Деякі дослідницькі організації настійливо доводять, що Донбас, як і Крим, ментально відмінні від України. Тим самим біди регіону розглядаються в якості вини його мешканців. Виникають очікування, що війна донбаську ідентичність зламає, а мешканці регіону з'єднаються в єдиному ідентифікаційному пориві з рештою країни. Такі очікування відбивалися на чистоті методу. Інакше я не можу пояснити, чому в березні – квітні

2015 р. вже згаданий фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» для дослідження на Луганщині обрав міста Сіверодонецьк і Старобільськ. Тоді було опитано 995 респондентів (496 – в Сіверодонецьку, 499 – в Старобільську). Розподіл відповідей на деякі питання анкети демонстрував величезну відмінність між містами. Так, на запитання «Які заходи, які рішення слід вжити, щоб на Донбасі запанував мир?» один з варіантів відповідей був такий «Надання Луганській і Донецькій областям особливого статусу в межах України». В Сіверодонецьку його обрали 19,2%, а в Старобільську – 31,4%. Були отримані і інші відмінності у відповідях на це запитання. Так, варіант «Припинення фінансування територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР» (виплати пенсій, заробітних плат та ін.)» в Сіверодонецьку обрали 8,5% респондентів, а в Старобільську – 33,7% [3].

Спираючись на ці та інші відмінності в розподілі відповідей респондентів двох міст науковий керівник фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» Ірина Бекешкіна зробила висновок: «Опитування показало, що єдиного Донбасу немає. Різні міста демонструють різні думки громадян. Але є певні спільні позиції з шерегу ключових питань» [4]. Таке узагальнення, зроблене на підставі опитування в двох містах не може не дивувати. Виявлену проблему варто було б піддати внутрішньому аналізу у самому фонді. Треба було перевірити усі етапи дослідження – від формування вибірових сукупностей і кількості відмов респондентів до роботи інтерв'юєрів в полі. Справа в тому, що в Сіверодонецьку утримались від відповіді на вказане запитання 70,4% респондентів, а Старобільську – 35,7%. Але навіть, якщо з технологічного боку в дослідженні все було гаразд, його даних недостатньо для зробленого висновку. По-перше, некоректно порівнювати вибрані міста саме як репрезентанти донбаської спільноти. Старобільськ історично належить до Слобожанщини. З Донбасом його з'єднало лише входження до Луганської області. Банальністю ж є твердження, що область не тотожна регіону. По-друге, ці міста є різними за чисельністю населення. В Старобільську мешканців менше 20 тис., а в Сіверодонецьку – більше 100 тис.

Я вже відмічав, що дослідження українських соціологів в Донбасі методологічно часто орієнтувалися на туманну концепцію ідентичності, яку розуміють як певну атрибутивну властивість спільноти. Ірина Бекешкіна свою прихильність до цієї перспективи демонструє достатньо послідовно. Не так давно вона говорила: «Донбас і Крим завжди відрізнялися від решти України. Якщо подивитися опитування колишніх років, то і тоді було видно відмінність Донбасу від, скажімо, Дніпропетровської, Запорізької областей. Він був за багатьма параметрами ближче до Криму. А коли соціологи приєднували Донбас до сходу, до Дніпропетровської та Запорізької областей, а Крим до півдня – Одеської та Херсонської, ці відмінності в значній мірі затиралися» [5].

Наведені дослідження тут використовуються саме як приклади. Їх кількість можна збільшувати. Мені доводилося порівнювати результати опитувань українських і російських соціологів по різні сторони лінії розмежування, які повинні були з'ясувати громадську думку стосовно бажаного майбутнього Донбасу. В них стабільно отримуються дзеркально обернені результати. На території «ЛНР/ДНР» більшість опитаних мешканців висловлюються або за приєднання до Росії, або за незалежність цих утворень. На вільних територіях Донбасу навіть мешканці міст, які певний час входили до зони контролю «ЛНР/ДНР», бачать майбутнє свого регіону з Україною [6]. Що це? Мімікрія мешканців, які бояться дати неправильну відповідь? Рациональний вибір в певній ситуації («Точка зору визначається місцем перебування»)? Ідеологічна і політична заангажованість соціологів, які свідомо чи підсвідомо тиснуть на респондентів? Невідповідність соціологічного інструментарію? Методологічна нечутливість соціології до нової ситуації? All of the above?

Методологічна ситуація

Варто почати зі з'ясування загальної методологічної ситуації в вітчизняній соціології. Власне, коли я пишу про вітчизняну соціологію, то зовсім не застосовую принцип методологічного націоналізму. Соціологія як наука є інтернаціональним явищем. Маю на увазі стан справ в українському соціологічному співтоваристві.

Українська соціологія після 1991 р. завершила свою інституціоналізацію, віхами чого були створення Інституту соціології НАН України, який виділився з Інституту філософії 1990 р., і започаткування академічного журналу «Соціологія: теорія, методи маркетинг» 1998 р. З 1992 р. Інститут соціології здійснює унікальний моніторинг змін в українському суспільстві.

Разом з тим, з того ж часу в нашій соціології домінує емпірична спрямованість при запозиченні теоретичних напрямків з-за кордону. В цілому це свідчить про екстенсивний шлях її розвитку. Накопичена величезна кількість даних про наше суспільство, але в більшості випадків вони доведені лише до рівня емпіричних узагальнень. Профіль соціології змінюється під впливом інтелектуальної моди, що також найчастіше приходить з Заходу. Він схожий на ландшафт лемівського Солярісу, де постійно формуються структури, які через деякий час руйнуються і поступаються місцем таким же недовготерміновим утворенням.

Негласною конвенцією стало визнання саме за сукупністю методів, що використовуються соціологічним співтовариством, статусу маркеру предметного поля соціології. Безумовно, метри нашої науки такої відвертої констатації уникають. Але те, що приховують, проривається в публікаціях молодих дослідників. Наприклад, Ліна Малиш пише: «Навіть поверховий аналіз соціологічних текстів дозволяє

помітити, що найбільш плідним шляхом пошуку демаркаційної лінії, яка б зробила можливим відмежування соціології *від* не-соціології і не-науки загалом, є опис специфіки її методів, оскільки серед вчених відсутня єдність в розумінні предмету науки, його основоположних рис, які повинні визначити фокус аналізу» [7, с. 65–66].

Правда, тих, хто визнав такий підхід до окреслення предметного поля соціології, очікує удар з боку знавців методологічної ситуації в нашій науці. Геннадій Батигін і Інна Дев'ятко визначили наявну ситуацію як «епістемологічну купу», де «не обтяжуючи себе розмежуванням можливих смислів, диспутанти зазвичай обирають не методологічні позиції, а боки епістемологічної купи» [8].

Варто відзначити, що ніхто і ніколи в соціологічному середовищі не мав наміру спростовувати гегелівську думку про науку як про прикладну логіку. Тим більш дивним видається становище, що склалося.

Геніальний філософ Павло Копнін писав, що науки не створюються за бажанням ентузіастів чи навіть простою появою нової суспільної потреби. «...Науки виникають не шляхом декларацій, а в результаті відкриття фундаментальних закономірностей, на основі яких створюється метод для вивчення великої сукупності явищ, що мають життєво важливе значення» [9, с. 288]. Далі він уточнює: «Наука – не проста сукупність усіх знань про той чи інший об'єкт, а певна система їх, на основі якої виникає метод руху людського пізнання. Немає комплексних наук, а існує комплексне вивчення методами і засобами різних наук якогось складного і важливого об'єкту, в результаті чого досягається його осягнення в усіх різноманітних зв'язках і опосередкуваннях» [9, с. 290].

Фундаментальні закономірності, які стають основою наук, свідчать про системний характер об'єктів їх дослідження. Методи пізнання в тій чи іншій науці повинні відповідати природі системи, що вивчається. Цілком слушно писав Геннадій Батигін, що «припущення про абсурдність світу робить вчення про метод непотрібним» [10, с. 4]. Метод покликаний зробити можливою пізнавальну взаємодію з самою дійсністю і стати способом створення і постійного зростання її абстрактно-понятійної моделі, якою і є теорія.

Спробуємо зрозуміти як пов'язані об'єкт дослідження, метод і теорія в соціології. Для цього звернемося до прецедентних текстів Володимира Ядова і Геннадія Батигіна.

Володимиру Ядову належить один з найкращих в світі підручників з методології і методів соціологічних досліджень, підручник, який став взірцем для тих, хто писав на ці теми після нього. Як сучасна російська література, за крилатим висловом французького критика Ежена Вогює, вийшла з «Шинелі» Гоголя, так і сучасна українська соціологія багато в чому вийшла з ядовської «Стратегії соціологічного дослідження». Цілком можна погодитися з думкою редакції журналу

«Соціологія: теорія, методи, маркетинг», яка в передмові до публікації фрагментів з листування Володимира Ядова і Дмитра Шаліна написала про першого: «Важко переоцінити його роль в становленні радянської, російської і української соціології» [11, с. 126]. Думаю, подібне могли б сказати і білоруські, і киргизькі, і інші соціологи колишніх республік Радянського Союзу.

Приклад Володимира Ядова цікавий і за іншими параметрами. Його книга, будучи самобутнім твором, відображає світовий стан соціологічної методологічної думки. Вона стала повною мірою одним з фундаментальних текстів парадигмального характеру в нашій соціології, адже по ній вчилися декілька поколінь соціологів. Сам Володимир Олександрович регулярно повертався до тексту книги, оновлюючи його прикладами і свіжими посиланнями. Він був не лише великим вченим, але і активним громадянином, який хотів через соціологію впливати на суспільне життя з метою його гуманізації. Він міг без усякої дипломатії написати: «До Путіна я відчуваю ненависть. Жорстокий і цинічний, жадаючий влади, зневажаючий свій народ, він до того ж виявився людиною, яка прагне до надбагатства і розкоші» [11, с. 132]. Його методологічні підходи давали змогу прогнозувати розвиток ситуації в Росії. 2010 року він написав: «...Тенденції у нас строкаті, але цілком можуть бути представлені трьома векторами: потужний потік великодержавного націоналізму, ріденький струмінь лібералізму і наростаюча течія неофашизму. Перший і третій цілком можуть злитися воєдино. Очевидно, що саме Путін створив і продовжує цементувати структури «національної демократії». Це по суті декларативна демократія на кшталт тої, що була прописана в «найдемократичнішій» сталінській Конституції» [11, с. 127].

Володимир Ядов вважав, що в світі одночасно реалізуються два проекти соціології. Один з них має європейське походження і є предметно-орієнтованим, другий виник і розвивається в США і є проблемно-орієнтованим. Європейський підхід до соціології передбачає вивчення соціальних систем, цілісних суспільних організмів, американський – вивчення масових соціальних процесів, масової поведінки людей. Внаслідок цього склалося дві парадигми: макро-соціологічна і мікро-соціологічна [12].

Сам вчений намагався сформулювати синтетичне розуміння предмету соціології. Не вдаючись до спеціального обґрунтування, він постулював вирішальну роль в саморусі соціального цілого соціальної спільноти. Через це саме вона повинна була відігравати провідну роль у визначенні соціології. Визначення вийшло важким, тавтологічним, суперечливим і малопродуктивним через свою екстенсивність: «...Соціологія – це наука про становлення, розвиток, зміни і перетворення, про функціонування соціальних спільнот і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів.

Це наука про соціальні зміни, що викликаються активністю соціального суб'єкта; наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між багатоманітними соціальними спільнотами; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки» [12]. У цьому визначенні були перераховані сегменти предметного поля, якими на той час активно займалися представники соціологічної спільноти. В ньому не визначений об'єднуючий предметне поле закон, а отже на його основі неможливо зрозуміти подальший розвиток соціології.

Симптоматично, що В. Ядов виділяв два типи досліджень, які він називав теоретико-прикладними і власне прикладними. Тобто будь-яке емпіричне соціологічне дослідження мусить служити чомусь іншому, сприяти вирішенню проблеми, яка вже склалася або в теорії, або в суспільній практиці. Для виділення і аналізу будь-якої проблеми необхідний зовнішній поштовх з боку соціального запиту. Тільки це дає можливість виділити об'єкт і предмет дослідження. Вчений писав: «Зазвичай предмет дослідження містить в собі *центральне питання* проблеми, пов'язане з припущенням про можливості знайти в ньому закономірність або центральну тенденцію. Постановка такого питання – джерело висування робочої гіпотези» [12].

Гіпотеза дає можливість працювати з фактами, які отримує соціолог за допомогою різноманітних методів. В. Ядов ясно, майстерно і детально аналізує методологічний арсенал соціології, що і робить його підручник таким корисним. Зібрана первинна соціологічна інформація в кількісному дослідженні існує у вигляді протоколів спостережень (анкети, бланки спостереження, кодувальні картки та ін.). Далі починається аналіз зібраної інформації. В. Ядов вважав саме цей етап дослідження найбільш захоплюючим. Спочатку дані піддаються групуванню і класифікації. «Усі операції наступного аналізу засновуються на вивченні групованих даних» [12].

Вчений розумів, що це лише початковий пункт аналізу кількісних даних. Типологічний аналіз повинен піднятися від ознак-індикаторів до понять, що з ними співвідносяться. Він писав: «...Метод теоретичної типологізації веде до пояснення, що сформульовано в гіпотезах, які впливають з даної теорії, тоді як емпірична типологізація припускає лише опис отриманих даних та їх інтерпретацію, що дозволяє формулювати більш загальні гіпотези, просуває дослідження в бік розробки теорії. В першому випадку «теорія на вході», в другому – «теорія на виході» – як результат аналізу емпіричних даних» [12]. До речі, соціолог звернув увагу на те, що «завдяки розвитку комп'ютерної техніки емпірична типологізація почала лідирувати в соціальних дослідженнях» [12].

Теорія, з якою має справу соціолог в емпіричних дослідженнях, належить до мертонівського середнього рангу. В. Ядов зазначав: «Попередній системний аналіз предмету дослідження – це, по суті,

«модельовання» дослідницької проблеми, тобто таке її розчленування та деталізація, які дозволяють далі сформулювати загальні і більш окремі гіпотези дослідження» [12].

Праця Володимира Ядова на високому рівні презентувала домінуючу в світі лінію розвитку соціології. Її перевагою була і є здатність реагувати стандартними методами на різноманітні проблеми, які виникають в теорії і в суспільній практиці. Правда, реагування передбачає інвестиції. З боку теорії вони в соціології не можуть бути надто потужними. Номенклатура суспільних наук співвідносить кожен з них з певними групами населення, які можуть виступати замовниками виробництва нового знання. Економічні дослідження пов'язані з власниками і менеджерами, теорія держави і права – з раціональною бюрократією, політологія – з політичним класом, тобто названі суспільні науки представляють інтереси різних фракцій правлячих в сучасних суспільствах верств. Виняток становить соціологія, яка своєю соціальною базою має громадськість. Це є причиною, чому економічні науки та науки про політику краще фінансуються, ніж соціологія. Остання до того ж постійно відчуває тиск з боку правлячих верств суспільства, які побоюються її критичного потенціалу. Через це розвиток соціології постійно намагаються повернути виключно в сервісному напрямку.

Є ще одна особливість цієї моделі розвитку. Проблеми в суспільстві надзвичайно різноманітні. От соціологи і змушені концептуалізувати суспільне життя фрагментарно і в надзвичайно широкому діапазоні (від електоральних настроїв до вподобань марок кави, від ціннісних орієнтацій до протизаплідних пігулок). Всі ці концептуалізації створюються *ad hoc*. На відміну від експериментів фізиків, які крок за кроком наближають до вирішення проблем світоустрою, більшість соціологічних досліджень на ситуацію з розумінням суспільства не впливають. У кращому випадку, вони стають передумовою для маніпулятивних технологій політиків чи рекламистів.

В професійних асоціаціях соціологів різних країн часом виникає ідея розмежуватися з поллстерами. Думаю, якби це відбулося і поллстери були вигнані з якоїсь соціологічної асоціації, то в ній би залишилися лише ті, хто навчає майбутніх поллстерів. Може, знайшлося б ще декілька чоловік, які займаються теорією. Тертя між соціологами і спеціалістами комерційних опитувань для партій та інших зацікавлених організацій виникають постійно. Наприклад, під час круглого столу «Незалежна соціологія: міф чи реальність», що відбувся в рамках I конгресу Соціологічної асоціації України (16 жовтня 2009 р.), на зауваження Давида Ротмана, що в Україні багато соціологічних служб працюють на певні партії чи рухи, Євген Головаха прореагував досить емоційно: «Це поллстери! Це комерційні суб'єкти, вони цим займаються. Ми ж ведемо мову про соціологів» [13, с. 117]. Реально, домінування

поллстерів з усіма наслідками, що з цього випливають, обумовлене тим, що соціологія конструюється як строкате зібрання теорій середнього рівня, які об'єднуються в певну спільність сукупністю методів отримання первинної інформації.

Сервісне розуміння соціології знайшло високоінтелектуальне обґрунтування в працях і підручниках Геннадія Батигіна. Він розділив історію соціології на три періоди: соціологічних доктрин, соціальних обслідувань і соціологічних досліджень. Науковістю відрізняється лише останній період.

Геннадій Батигін вважав, що соціологічні доктрини просякнуті особистісним началом і сповнені пророчого пафосу. Вони зливаються з особами своїх авторів і відтворити іншим їх неможливо. Найголовнішим же є наступне: «Загальною рисою соціологічних доктрин є їх *світоглядна установка*. На відміну від наукового дослідження в фокусі доктрини знаходяться ідеї граничної значимості, скажімо, останні істини буття» [10, с. 10].

Соціальні обслідування, на думку Г. Батигіна, надихалися бажанням дізнатися про суспільство все. Строгої методології вони не мали, а отже сповзали до «паранауки».

Справді наукою соціологія стає лише зі ствердженням соціологічних досліджень. «Поворот від соціальних обслідувань до соціологічних досліджень майже непомітний: першочерговий інтерес почали викликати не відомості про життя і не «паблісіті» проекту, а універсальний зв'язок між окремими змінними. Сприймавши математико-статистичний апарат, соціологія сприйняла і норми експериментальної науки» [10, с. 22].

Г. Батигін говорив про розподіл ролей соціологів в континуумі від незалежного дослідника до співробітника патронажної служби політичної партії чи приватної особи. З цього аналізу ним був зроблений дивний висновок: «...Для збереження єдності дослідницької програми соціології має сенс хоча б інколи відсторонюватись не тільки від статі, але і від теоретичних переконань (тою мірою, якою переконання переросли в зацікавленість)» [10, с. 28]. Він продовжує: «Що ж залишається? Залишаються деякі правила наукового дискурсу – матриця знань, за межами якої не можна говорити про міркування і розуміння» [10, с. 28]. Це – вже шлях не просто до сервісності, а просто до сервільності, адже соціологія, зведена до цього мінімуму, позбавляється будь-якого критичного потенціалу.

Корисним буде відмітити, що такий шлях дослідження суспільства обґрунтовувався деякими радянськими інтелектуалами. Скажімо, Павло Копнін вважав, що соціологія як окрема теорія соціального життя непотрібна. Він виходив з номенклатури радянського суспільствознавства, де основними науками були історичний матеріалізм, політична економія і науковий комунізм, а їх

методологічною основою була марксистська філософія – діалектичний матеріалізм. Радянський філософ щиро дивувався: чим буде займатися соціологія як загальна теорія суспільства? На його думку, вона буде приречена повторювати сказане філософією, політичною економією і науковим комунізмом. Крім того, він вважав, що є більш висока форма знання про суспільство: «Матеріалістичне розуміння історії в певному відношенні є науковою соціологією. Воно не прагне, як колишня соціологія, об'єднати всі знання про суспільство, замінити всі науки про нього» [14, с. 72]. Тому його висновок був досить категоричним: «Яка можлива ще загальна теорія суспільного розвитку, з якого боку вона повинна його характеризувати? Думається, що місця для неї не залишилися» [14, с. 73].

Павло Копнін зовсім не був ретроградом. Він викладав позицію, яка здавалася йому цілком логічною, але одночасно висловлювався за розвиток «соціальних досліджень». Наведу досить довгу полемічну цитату: «Але це не означає, що відпадає проблема розвитку соціальних досліджень, методології і методики їх постановки, але вони своїм завданням, перш за все, мають розвиток марксистсько-ленінської теорії суспільства, усіх його складових частин. Понятійний апарат, створений філософією, повинен служити орієнтиром у вивченні сучасного суспільства, але дані конкретних соціальних досліджень дають одночасно матеріал для його збагачення і поповнення» [14, с. 73]. Радянський філософ підкреслював, що соціальні дослідження не варто обмежувати заводами і колгоспами. В країні відчувається брак точних знань про соціальні процеси. Потрібна їх математизація. Але далі він знов повертався до своєї ідеї: «Соціальні дослідження – не заміна наук про суспільство: філософії, політичної економії, наукового комунізму, а спосіб їх розвитку, вони можуть служити засобом розвитку сучасного соціального мислення, засобом боротьби проти його догматизації» [14, с. 73–74].

Павло Копнін навіть висловлює єретичну для філософа думку: «Перш за все філософія сама і для своїх цілей повинна проводити соціальні дослідження» [14, с. 73–74].

Не буду далі відволікатися на цей цікавий сюжет, який заслуговує спеціальної розробки. Завершу його дослідницькою програмою, яку Павло Копнін сформулював для тих, хто буде займатися «соціальними дослідженнями»: «Логіко-гносеологічний аналіз методів соціального дослідження (анкетування, інтерв'ювання, спостереження і т. п.), виявлення сутності і специфіки соціального експерименту, розробка проблем моделювання соціальних процесів, особливостей побудови соціологічної теорії і шляхів її перевірки, вивчення сучасних способів обробки отриманої інформації і т. п. – ось завдання тих, хто займається методологією і методикою соціальних досліджень» [14, с. 76].

Підручник Володимира Ядова виглядає реалізацією цієї програми. Геннадій Батигін, в сутності, теж не вирвався з неї. Він тільки вже не вірив в жодну теорію.

Предметний ландшафт сучасної соціології схожий на архіпелаг островів. Але їх оточує не чисте море, а болото. Ґрунт то піднімається, то опускається, між островами виникають перемички, а деякі острови розколюються, потім зникають під каламутною водою. Острови мають нечіткі контури і нестабільні місця. Вони можуть рухатися по площині, наповзати один на один, або навіть утворювати складні багатоповерхові конфігурації.

Через роздробленість предметного поля своєї науки більшість соціологів залишилися осторонь четвертої наукової революції. Головною методологічною орієнтацією сучасної науки стає дослідження об'єктів, що саморозвиваються. Ідея саморозвитку пов'язана з концепціями ко-еволюції суспільства і біосфери та космізму [15, с. 346–348]. Але значна частина соціологів до цього часу оперують уявленнями про замкнені системи механічного характеру, до яких можна застосовувати різноманітні «соціальні технології». На ці уявлення спирається домінуючий в емпіричній соціології функціоналізм, до природи якого ми ще повернемося.

Це не означає, що в світовій соціології все безнадійно і нам взагалі ні на що спертися в своїх методологічних пошуках. Про перспективні напрямки ми теж поговоримо далі.

З якою теорією пов'язані соціологічні методи?

Щоб розібратися з сучасною методологічною ситуацією доведеться звернутися до праць «мастодонтів», які створювали соціологічні доктрини, покликані, на думку Г. Батигіна, яку ми вже наводили, відкрити «останні істини буття». При ближчому розгляді цих доктрин картина змінюється. Один з їх творців – Макс Вебер – в доповіді «Наука як покликання і професія» казав своїм слухачам: «Сьогодні наука є професією, яка здійснюється як спеціальна дисципліна і яка служить справі самосвідомості і пізнання фактичних зв'язків, а зовсім не милостивий дар провидців і пророків, що приносить спасіння і одкровення, і не складова частина роздумів мудреців і філософів про “сєнс світу”» [16, с. 731]. Соціологам він обіцяв ще більш суворе життя, ніж іншим вченим: «...Кожен соціолог повинен бути готовим до того, що йому і на старості літ, можливо, доведеться місяцями перебирати в голові десятки тисяч абсолютно тривіальних арифметичних задач. Спроба ж повністю перекласти вирішення задачі на механічну підсобну силу не проходить безкарно; кінцевий результат часто виявляється мізерним. Але якщо у дослідника не виникає цілком визначеної ідеї про спрямованість його розрахунків – про значення окремих результатів, то не вийде навіть і цього мізерного результату» [16, с. 709]. Отже, прагнення до науковості

соціології, яка ґрунтується на методологічній строгості, супроводжує нашу науку від самого початку. Г. Батигін, до речі, на подальших сторінках своїх лекцій висловлював Максу Веберу великий респект і передавав його методологічну позицію як цілком сучасну [10, с. 102–107]. Чому ж тоді він протиставляв «соціологічні доктрини» «соціологічним дослідженням»? Чи криється тут якась проблема?

Вчені, які перетворили соціологію на респектабельну науку, займалися переважно проблемою модернізаційного переходу від традиційного до сучасного суспільства в Європі. Предметні дослідження вони супроводжували постійною методологічною рефлексією. Скажімо, Еміль Дюркгайм, написавши працю «Про поділ суспільної праці», визнав за необхідне експліцитно викласти положення свого методу дослідження. Від розуміння методології залежало адекватне розуміння його теорії суспільного життя.

Французький соціолог, як ніхто до нього, доклав руку до обґрунтування розуміння суспільства як особливої реальності, яка не може бути зведеною до психофізичної реальності індивідів, чи до реальності природи. Це положення в структурі соціології зайняло місце основного закону, який окреслює її предметне поле.

Еміль Дюркгайм декілька разів повертався до його формулювання. В «Методі соціології» він писав: «...Суспільство – не просто сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією і така, що представляє собою реальність *suī generis*, яка наділена своїми особливими властивостями. Звичайно, колективне життя передбачає існування індивідуальних свідомостей, але цієї необхідної умови недостатньо. Необхідно ще, щоб ці свідомості були асоційовані, скомбіновані, причому скомбіновані особливим чином. Саме з цієї комбінації виникає соціальне життя, а тому ця комбінація і пояснює його. Згуртовуючись одна з одною, взаємно доповнюючи і проникаючи одна в одну, індивідуальні душі кладуть початок нової істоти, якщо завгодно психічної, але такої, що представляє психічну реальність іншого роду» [17]. На фундаментальне значення цієї позиції для самого існування соціології французький дослідник звертає спеціальну увагу в передмові до другого видання «Методу соціології»: «Ця наука в дійсності могла народитися лише в той день, коли з'явилося передчуття, що соціальні явища, не будучи матеріальними, все ж є реальними речами, що припускають дослідження» [17].

З онтологічної візії дюркгаймівського соціологічного реалізму логічно випливає методологічна візія. Далі автор продовжує їх конкретизувати. Він формулює найбільш відоме своє правило, яке свого часу викликало бурю незгоди: «Перше і основне правило полягає в тому, що соціальні факти потрібно розглядати як речі» [17]. Емілю Дюркгайму доводиться розтлумачувати, що він під соціальними фактами розуміє будь-які способи дії, які здатні чинити на індивіда зовнішній тиск,

вірування, устремління, звичаї групи. Він пише: «Соціальний факт упізнається лише за тією зовнішньою примусовою владою, яку він має або здатен мати над індивідами. А присутність цієї влади упізнається, в свою чергу, або за існуванням якої-небудь санкції, або за спротивом, що чиниться цим фактом кожній спробі індивіда виступити проти нього» [17].

Об'єктивний і примусовий характер соціальних фактів стосовно індивіда передбачає зовнішній підхід до них. Соціолог підходить до об'єктів дослідження таким саме чином, як і вчений-природознавець: «Нам треба, отже, розглядати соціальні явища самі по собі, відділяючи їх від усвідомлюючих і уявляючих суб'єктів. Їх треба вивчати ззовні, як зовнішні речі, адже саме в такій якості вони постають перед нами» [17].

З цього випливає, як здавалося французькому соціологу, безперечний висновок: «Перший королларій полягає в наступному: *потрібно систематично усувати усі передпоняття*» [17].

Зараз не буду зупинятися на широко відомих правилах, які Е. Дюркгайм запропонував для розрізнення нормального і патологічного в суспільстві, а також на тих, що стосуються побудови соціальних типів. Відмічу, що вчений із самостійності суспільної реальності виводив те, що причини суспільних змін треба шукати саме в суспільстві: «Ми показали, що соціальний факт можна пояснити тільки іншим соціальним фактом, і в той же час ми показали, як цей вид пояснення є можливим, визнавши внутрішнє соціальне середовище головним рушієм соціальної еволюції» [17]. Цілком резонує з сучасністю його твердження про те, що «...усілякий раз, коли соціальне явище пояснюється психічним явищем, можна бути впевненим, що пояснення є помилковим» [17].

З усього сказаного Е. Дюркгаймом формувалася вимога дефілософізації соціології, яка «...повинна задовольнятися тим, щоб бути просто соціологією» [17]. У зв'язку з цим він формулює одну з найбільш метафізичних своїх тез: «Соціології не варто приймати сторону будь якої з великих метафізичних гіпотез» [17]. Разом з тим, цілком актуально звучить його заклик до вироблення специфічної соціологічної культури: «Соціологія, отже, не є додатком до будь-якої іншої науки; вона є особливою і автономною наукою, і відчуття специфіки соціальної реальності настільки необхідне соціологу, що тільки особлива соціологічна культура може привести його до розуміння соціальних фактів» [17].

Роботи Е. Дюркгайма справляють враження заздалегідь добре продуманих і цілком завершених текстів. Думка автора, висловлена в них, цілком прозора і закінчена. Він не зупиняється навіть перед крайніми висновками з обраних підстав. Так, сформулювавши висновок про необхідність усунення усіх передпонять, пише: «Оскільки зовнішня сторона речей дається нам відчуттями, то, резюмуючи, можна сказати, що наука, щоб бути об'єктивною, повинна виходити не з понять, що

утворилися без неї, а з відчуттів» [17]. Зрозуміло, що відчуття в даному випадку без понять у будь-якому випадку існувати не можуть, тому вимога повернення до відчуттів, навіть посиленіх приладами, є необґрунтованою. Це не єдиний приклад крайнощів в методологічній позиції Е. Дюркгайма. До таких можна зарахувати і погляд на соціальні факти лише як на явища колективної свідомості, і визначення нормального типу соціальних явищ лише як статистично середнього. Але зараз справа не в цьому. Подібні твердження залишаються фактами історії соціології XIX ст. Нашим же сучасником Еміля Дюркгайма робить інше. Обґрунтувавши незалежність соціології, він створив систему соціологічного реалізму, в якій теорія і методологія є двома невіддільними сторонами. Від монографії «Про поділ суспільної праці» до дослідження «Первісні форми релігійного життя» дюркгаймівський соціологічний реалізм демонструє здатність до саморозвитку і до продукування нового знання. Особливо слід підкреслити, що у цьому випадку і теорія, і метод є власне соціологічними.

Багато в чому альтернативний стосовно дюркгаймівського соціологічного реалізму підхід до соціологічної теорії і методології розробив Макс Вебер. Методологічна рефлексія у нього теж була пов'язана з теорією модернізації і модерну. Німецький вчений настійливо шукав відповідь на запитання про специфіку Заходу, про причини його вивищення в тогочасній світовій системі, про природу західного капіталізму.

Статті Макса Вебера з методологічних питань є грандіозними творіннями потужного розуму, який міг тримати в актуальній пам'яті надзвичайно великі обсяги інформації, прагнучи до всебічності аналізу. Але це прагнення гнало його до невпинного поглиблення проблематики, залишаючи завжди відкритим горизонт дослідження. У М. Вебера немає методологічної праці, схожої за завершеністю і прозорістю думки на дюркгаймівський «Метод соціології». Мабуть, за задумом «Основні соціологічні поняття» повинні були стати його аналогом. Але й тут німецький соціолог не підбиває підсумки, а, скоріше, на завершення формулює новий поворот в дискусії про те, що він називав «нормативними» і «емпіричними» науками про суспільство.

Здатність тримати в свідомості надзвичайні обсяги інформації і продумувати відразу силу-силенну зв'язків між фактами відігравала з Максом Вебером не завжди конструктивну роль. При першому прочитанні його методологічних праць вони видаються фрагментарними і непослідовними. Здається, що автор мислить за принципом: «Так! Так! Так, але, мабуть, ні. Хоча, при деяких умовах...». Через це будь-яка реконструкція методологічної позиції німецького соціолога є частковою, а отже неповною. Кожна реконструкція є спотворенням написаного ним з методологічних питань. Але винні в цьому не лише інтерпретатори, але і сам об'єкт інтерпретації. Ще наприкінці 1920-х років Олександр

Неусихін констатував, що «...в методології і логіці Вебера увесь час панує вплив Ріккєрта, а в його історії і соціології сильним є вплив Маркса» [18, с. 590].

Макс Вебер назвав свою соціологію «розуміючою». Він писав: «Специфічно важливим для розуміючої соціології є перш за все поведінка, яка, по-перше, за суб'єктивно передбачуваним діючою особою сенсом співвіднесена з *поведінкою інших* людей, по-друге, *визначена* також цим її осмисленим співвіднесенням і, по-третє, може бути виходячи з цього (суб'єктивно) передбаченого сенсу, зрозуміло *пояснена*» [16, с. 497]. Соціальна діяльність і сенс дії у М. Вебера окреслюють предметне поле соціології: «Соціологія (в тому сенсі цього вельми многозначного слова, який тут мається на увазі) є наукою, яка прагне, витлумачуючи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив» [16, с. 602].

Таке розуміння предмету соціології робить беззмисловим суто зовнішній підхід до суспільних явищ. М. Вебер прямо писав: «...”Об'єктивне” дослідження явищ культури, ідеальна мета якого полягає в зведенні емпіричних зв'язків до “законів”, безглузде» [16, с. 378]. Він давав пояснення досить різко висловленій оцінці: «В основі поведінки, яка уявляється нам «однаковою» або «схожою», можуть лежати найрізноманітніші смислові зв'язки, і ми «розуміємо» типи поведінки, що значно відхиляються один від одного, часом суперечливі, в ситуаціях які ми вважаємо “однорідними”» [16, с. 610].

Ця настанова примушує вченого зайнятися проблемою соціальної дії. Він писав: «”Соціальною” ми називаємо таку дію, яка за передбачуваним діючою особою або діючими особами сенсом співвідноситься з дією *інших* людей і орієнтується на неї» [16, с. 603]. Це розуміння, а також типологія соціальних дій, яку М. Вебер запропонував, орієнтуючись на два критерії (мотив дії і спосіб орієнтації на інших) стають методологічною передумовою його досліджень в царинах соціології релігії, соціології політики чи досліджень господарського життя. Це – широковідомі веберівські концепти і я на них зараз зупинятися не буду.

Вважаю за доцільне сфокусуватися на причинах нестабільності веберівської методологічної позиції. Вона і самого М. Вебера штовхала до використання в дослідженнях різних підходів (від *майже* позитивістського до його *майже* повного заперечення) і далась взнаки в диференціації його продовжувачів. Думаю, що причину треба шукати в номіналізмі німецького соціолога, якого він настійливо намагався дотримуватися. Номіналізм у нього – певний телос теоретичної діяльності: «Мета нашого дослідження – довести, що «розуміння» становить, по суті, і причину того, що розуміюча соціологія (в нашому сенсі) розглядає окремого індивіда і його дію як первинну одиницю, як «атом» (якщо вважати припустимим це само по собі сумнівне

порівняння)» [16, с. 607]. Далі він вже як про доведений факт пише: «"Поведінка" в якості зрозумілої за своїм сенсом орієнтації власних дій завжди являє собою для нас дію однієї або декількох окремих осіб» [16, с. 613].

Номіналістична впертість привела М. Вебера до своєї рідної теорії суспільного договору. Він пише про взаємні очікування акторів: «Це очікування може бути суб'єктивно заснованим перш за все на тому, що діючий індивід «приходить до згоди» з іншими особами, «досягає домовленості» з ними, «дотримання» якої (у відповідності з його власним осмисленням такої домовленості) він, як йому уявляється, має достатні підстави очікувати від них» [16, с. 510]. Це – безплідний паросток його думки, але через нього і сам М. Вебер, і його послідовники постійно спотикаються. Так, засновник «розуміючої соціології» протиставляє юридичне розуміння держави як певного «індивіда» і соціологічне, яке, з його точки зору, зводиться до того, що «...з соціологічної точки зору слово «держава», якщо воно взагалі вживається, означає *лише* вид людської поведінки особливого роду» [16, с. 508].

Макс Вебер займався проблемами, які передбачали вихід в такі часові виміри, які перевищували не просто життя окремого індивіда, але і життя цілих народів. Дії індивідів і їх поведінка, зміна в їх межах в такій перспективі можуть бути пояснені лише позаіндивідуальними і надіндивідуальними факторами. Німецький соціолог їх аналізував через поняття «культура». У зв'язку з цим він сформулював продуману дослідницьку програму, яку важно поєднати з вузьколобим соціологічним номіналізмом. Думаю, є сенс її процитувати без скорочень: «...Для розуміння дійсності нам важлива *констеляція*, в якій ми знаходимо ті (гіпотетичні!) «фактори», згруповані в історичне, *значиме* для нас явище культури, і тому, що, якби ми захотіли «каузально пояснити» таке індивідуальне згрупування, нам невідворотно довелось би звернутися до інших, настільки ж індивідуальних згруповань, за допомогою яких ми, користуючись тими (безумовно, гіпотетичними!) поняттями «закону» дали б її «пояснення». Встановити згадані (гіпотетичні!) «закони» і «фактори» було б для нас *лише першим* завданням серед множини інших, які повинні були б привести до бажаного результату. Другим завданням було б проведення аналізу і впорядкованого зображення історично даного індивідуального згрупування тих «факторів» і їх конкретної, в своєму роді *значимої* взаємодії і в першу чергу *пояснення* основи і характеру цієї значимості. Вирішувати друге завдання можливо, тільки використовуючи попередні дані, отримані в результаті вирішення першого, але само по собі воно нове і *самостійне* за своїм типом завдання. Третє завдання полягало б в тому, щоб пізнати, йдучи в далеке минуле, становлення окремих, значимих для *теперішнього* індивідуальних властивостей цих згруповань, їх історичне пояснення з попередніх, також індивідуальних

констеляцій. І нарешті, мислиме четверте завдання – в оцінці можливих констеляцій в майбутньому» [16, с. 373]. Цієї програми, що була викладена в статті «"Об'єктивність" соціально-наукового і соціально-політичного пізнання», Макс Вебер дотримувався усе життя.

Працюючи в межах визначеної дослідницької програми, німецький соціолог стикався з суперечливими проблемами. Вивчаючи індивідуальні історичні колективні утворення (Західна Європа, Німеччина, західноєвропейський капіталізм, Флоренція та ін.), Макс Вебер не відмовлявся від спроб знайти закономірне в їх розвитку. Для цього він розробив своєрідну форму безперервної взаємодії емпіричного і теоретичного рівнів соціології в процесі дослідження певної проблеми. Маю на увазі його вчення про «ідеальні типи». Його витoki знаходяться в кантіанській філософії.

Перед соціологом дійсність являється як безкінечна різноманітність явищ. Треба виділити в ній головне, на що і спрямувати дослідницьку увагу. Тут і мусять допомогти ідеальні типи як теоретичні конструкції реальності, що досліджується. Вони створюються саме на теоретичному рівні і створюються як навмисно однозначні, але створюються для застосування в емпіричному дослідженні. Вони є інструментами при дослідженні певних історичних індивідуальностей. Концепт ідеального типу у М. Вебера не набув стабільності. З одного боку, він розглядав ці теоретичні конструкції як утопії. Так, стосовно економічних досліджень він писав: «За своїм змістом дана конструкція має характер *утопії*, отриманої за допомогою уявного посилення певних елементів дійсності. Її стосунок до емпіричних даних фактів дійсного життя полягає в наступному: в тих випадках, коли абстрактно представлені в названій конструкції зв'язки, тобто процеси, пов'язані з «ринком», в якійсь мірі виявляються або передбачаються в дійсності як значимі, ми можемо, порівнюючи їх з *ідеальним типом*, показати і пояснити з прагматичною метою своєрідність *цих* зв'язків» [16, с. 389]. Далі він суперечить сам собі стосовно розуміння ідеального типу як утопії: «"Ідеальний тип" в нашому розумінні (ми змушені повторити це) є щось, на відміну від *оцінюючого* судження, абсолютно індиферентне і не має нічого спільного з якоюсь іншою, не чисто *логічною* "довершеністю"» [16, с. 399]. В іншому місці він висловлюється зовсім прозаїчно: «В соціологічному дослідженні, об'єктом якого є конкретна реальність, необхідно постійно мати на увазі її відхилення від теоретичної конструкції; встановити ступінь і характер такого відхилення – безпосереднє завдання соціології» [16, с. 623].

Все це дозволило Максу Веберу поєднати позицію розуміючої соціології з пошуком законів суспільного життя. Останні він витлумачив через ймовірність: «"Закони", як зазвичай називають деякі положення розуміючої соціології, наприклад, «закон Грешема», являють собою підтверджені спостереженням типові *імовірності* того, що за певних

умов соціальна поведінка *набуде* такого характеру, який дозволить *зрозуміти* її, виходячи з типових мотивів і типового суб'єктивного сенсу, якими керується діючий індивід» [16, с. 620].

На думку М. Вебера, вченому необхідно постійно тримати під контролем і не змішувати між собою два порядки мислення – об'єктивно-істиннісний і оціночний. І справа тут не просто в тому, щоб їх просто розвести. В реальності вони постійно взаємодіють. Через цінності ми виділяємо важливі для дослідження об'єкти, але в самому дослідженні ми повинні утримуватися від практичних оцінок. Соціолог писав: «...Мова йде тільки про досить тривіальну вимогу, яка зводиться до того, щоб дослідник чітко *розділяв* дві групи гетерогенних проблем: встановлення емпіричних фактів (включаючи виявлену дослідником «оцінюючу» позицію людей, яких він емпірично досліджує), з одного боку, і *власну* практичну оцінку, тобто своє *судження* про ці факти (в тому числі і про перетворених в об'єкт емпіричного дослідження «оцінках» людей), що розглядає їх як бажані або небажані, тобто свою в цьому сенсі оцінюючу позицію – з іншої» [16, с. 558]. М. Вебер виводив з цього розуміння максимум поведінки дослідника: «Вносити особисті мотиви в спеціальне об'єктивне дослідження суперечить самій сутності наукового мислення» [16, с. 552].

Розділити ціннісний і емпірично-об'єктивний порядки слідувань важливо і з того погляду, що в суспільстві ціннісні системи постійно стикаються і борються між собою. Суспільство постає суперечливим і таким, що одночасно рухається в різних напрямках. Індивіди можуть орієнтуватися на ціннісні вимоги різними чином, підкорюючись їм і порушуючи їх. У М. Вебера це виглядає так: «Соціологу не становить труднощів визнати співіснування значимості різних, таких, що суперечать одна одній, систем в межах одного і того ж кола людей. Адже навіть окремий індивід може орієнтувати свої дії на системи, що суперечать одна одній» [16, с. 638].

Макс Вебер, як і його далекий філософський натхненник Іммануїл Кант, прагнув досягти синтезу крайніх позицій, що склалися в методології соціального пізнання того часу, синтезу як знання їх суперечностей. Так, він пропонував синтезувати в емпіричному дослідженні те, що згодом назвуть «кількісними» і «якісними» методами, адже «...навіть найочевидніша адекватність смислу має для соціолога значення правильного *каузального* визначення лише тією мірою, якою може бути доведена ймовірність (будь-яким чином виражена) того, що дія, яка розглядається, *насправді* зазвичай відбувається адекватно сенсу з повторюваністю, яка припускає достатньо точне або наближене вираження (в середньому або ідеально-типовому випадку). Лише такого роду статистичні види регулярності, які відповідають суб'єктивно *зрозумілому* сенсу соціальної дії, є (в прийнятому тут значенні) типами

зрозумілої дії, тобто «соціологічними закономірностями» [16, с. 612–613].

Будучи впертим номіналістом, він піддався тиску матеріалу і говорив, що «...соціологія і для своїх цілей не може *ігнорувати* колективні мислені утворення, отримані з інших позицій» [16, с. 614]. Вважаючи, що соціологія займається лише соціальною дією (раціональною і орієнтованою на інших), пропонував не ігнорувати і факторів, позбавлених осмисленості і сенсової співвіднесеності, а приймати їх в якості умов соціальної дії [16, с. 498].

Потужний потік веберівського мислення має гіпнотичний вплив на соціологів. Вони дуже часто не звертають увагу на його внутрішні суперечності. З цього потоку вихоплюються окремі положення, які в застиглому вигляді породжують сумнів стосовно своєї адекватності першоджерелу. Скажімо, Рейнхард Бендікс так інтерпретував розуміння М. Вебером співвідношення індивіда і групи: «Будучи членами соціальних груп, індивіди є продуктом соціальної організації. Ідеї і вчинки цих індивідів можуть бути, отже, вивчені як відмінні риси цієї соціальної організації» [19, с. 569]. Порівнюючи з раніше наведеними цитатами з робіт самого Макса Вебера неможливо не засумніватися у відповідності такого тлумачення теоретичному космосу веберівської думки.

У Макса Вебера немає спеціального аналізу співвідношення емпіричного і теоретичного знання в соціології. Ми вже зробили спробу подивитися на це співвідношення через призму ідеальних типів. Думаю, є сенс підійти до цієї проблеми ще з одного боку. Центральним поняттям веберівської розуміючої соціології є «соціальна дія». Воно постійно уточняється. Спочатку М. Вебер його визначав як дію індивіда, суб'єктивно осмислену і співвіднесену з поведінкою інших людей [16, с. 509]. Це так звана спільотно орієнтована дія (*Gemeinschaftshandeln*). Але ж осмислена дія може не бути безпосередньо комунікативною. Якщо її так вузько розуміти, то навіть читання видатних творів літератури чи філософії не підпадають під розуміння соціальної дії у М. Вебера. Вважав же він прочитану у самоті молитву несоціальною дією [16, с. 625]. Коли ми, скажімо, читаємо поеми Гомера, то взаємодіємо з творіннями духу людини, якої вже майже три тисячоліття немає серед живих, взаємодіємо за посередництва перекладачів і видавців. Німецький соціолог намагається зробити корективи: «Соціальна дія (включаючи невтручання або терпляче прийняття) може бути орієнтована на минулу, сучасну або очікувану в майбутньому поведінку інших» [16, с. 625]. Самі ці інші «...можуть бути окремими особами, знайомими або невизначеною множиною абсолютно незнайомих людей» [16, с. 625]. Що ж цього виходить? Читання творів Гомера, мабуть, все ж є соціальною дією, адже вона орієнтована на минулу дію давнього грека. Чому ж тоді відкривання парасольки під час дощу не є соціальною дією,

що так полюбляв повторювати німецький дослідник? Нехай актуально навіть воно не орієнтовано на інших, а але ж сама форма передбачає орієнтацію на спосіб дії, закладений в парасольці її винахідниками і виробниками.

Все це свідчить про те, що розробка основного поняття соціології М. Вебера застрягла між емпіричним і теоретичним рівнем. Воно не перетворилося на ідеальний об'єкт, яким оперує теорія, а є фактом. При чому цей факт є результатом неповної індукції. Автор, відчувачи неповноту, регулярно повертається до своїх умовиводів, намагаючись їх удосконалити. Скажу більше. Власне, на рівень емпіричного факту в соціологію потрапляє узагальнення повсякденної свідомості. Кому ж з дорослих невідомо, що людські дії відрізняються від природних явищ усвідомленістю та орієнтацією на інших людей?

Такими ж емпіричними узагальненнями є типології соціальних дій. Сергій Лебедев цілком слушно пише: «Кордони емпіричного пізнання повністю детерміновані операційними можливостями такої форми раціонального пізнання, як розсудок. Діяльність останнього полягає в застосуванні до матеріалу чуттєвих даних різних логічних операцій: абстрагування, аналізу, порівняння, узагальнення, індукція, висування гіпотез емпіричних законів, дедуктивне виведення з них наслідків, що перевіряються, їх обґрунтування, спростування і т. д.» [20]. В ці межі цілком входить розділення соціальної дії на афективну, традиційну, ціннісно-раціональну і ціле-раціональну. Більш того, ми можемо сказати, що знову маємо справу з неповним поділом поняття «соціальна дія» за критерієм мотивів. Тут мотиви розглядаються як цілком суверенні. Але є соціальні дії, мотивація яких нав'язана індивіду, який перебуває в залежному становищі від інших. В кінці кінців, є така соціальна дія як гра. Вона є метою самої себе, але не в тому сенсі як в ціннісно-раціональній дії.

Все сказане написано не для того, щоб принизити Макса Вебера. Можна лише захоплюватися його здатністю працювати з матеріалом, який кожен може отримати на повсякденному рівні, його здатністю виявити несподівані глибини на емпіричному рівні. Але від цього емпіричне не стане теоретичним. Знову пошлюсь на працю С. Лебедева: «Наукова теорія є логічно організована множина висловлювань про конкретний клас ідеальних об'єктів, їх властивості, відносини, зміни» [20].

Макс Вебер, мабуть, зі сказаним і сам би погодився. Він завжди визначав соціологію як емпіричну науку. Через це і рівень абстрагування в природничих і суспільних науках, на його думку, є різним: «Для природничих наук важливість і цінність «законів» прямо пропорційна ступені їх загальнозначущості; для пізнання історичних явищ в їх конкретних умовах найбільш загальні закони, найбільшою мірою позбавлені змісту, мають, як правило, найменшу цінність» [16, с. 378].

Приклад М. Вебера для нас важливий тим, що у цього великого вченого безсумнівно методологія і теорія орієнтовані одна на одну. Відносини тут більш складні, ніж у випадку Е. Дюркгайма. В веберівських методологічних працях есплікується лише одна складова реальної методології дослідження. Історичний матеріалізм, як правило, залишається в тіні. Предметне поле соціології німецькому вченому теж видавалося недостатньо визначеним. Так, він до нього включав політичну економію [16, с. 621]. Можна це витлумачити як вимогу соціологізації економічної науки, яка зберігається до цього часу. Але ж мова, мабуть, не може йти про пряме включення. Нечіткість предметного поля, його пульсація, вели і до пульсації методології. Але це був живий пошук, в якому теорія і методологія розвивалися в єдності.

Методологія Макса Вебера не стала просто надбанням історії соціології. Юрій Давидов констатував, що «веберівський ренесанс» в західній соціології «...висуває саме М. Вебера в якості ключової фігури не тільки західної соціології XX сторіччя взагалі, але і соціології *останньої чверті цього сторіччя*, зокрема» [21, с. 736]. Повною мірою це стосується і його методології.

Обсяг і завдання цієї статті не дозволяють нам прослідкувати розвиток методологічної думки в соціології після створення веберівських текстів. Констатуємо, що в сучасній соціології є напрямки методологічної думки, які пов'язані з відповідними теоретичними пошуками, але для головного масиву соціології як ремесла це не властиво.

Щоб перейти до наступного зроблю одну ремарку. Еміль Дюркгайм, Макс Вебер, як і Чарльз Хортон Кулі чи Микита Шаповал або Пітирим Сорокін надихалися в першу чергу пошуком істини. На сучасну соціологію значний тиск чинить інституційна організація університетів [22]. Професорам треба регулярно публікувати оригінальні праці і підвищувати індекс цитованості. Цього можна досягти за рахунок оригінальності. Гонитва за оригінальністю штовхає до пошуку нових тем, які викличуть зацікавленість, до пошуку нових поворотів в аналізі вже усталеної проблематики, в кінці кінців, до прагнення термінологічної оригінальності. Вдалі знахідки капіталізуються і експлуатуються з метою отримання максимальної вигоди.

Цікавий прикладом для нас може послужити акторно-мережна теорія (ANT, Actor-network theory). Її засновниками є французи Бруно Латур та Мішель Каллон і англієць Джон Ло. Для прикладу візьмемо саме останнього, не вдаючись до відмінностей між паризькою і ланкастерською школами. Він вважає, що суспільні науки потребують принципово нової методологічної орієнтації, а метод для них потрібно сконструювати. Плодом такої діяльності став «метод-збірка». Про нього Джон Ло пише: «Метод-збірка – це процес заснування і виготовлення пучків відносин, що розгалужуються, які згущують присутність і тому

виробляють відсутність, формуючи, опосередковуючи і розділяючи їх. Найчастіше метод-збірка пов'язана з пред'явленням реальностей там – зовні і зображенням цих реальностей тут – всередині, а також з встановленням Іншого» [Цит. за: 23]. Ну, хто ж не погодиться з тим, що метод є покликаний встановити існуюче і відділити його від ілюзорного, що він мусить співвідносити об'єктивне і суб'єктивне? Але що це розуміння додає до вже існуючого окрім, зрозуміло, оригінальної словесної упаковки?

Акторно-мережна теорія, безумовно, не зводиться до цього банального визначення методу. В основі її методологічного підходу лежить лінгвістична метафора. Ідеї Фердинана де Сосюра перетлумачуються в постструктуралістському дусі. Віктор Вахштайн так передає позицію представників ANT: «"Суспільство" не є присутнім іманентно в мережі відносин, вузловими точками якої є "об'єкти", воно не детермінує їх, і не приховує справжнього джерела причинності. Відносини передують будь-якій сутності – як "соціальній", так і "матеріальній"» [24, с. 27]. Це положення жодним чином не доводиться. Воно базується на тому, що лексеми залежать від структури мови, яка, в свою чергу, будучи знаковою системою, незалежною від окремих індивідів, існує через акти мовлення конкретних мовців. Але якщо в мовознавстві такий підхід демонструє свою плідність, то це зовсім не означає, що його можна застосувати до суспільства загалом. Усі мовні системи неможливі поза суспільством, хоча і суспільство без мови неможливе.

З лінгвістики запозичені основні поняття ANT – мережа і актант. Останній термін (фр. *actant* – «діючий») в лінгвістиці позначає лінгвістичну конструкцію, яка є обов'язковим супровідником предикату. Бруно Латур надав йому іншого значення: в широкому сенсі «діяч», яким може бути як людина, так і не людина, жива істота чи річ. Актантом можна бути лише в мережі.

Треба віддати належне ANT: в її межах теорія і методологія є двома сторонами єдиного комплексу. Але, яка методологія, така і теорія. Для ілюстрації наведу цитату з тексту Джона Ло «Об'єкти і простори»: «...Корабель може бути представлений у вигляді мережі – мережі остовів, рангоутів, вітрил, канатів, гармат, складів продовольства, кают і самої команди. З іншого боку, при більш узагальненому розгляді, навігаційна система, з усіма її ефемеридами, астролябіями і квадрантами, таблицями розрахунків, картами, штурманами і зірками, також може бути розглянута як мережа. Далі, при ще більш відстороненому аналізі, уся португальська імперська система в цілому, з її портами і пакгаузами, кораблями, воєнними диспозиціями, ринками і купцями може бути описана в тих же категоріях» [25, с. 33]. Не буду заперечувати: такі описи, в яких поєднуються штурмани і зорі, канати і команди можливі. Інша справа, чи дають вони приріст реального знання. Чим в даному

випадку мережа відрізняється від структури? Можна знайти мільйон пояснень, які будуть достатньо інтелектуальними, але все це буде різновидами гри в бісер.

Суто словесні новації можуть змістити акцент розгляду тієї чи іншої проблеми. Але вони зливаються з особистостями їх творців і не набувають загального вжитку в науці. Розквіт і занепад таких локальних термінологій співпадають з кар'єрними траєкторіями їх творців, адже вони схожі більше на поетичні творіння, ніж на наукові інструменти. Не хочу стверджувати, що автори, працюючи в межах АНТ, нічого не дали корисного для науки. Користь їх діяльності вже в розвитку соціологічної уяви. До деяких конкретних ідей я ще повернуся. Зараз же скажу про руйнівний вплив цих авторів на методологічну культуру соціології.

Він полягає в перетворенні методу на гру, на змагання у вигадливості, на створення світів, яких у природі немає. Метод втрачає статус серйозної справи, яка покликана адекватно пізнати об'єктивний світ. Джон Ло пише: «...Ідея про те, що методи є практиками, які не тільки описують реальності, але і *стверджують* їх – розглядає практики знання як більш-менш *перформативні*» [26]. Англійський соціолог після цього сам задається питанням: які ж підстави вважати, що «дещо *дійсно* має місце»? Відповідає він на своє запитання дуже вигадливо: «Перша відповідь на це запитання – хоча вона і є чимось більшим, ніж його переформулюванням, така: практики знання і форми знання, що підтримуються ними, стають стійкими, тільки якщо вони можуть успішно вирішувати одночасно два завдання. По-перше, вони повинні бути здатними створювати знання (не важливо теорії це чи дані), які *працюють*, які тим чи іншим чином впорядковані і які (ключовий аспект) роблять те, що від них вимагається. Але, по-друге, вони (що контрінтуїтивно) повинні бути здатними *генерувати реальності*, які відповідають цьому знанню» [26].

В принципі тут стверджується рівність усіх способів генерації знання. Скажімо, в такому розумінні наука нічим не відрізняється від релігії, від демонології і т. п. Боюся здатися занадто публіцистичним, але, коли читаю такі праці, щиро жалкую, що вже немає радянського жанру критики буржуазної соціології. Джон Ло став би для тих, хто спеціалізувався в цьому жанрі, джерелом натхнення. Володимир Ленін полюбляв по відношенню до подібних теоретиків використовувати німецьке слово *die Schrulle* (примха, виверт) [27, с. 100]. І в даному випадку людина вивертається, щоб тільки не визнати в знанні моменту відображення дійсності, а з ним і об'єктивної істини. Можна, мабуть, сказати, що тексти Дж. Ло виникли не на пустому місці; в них химерно відобразилася четверта наукова революція з новою єдністю суб'єкта і об'єкта. Але ж це не відміняє природу знання як активного відображення дійсності.

Подібні тексти породжують армії послідовників по усьому світі. І. Давидов пише: «"Гегелівської" об'єктивності в соціальній науці немає – є комплементарність, тобто результуюча сума суб'єктивних позицій конкретних дослідників, які дивляться на проблему кожний з свого ракурсу і разом з предметом утворюють акторську мережу зі зворотнім зв'язком» [23]. Тут наука відверто підміняється доксою. Anything goes!

Актор-мережна теорія відрізняється надзвичайною критичністю до «офіційної» науки. Бруно Латур на прикладі Луї Пастера доводив невідривність діяльності наукової лабораторії і політики. Він навіть успіхи в боротьбі з хворобами пов'язав з успіхами колоніальної політики: «Ця робота з паразитами мала прямий вплив на колонізацію, оскільки паразити безпосередньо обмежували розміри імперій основних макропаразитів» [28, с. 141]. Іронічність дослідження про «війну і мир мікробів», про «сильні мікроби і слабких гігієністів» виливається у викриття науки як виробництва по поділу природного і соціального. «Князь мереж» сам потім потрапив під інтелектуальне слідство з приводу метафізичних передумов своїх критичних вправ, але то вже зовсім інша історія [29]. В кінці кінців наука тримається лише взаємною критикою і ANT критичне напруження в межах науки підтримує.

Джон Ло застосував критичні можливості теорії до масових опитувань, показавши, що вони стверджують достатньо специфічну версію колективного як розрахунковою сукупності, в межах якої індивіди вважаються ізоморфними. Спеціально проаналізувавши дослідження Євробарометра, присвячені правам сільськогосподарських тварин, він слушно констатував, що «...останній не просто описує і стверджує погляди європейських споживачів на права сільськогосподарських тварин. Окрім іншого він також: робить споживача індивідуальним раціонально-етичним суб'єктом; відтворює індивідуальний акт споживання як справжнє місце політичної дії; створює ЄС як неоліберальне політичне місце; перформативно виробляє Європу як ізоморфну сукупність індивідів в гомогенному, замкненому, концептуальному просторі; відтворює статистику і опитувальні дослідження і, тим самим, створення соціальної реальності, і втілює філософсько-романтичну версію колективу, в якій «маленькі» індивіди розміщуються в емерджентному великому цілому і розглядаються як його частини, які роблять до нього свій внесок» [26].

Якщо відволіктись від певних екзотичних моментів ANT, то критична спрямованість аналізу Дж. Ло відповідає інтенціям сучасного розуміння співвідношення методів і теоретичних уявлень. Юліана Толстова їх висловила наступним чином, протиставляючи пануючій до цього часу позиції: «...За кожним методом стоїть модель явища, яке вивчається за його допомогою. Однак в соціологічній літературі вкрай рідко говорять про зв'язок цієї моделі з такими уявленнями, які можна вважати змістовними і, отже, такими, що спираються на теоретичні

концепції. Склалася традиція, у відповідності до якої будь-які властивості методу сприймаються як суто технічні його характеристики, обмірковування яких – не справа соціолога. При такому підході ці характеристики не асоціюються у дослідника з соціологічною теорією» [30, с. 14].

Ю. Толстова доторкнулася до певної таємниці в сучасній соціології. Вона полягає в тому, що основний масив соціологічних методів (як в кількісній, так і в якісній стратегіях) не має стосунку до жодної з соціологічних теорій. Кількісні методи отримання первинної соціологічної інформації спираються на теорію статистики, а якісні методи своїми підставами мають етнографію, соціальну і культурну антропологію.

Саме цим фактом, який залишається невідрефлексованим, пояснюється квалітет сучасної соціологічної методології. Крім того, соціологи майже не звертаються до метатеоретичного рівня знання. Сергій Лебедев вважає, що він складається з загальнонаукового знання і філософських підстав науки. Про перший компонент вчений пише так: «Загальнонауковий рівень знання складається з наступних основних елементів: 1) загальнонаукової картини світу; 2) загальнонаукових методологічних, логічних і аксіологічних принципів» [20]. На жаль, я можу тільки повторити свій висновок про острівне положення сучасної соціології. Вона замкнулася в статистичному функціоналізмі, який пов'язаний з її сервісними функціями. Така метатеоретична настанова є дуже далекою від реалій четвертої наукової революції, яка зараз визначає загальний розвиток науки.

Соціологічне співтовариство не виробило раціонального ставлення до філософії. Відносини соціології і філософії залишаються у більшості випадків схожими на ті, що були окреслені Е. Дюркгаймом. Але дефілософізація була прийнятною позицією лише на етапі становлення нашої науки. Думаю, цілком можна погодитися з думкою Сергія Лебедева, згідно з якою «...без філософських підстав науки порушується не лише її цілісність, але і цілісність всієї культури, по відношенню до якої як філософія, так і наука виступають лише частковими аспектами» [20].

Якщо бути чесним, то більшість сучасних соціологів, які працюють в «кількісній парадигмі», цілком можуть застосувати до себе функції, які статистики визначають як приналежні власній науці: «...Статистика – наука, яка вивчає кількісну сторону якісно визначених масових явищ і процесів, виявляючи діючі кількісні залежності, тенденції і закономірності в конкретних умовах місця і часу» [31, с. 7]. В статистиці розроблені основні методи отримання первинної інформації, які поділені на безпосереднє спостереження, документальний спосіб і на опитування [31, с. 19–20]. Фахівці в галузі статистики розробили основні

правила і прийоми групування даних, поняття статистичних показників і правила їх вимірювання, показники варіації, ряди динаміки, кореляції.

Загальна теорія статистики має математичний характер. В її основі теорія множини, теорія ймовірностей, закон великих чисел [32]. Методи статистики можна застосувати до будь-яких явищ природного і суспільного життя, яким властиві варіативність і стохастичність. Без сумніву, статистичні методи корисні для вивчення суспільних явищ. Але соціолог мусить пам'ятати, що соціологія – не статистика. При їх ототожненні відбувається підсвідомий переніс статистичної методології в соціологію. Цей переніс сприяє формування номіналістичної позиції в соціології, адже «в статистиці одиницею спостереження називають складовий елемент об'єкту, що є носієм ознаки, яка підлягає реєстрації» [31, с. 16].

Коли соціолог йде шляхом ототожнення власної науки з сукупністю методів, якими вона на цей час користується, то він стає на шлях перетворення на поганого статистика. Він чи вона буде займатися не своєю справою і завжди буде поступатися за рівнем кваліфікації спеціально підготовленому фахівцю в галузі статистики.

В статистиці важливо чітко окреслити межі об'єкту, який досліджується, знайти ознаку, яка чітко маркує одиниці, що входять до певної сукупності. При зборі первинної інформації в соціології це не завжди вдається зробити. Статистики, які переходять в соціологію, це добре відчують. Так, Люк Болтанські і Лоран Тевено пишуть про те, що соціологи мають справу з категоріями без чітких кордонів, вони постійно стикаються з складнощами співставлення родових понять і окремих випадків. Стосовно останнього вони висловлюються так: «Проблема співвідношення родового поняття і окремого випадку в описах суспільств, які передбачаються соціальними науками, постала перед нами з усією очевидністю і важко піддавалася задовільному з точки зору епістемологічного вирішення кожний раз, коли для очікування якогось висловлювання, що стосувалася тієї або іншої макросоціологічної категорії, наприклад соціального класу, дослідники, не замислюючись, наводили цитату з інтерв'ю, вважаючи її показовим прикладом або типовим випадком» [33, с. 21].

Все вище сказане, а також все більш складний доступ до респондентів в кількісних дослідженнях, дозволяють констатувати їх кризу [34]. Ця криза набуває просто загрозливого характеру в умовах війни і суспільної дезорганізації, сприяючи створенню артефактів.

Невідповідність теорії і методології в сучасних практиках соціологів є причиною того, що величезна кількість фактів, які постійно збираються при опитуваннях, жодним чином не відбиваються на соціологічній теорії. Теорію статистики ці факти, само собою, теж розвинути не здатні.

Російський соціолог Володимир Ільїн пише, що для розуміння сучасного йому суспільства він більше отримав інформації від включеного спостереження під час участі в політичному процесі, ніж від результатів опитувань. На його думку, соціолог повинен чітко робити розмежування проблем досліджень: «...Як мені здається, необхідно розводити теми, які передбачають соціально-статистичний підхід (наприклад, наскільки багато людей відносяться до тих чи інших типів), і теми, які передбачають аналіз механізмів, закладених в них причинно-наслідкових зв'язків і т. п. В останньому випадку часто, хоча і не завжди, статистичні методи марні. Тут можна провести аналогію з анатомією людини: щоб зрозуміти, як працює організм, зовсім не обов'язково розтинати тіла, слідуючи принципам загальнонаціональної вибірки» [34]. Власне, це і є позиція, яку поділяють зараз більшість соціологів.

Чи можна досліджувати раціональними методами ірраціональне?

Коли люди стикаються з якимись новими викликами, для початкового оволодіння ситуацією вони прагнуть знайти аналоги у вже пережитому людством. Зрозуміло, що сучасні кризи і війни примушують в першу чергу звернутися до багатого у цьому відношенні досвіду ХХ ст. Він ще в актуальній колективній пам'яті, до того ж є полем постійної ідейної боротьби. Все це робить доцільним хоча б побіжний погляд на цей досвід.

Кризи та війни для пересічних учасників історичного процесу видавалися проривами ірраціонального. Якщо в докризовий чи в мирний період можна було розраховувати свої дії на рік, два чи більше, то з настанням кризи чи війни люди починали мислити дуже короткими часовими відтинками. Особливо це стосується війни.

Спогади фронтовиків, які воювали солдатами в різних арміях і по різні боки фронту, напрочуд схожі. В романі «Розбиті» німецького письменника Ганса Вернера Ріхтера, якому довелося воювати в складі вермахту в Італії, читаємо: «День за днем з п'ятої ранку починався ураганний вогонь і поливав їх гору до пізнього вечора. А вночі важкі снаряди літали над ними прямо в «Долину смерті». Знову падав дощ і вода збігала схилом в їхній окоп. В сутінках вони повзли скелями за продовольством. Але рідко отримували хоч щось. День і ніч сиділи вони, підтягнувши коліна, прикривши обличчя касками, і чекали атаки» [36, с. 120]. На фронті людина відчуває страх за своє життя, але поступово звикає і навіть стає байдужою до смертей інших. «Гюлер сидів на камені, дивлячись в бік бою. Крики чулися все частіше. Це кликали на допомогу поранені і стогнали вмираючі. Гюлер розрізняв крики і систематизував їх. «Ось цьому, - думав він, - цьому кінець» [36, с. 109].

Унікальними за правдивістю і щирістю є «Спомини про війну» професора, співробітника Ермітажу Миколи Нікуліна. Він усю війну провоював на передовій. Найпідлішою справою він вважав героїзацію

війни. «Війна – найбільше свинство, яке колись вигадав рід людський. Пригнічує на війні не лише усвідомлення невідворотності смерті. Пригнічує дрібна несправедливість, підлість ближнього, розгул збочень і панування грубої сили... Опухлий від голоду, ти сьорбаєш пусту баланду – вода з водою, а поряд офіцер жере м'ясо» І далі: «Багато хто переконалися на війні, що життя людське нічого не варте і почали поводитися, керуючись принципом «лови момент» – хапай жирний шматок за будь-яку ціну, дави ближнього, будь-якими засобами відірви від загального пирога якомога більше» [37].

Миколі Нікуліну довелося побачити жах, перед яким дюрерівські «танці смерті» видаються дитячими забавками: «Штабеля трупів біля залізниці виглядали як засніжені пагорби, були видні лише тіла, що лежали зверху. Пізніше, весною, коли сніг розтанув, відкрилося все, що було внизу. Біля самої землі лежали вбиті в літньому обмундируванні – в гімнастерках і ботинках. Це були жертви осінніх боїв 1941 року. На них рядами громадилися морські піхотинці в бушлатах і широких чорних брюках («кльошах»). Вище – сибіряки в козушках і валянках, які йшли в атаку у січні – лютому сорок другого. Ще вище – політбійці в ватниках і ганчіркових шапках (такі шапки давали в блокадному Ленінграді). На них – тіла в шинелях, маскхалатах, с касками на головах і без них. Тут змішалися трупи солдат багатьох дивізій, які атакували залізничне полотно в перші місяці 1942 року. Страшна діаграма наших “успіхів”» [37].

Що ж соціології тут робити? Таке запитання теж було поставлене ще після Першої світової війни. Одним з тих, хто його чітко формулював і намагався дати на нього відповідь був російський генерал Микола Головін. Це дуже суперечлива постать. Він був одним з найосвіченіших російських військовиків, як професор викладав в Миколаївській академії Генерального штабу, під час Першої світової війни командував гусарським полком, був начальником штабу армії, після Жовтневої революції брав участь в білому русі, емігрував у Францію, викладав історію воєнного мистецтва в різних навчальних закладах Франції і США. Кінець життя Миколи Головіна був ганебним. Він пішов на співробітництво з нацистськими окупантами, відправляв російських добровольців на роботи в Німеччину, писав пропагандистські статті на користь Третього рейху. Але незважаючи на це його книжки і статті зберігають певну цінність для сьогоденних досліджень. Він одним з перших спробував перелити безпосередні враження від війни у соціологічну рефлексію.

Микола Головін вважав, що для розуміння війни необхідна загальна наука про неї, якою може стати тільки соціологія війни. До цього часу розвивалася лише наука про ведення війни, в яку були вкраплені елементи справжньої науки про війну. Створенню цієї науки заважає та обставина, що «...мережа брехні, яка плететься навколо війни,

стає все більш і більш щільною» [38, с. 65]. Брехня продукується і своїми і супротивниками. Свої брешуть з міркувань патріотизму, для підняття військового духу, для приховування прорахунків і навіть злочинів. Супротивники брешуть з метою приниження тих, з ким змагаються і для самозвеличення. Створити науку про війну, спираючись на письмові джерела, майже неможливо.

Микола Головін вважав, що для створення соціології війни необхідна велика підготовча робота, в яку повинні бути задіяні не лише соціологи, але і психологи зі статистиками. Справа в тому, що поведінка людини під час бою досить суттєво відрізняється від поведінки людини в звичайних умовах. Мотиви діяльності бійця під впливом страху переміщуються в підсвідоме: «Людина, яка бере участь в бою, знаходиться в патологічному стані і поведінка бійця не є поведінкою нормальної людини, тому зрозуміти справжню сутність війни без застосування психологічного апарату неможливо» [38, с. 65]. Таким же чином війна змінює і сприйняття простору: «Лінія, що відділяє вас від ворога – це лінія смерті. До цієї лінії ніхто не любить підходити, а заподатливий розум підказує тисячі зручних приводів, щоб уникнути подальшого зближення» [38, с. 86].

Особливо важливу роль у формуванні соціології війни М. Головін відводив статистиці. Він вважав, що саме статистика віднайшла соціальні закономірності, а військова статистика показала закономірності в, здавалося б, випадкових подіях воєн. Отже, майбутня соціологія війни повинна використовувати усі продуктивні методи дослідження свого об'єкту. «На першому місці серед цих методів потрібно поставити метод статистичний, який дозволяє застосовувати *кількісні* вимірювання багатьох з *якісних* вимірів, що відбуваються в суспільстві. Відшукуючи за допомогою цього методу прояв закону великого числа, дослідник отримує можливість з'ясувати об'єктивний хід соціальних явищ» [38, с. 159]. Шанобливо ставлячись до статистичного методу, М. Головін статистику розглядав лише як необхідну умову для створення соціології війни. Статистичний метод в перспективі мусив бути лише службовою умовою розвитку соціології війни: «Якщо “статистика війни” потрібна для “соціології війни”, то, в свою чергу, остання потрібна для першої» [38, с. 218].

Пафос творів М. Головіна в тому, що, на його думку, у війни є внутрішня і зовнішня сторони. Вчені переважно займаються другою стороною, тобто стосунками «війна-суспільство». Він же хотів в першу чергу досліджувати внутрішню сторону війни, тобто дії армій [38, с. 89].

Доробок М. Головіна в світлі сучасних викликів виглядає неоднозначним. З одного боку, він звернув увагу на ту обставину, що війна змінює характеристики суспільних відносин, соціальної просторовості, дій людини. Такий підхід і зараз залишається перспективним.

Війна відверто перетворює значні маси людей на засоби вирішення політичних завдань. В умовах воєнних дій виникають нові канали соціальної мобільності. Відмінності в поглядах людей, які видавалися особистою справою, або лише приводом для дискусії, стають основою поділу в раніше єдиній спільноті. Збій у системі розпізнавання «свій-чужий» в цій новій ситуації може дуже дорого коштувати. Люди, від яких ніхто не очікував зла, стають катами і гвалтівниками. У інших же чоловіків і жінок, які жили суто приватним життям, війна пробуджує людинолюбців і рятівників страждаючих мирних мешканців.

Ландшафтні особливості місцевості, на які за мирних часів ніхто не звертав увагу, набувають просто життєвої важливості. Пагорби перетворюються на пануючі висоти, залізничний насип стає лінією оборони, якась містина внаслідок того, що прострілюється з усіх боків, стає долиною смерті. Регіон, який сприймали як єдиний, раптово ділиться на свою і чужу зони. В новій конфігурації простору створюються своєрідні «горловини» КПП, через які рухається мирне населення.

Без сумніву, дії людських колективів в безпосередніх боєз'язках і на цей час не дуже добре вивчені. Але для сучасних воєнних конфліктів, що добре видно на прикладі війни в Донбасі, оптика бачення завдань соціології в воєнному конфлікті, яку намагався задати М. Головін, не дуже перспективна. На першому етапі тут значну роль відігравали підливні технології, в яких мирне населення використовувалось як засіб. Велику роль в конфлікті відігравала і відіграє інформаційна складова. За багатьма іншими параметрами ця війна є неklasичною, через що за нею і закріпилася беззмисловна етикетка «гібридна» [39]. В цій війні з суто військової точки зору багато що виглядає ірраціональним.

Для розробки методології аналізу криз і воєн в сучасному світі, включно з українською кризою і війною в Донбасі, необхідна нова теоретична перспектива, яка повинна бути достатньо широкою.

Контури можливого теоретичного синтезу

На мою думку, нова перспектива бачення сучасної соціальної реальності може спертися на три наявні соціологічні підходи – світ-системний аналіз, екологічну соціологію і теорію Другого модерну. Усі вони виникли як результат протесту проти суспільствознавчої ортодоксії, яка безроздільно панувала до 1960-х рр. і багато в чому панує у всьому світі і дотепер. Саме з цією ортодоксією пов'язаний непевний методологічний стан соціології.

Один з представників другої генерації світ-системного аналізу Георгій Дерлугьян так змальовує ситуацію з виникненням напрямку, до якого він себе відносить: «В 1950-ті – 1960-ті роки вперше виникає питання про створення єдиної теорії суспільства, яка б синтезувала

досягнення сучасного суспільствознавства. В результаті з'являється парадигма модернізації, яка вражає своїм оптимізмом і розмахом, в її західному, ліберальному, і в радянському, марксистському варіантах. Потім парадигма модернізації руйнується під впливом вибуху молодіжного протесту 1968 року, який привів до втрати ідеологічної віри в спрямований згори прогрес. Вивільнення молодшого покоління теоретиків школи модернізації від ідеологічних забобонів своїх вчителів привело в 1970-ті роки до серії теоретичних проривів, які в сумі задають параметри нової парадигми» [40, с. 373–374].

Іммануїл Валлерстайн, який є головним фундатором світ-системного аналізу, згадував у передмові 2011 р. до перевидання своєї фундаментальної праці «Світ-система Модерну І» про суперечку з веберіанцями: «В той час книга Вебера про протестантську етику отримала розхожу інтерпретацію, згідно з якою наявність певного роду цінностей є необхідною передумовою для того, що в післявоєнний період прагнули називати модернізацією, або (економічним) розвитком. Для вчених того часу було звичайною практикою екзаменувати країну за країною на предмет існування (або появи) в ній таких цінностей. В результаті було створено щось на зразок неформальної хронологічної ієрархії ходи поступу. Яка країна була в ній першою? Яка йшла слідом за нею? Яка могла б виявитися наступною? А звідси виникало запитання: що ж в даний час повинна зробити та чи інша країна, для того, щоб стати наступною?» [41, с. XVIII]. Ця розхожа інтерпретація до нашого часу не стала надбанням історії. Вона продовжує бути практичною формою дій США і взагалі Заходу стосовно решти світу. В Україні цей підхід примудрилися застосовувати навіть до регіонів.

З самого початку І. Валлерстайн спирався на чітку методологічну позицію: «Формування концептуального уявлення повинне визначати – принаймні більшу частину часу дослідження – інструментарій дослідження, але не навпаки» [41, с. 9]. В світлі нашого попереднього розгляду можна висловити лише захоплення такою чіткою настановою. Саме вона зробила можливим створення соціологічного теоретичного напрямку аналізу, який спирається просто на Тибет історичного матеріалу, але не втрачає свого соціологічного характеру.

Світ-системний аналіз починається з визначення одиниці опису переходу від феодального суспільства до Модерну, які визнаються різними світами: «Які адекватні одиниці опису цієї «відмінності» і в чому її причини? В певному сенсі більшість головних теоретичних дискусій нашого часу можна звести до суперечок навколо цього великого питання сучасної соціальної науки. Тому аналіз процесу соціальних змін в сучасному світі слід почати з визначення інтелектуального маршруту пошуку понять, необхідних для цього аналізу» [41, с. 3]. І. Валлерстайн головним поняттям зробив соціальну систему. Виникло питання про визначення її зовнішніх кордонів і розмежування внутрішнього і

зовнішнього в розвитку тієї чи іншої системи. Відповідь на нього виглядає достатньо економоцентрично: «Ми беремо як визначальну характеристику соціальної системи існування в ній поділу праці, так що різні сектори або географічні зони в ній залежать від економічного обміну з іншими для безперешкодного та безперервного забезпечення потреб зони. Зрозуміло, що такий економічний обмін може існувати без спільної політичної структури і навіть, що ще більш очевидно, без спільної культури, що поділяється всіма» [42, с. 23].

Головним супротивником світ-системного аналізу є методологічний націоналізм. І. Валлерстайн вважає, що останній створює ілюзії, а потім їх реїфікує. Це особливо наочно в аналізі так званої «відсталості». Дослідники цілком серйозно можуть порівнювати Францію XVII ст. і Індію XX ст., ваххабізм і європейську Реформацію. Засновник світ-системного аналізу писав: «Якраз на цьому етапі міркувань я відкинув ідею зробити бажаною одиницею аналізу як суверенну державу, так і ще більш непевне поняття національної спільноти. Я вирішив, що вони не є прикладами соціальних систем, оскільки говорити про соціальні зміни можна лише стосовно соціальних систем. Єдиною соціальною системою в цій схемі виявилася світ-система» [41, с. 7]. Вчений пише, що «якщо ми збираємось говорити про стадії розвитку – а нам необхідно говорити про стадії, - це мають бути стадії розвитку соціальних систем, тобто цілісностей. А єдиними цілісностями, які існують або існували історично, є мінісистеми і світсистеми, а в XIX – XX ст. існувала лише одна світсистема – капіталістична світоекономіка» [42, с. 23].

Мінісистеми існували лише на початковому етапі історії, а потім виникають різноманітні світ-системи, які можуть бути або світ-економіками, або світ-імперіями в залежності від домінуючого способу забезпечення цілісності. «Залишивши осторонь нині не функціонуючі мінісистеми, єдиним видом соціальної системи є світсистема, яку ми визначаємо дуже просто – як спільноту з єдиною системою поділу праці і множиною культурних систем. Звідси логічно випливає, що можуть існувати два різновиди такої світсистеми – зі спільною політичною системою і без неї. Ми можемо описати їх як світ-імперію і як світ-економіку» [42, с. 24].

До епохи Модерну на нашій планеті існувало декілька світ-систем. В Європі в силу збігу обставин (в першу чергу, інституційна криза і криза сеньйоральних доходів) капіталізм отримав шанс вирватися зі знесильюючих обіймів феодальних структур. В період, який історики назвали «довгим XVI ст.», відбулося становлення і ствердження європейської світ-економіки. В ній з самого початку сформувалися три зони – центр, напівпериферія і периферія. Країни центру домінують над всією капіталістичною системою, країни напівпериферії займають проміжне становище, перебуваючи в залежності від центру, але

домінуючи над периферією. Периферія є об'єктом експлуатації як з боку центру, так і напівпериферії. І. Валлерстайн вважає: «Три структурні позиції світ-економіки – серцевина (центр), периферія і напівпериферія – стабілізувалися приблизно до 1640 р. Як конкретні райони ввійшли в певні зони, а не в інші – довга історія. Ключовий факт полягає в тому, що в північно-західній Європі з самого початку задані легкі відмінності збіглися з інтересами різних місцевих груп і привели до розвитку сильного державного механізму, а в периферійних районах вони гостро розійшлися, що призвело до ослаблення державного механізму. Як тільки ми отримали різницю в силі державних машин, в дію вступив «нерівний обмін», що нав'язувався сильними державами слабким, державами серцевини периферійним регіонам. Таким чином, капіталізм використовує не тільки привласнення власником додаткової вартості, що вироблена робітником, але й присвоєння зоною серцевини додаткової вартості, що виробляється в світоekonomіці в цілому» [42, с. 38].

Капіталістична світ-економіка стала глобальною в XIX ст. З того часу вона цієї властивості не втрачала, хоча і зазнавала певних трансформацій у зв'язку з Російською революцією 1917 р., Другою світовою війною, утворення світової соціалістичної системи, а потім і з її крахом. Держави увесь час були лише способом управління відносинами праці і капіталу на локальному рівні.

Структурування системи змінювалося. В ній існували періоди глобальної гегемонії певних держав центру. І. Валлерстайн нарахує три таких випадки, коли відповідно домінували Голландія, Великобританія і США. Встановленню гегемонії передували довгі періоди війни: «В кожному випадку гегемонія була забезпечена тридцятирічною світовою війною. Під світовою війною я маю на увазі (знов-таки щоб ввести обмеження) сухопутну, таку, що залучає до зіткнення (не обов'язково на довгий час) майже всі основні військові держави епохи, що призводить до руйнівних наслідків для землі і населення. З кожним випадком гегемонії пов'язана одна з таких війн. Світова війна «Альфа» була тридцятирічною і продовжувалася з 1618 по 1648 р., коли інтереси Голландії в світ-економіці взяли верх над інтересами Габсбургів. Світова війна «Бета» – це наполеонівські війни з 1792 до 1815 р. Тоді інтереси Великобританії восторжествували над французькими. Світова війна «Гамма» – це довгі євразійські війни з 1914 до 1945 р., коли інтереси США одержали гору над інтересами Німеччини» [42, с. 101].

Функціонування капіталістичної світ-економіки знає внутрішні ритми, головний з яких отримав назву «довгих хвиль» Миколи Кондратьєва. Сучасні автори нараховують 5 кондратьєвських циклів світової економіки від кінця 1780-х років і до кожного з них розрахували кризи на обох фазах [43]. Кожна з хвиль закінчувалася переходом від одного технологічного укладу до іншого і зміною загального дизайну

суспільства Модерну. Криза 2008 р. начебто повинна була позначити початок нової хвилі в її висхідній фазі, але цього не спостерігається. Виникає враження, що капіталізм як світова система вичерпав свої відтворюючі функції.

І. Валлерстайн розглядав відмінності між різними хвилями М. Кондратьєва. Я не буду докладно на цьому зупинятися. Скажу лише, що всі фази розвитку капіталізму були пов'язані з екстерналізацією витрат. Зараз теж країни центру світової капіталістичної системи борються за те, щоб на когось перекласти свої витрати. Але їх можливості в сучасному світі суттєво зменшилися. Це стосується і екологічних обмежень, і деруралізації, і демократизації в сучасному світі. Теоретик світ-системного аналізу вважав, що «результатом стане початок «хаосу», який є просто розширенням нормальних флуктуацій системи з кумулятивним ефектом» [42, с. 364]. Світова система буде ставати все більш нестабільною, держави будуть втрачати силу і розповсюдяться «малі війни». Відволікання ресурсів на нову гонку озброєнь призведе до розповсюдження хвороб (І. Валлерстайн говорить про СНІД) [42, с. 364–369].

Руйнування капіталізму зараз зовсім не обіцяє нового справедливого світу, адже у людства немає прийнятної альтернативи. Перспектива видається тому непевною: «Після біфуркації, після, скажімо, 2050 або 2075 р., ми можемо бути впевненими в дуже небагато чому. Ми більше не будемо жити в капіталістичній світ-економіці. Замість неї ми будемо жити в якомусь новому ладі або ладах, в якійсь новій історичній системі або системах. І тоді ми, ймовірно, звідасмо знову відносний мир, стабільність і легітимність, які ми вже знали, або гірші. Це і невідомо нам, і залежить від нас» [42, с. 370].

Гегемонія США зараз слабшає. Якщо в 1980-1990 рр. ця країна поглинала до двох третин світового інвестиційного капіталу [40, с. 21], то потім значні його потоки пішли в Китай. Привабливими місцями для інвестицій ставали ЄС і, на певному, етапі Росія. Все це штовхає гегемона, що слабшає, до пошуку відповідей на виклики. Г. Дерлугьян слушно звертає увагу на особливості американської гегемонії, порівнюючи її з гегемонією Великої Британії: «Британська імперія, звичайно, була колоніальною. Американська глобальна імперія спирається на ієрархію формально незалежних держав, що утримуються в прийнятному для гегемона стані різноманітними механізмами «спільних цінностей», торгівельних угод, фінансових інститутів, але не в останню чергу і військових баз» [40, с. 21].

Особливості американської гегемонії впливають на усю світову систему. Саме з цим пов'язане таке явище як війна за дорученням, коли гегемон уникає участі в прямих війнах, але стимулює чи регулює в потрібному напрямку війни між країнами периферії і напівпериферії.

Тут треба врахувати ще одну особливість сучасного розвитку світової капіталістичної системи. Про неї Г. Дерлугьян пише так: «Парадокс в тому, що держава підміняється владою елітних сімей як в самому центрі системи, так і на її глибокій периферії. Тільки в ядрі капіталістична олігархія кооперується і діє заодно, а на периферії олігархи постійно дробляться і жорстко інтриguють один проти одного, по ходу не дозволяючи оформитись сильній владі, щоб не потрапити під неї» [40, с. 211].

Україна за роки незалежності просунулася саме до периферії світової капіталістичної системи, хоча початкові умови дозволяли їй утримуватися на напівпериферії з перспективою підйому [44]. Головним суб'єктом периферизації країни стали елітні групи, які в той час формувалися. Вони перетворилися на головних визискувачів геоекономічної ренти, яка перетікала в ядро світової капіталістичної системи. Цілком можна погодитися з Г. Дерлугьяном, який написав про еліти Східної Європи: «Зміна вектору залежності стала їхньою стратегією виходу з революції» [40, с. 199].

Світ-системний аналіз, представлений працями А. Г. Франка, І. Валлерстайна, Дж. Аррігі, С. Аміна, А. Коротаєва, Г. Дерлугьяна та ін., є одним з найпотужніших напрямків соціологічного аналізу в сучасному суспільствознавстві. Можна цілком погодитися з Г. Дерлугьяном, що «світосистемний погляд дуже важко представити в стислому викладі. Це не теорія, а епістемологічний рух метатеоретичного рівня, заявка на зміну парадигми усієї науки XIX – XX ст.» [40, с. 367].

Це не означає, що ми повинні прийняти твори І. Валлерстайна як нове святе писмо. Мені вже доводилося писати про те, що в його працях часом ігноруються позаекономічні чинники суспільного розвитку, а реальна єдність людської історії пов'язується лише з капіталізмом [45, с. 97]. Разом з тим, саме світ-системний аналіз дає загальну рамку для теоретичного синтезу в сучасній соціології.

Одночасно варто відмітити, що представники світ-системного аналізу демонструють відкритість до синтезу, але поки що лише з близькими напрямками в соціології і економіці. Г. Дерлугьян поділяє думку Рендалла Коллінза, що найбільш проривними в розумінні макроісторичних процесів були наступні досягнення: 1) нова теорія виникнення і розвитку держави; 2) дослідження революцій у взаємодії з громадянським суспільством; 3) нішева теорія ринків; 4) світосистемна перспектива [40, с. 333]. Про зроблене переважно в 1970-ті роки він пише: «Прориви здійснювали окремі школи, часом зовсім не пов'язані з іншими школами. Нам, наступним одному-двом поколінням дослідників, належить захоплююча робота по одночасному оволодінню і, потім, використанню цих теоретичних проривів» [40, с. 374]. З одного боку, варто тільки вітати такі настрої, але, з іншого боку, слід сказати про

теоретичну сліпоту. До уваги приймаються лише близькі до свого теоретичні підходи.

Проблема взаємодії суспільства з тим, що називають «природним середовищем» постійно з'являється на сторінках праць І. Валлерстайна. В передмові 2011 р. до «Світ-системи Модерну І» він навіть написав досить кумедний абзац: «Нарешті, мене критикували за нехтування фактором зовнішнього середовища. Перш за все мене схилили до визнання того, що я, зрозуміло, зробив це ненавмисно. Однак від цього двозначного виправдання мене позбавив Джейсон Мур, який виконавши ретельне прочитання першого тому, показав, що екологічні фактори і їх вплив на процес побудови капіталістичного світу-економіки становлять складову частину мого дослідження і, більш того, стоять в його центрі. Я дійсно був вражений, настільки я втілював в своїй книзі те, в нехтуванні чим мене попірали» [41, с. XXX]. Незважаючи на щире здивування автора, треба все ж сказати, що екологічні фактори у нього становлять фактори зовнішнього середовища. Мова ж мусить йти про більш глибоку реальність.

Цією реальністю десь одночасно з фундаторами світ-системного аналізу почала займатися група авторів, які мали різні наукові спеціальності (антрополог Грегорі Бейтсон, фізик Фрітц Капра, культуролог Теодор Роззак, соціолог Уільям Р. Каттон мол.). В межах цього широкого руху виникла екологічна соціологія. Її подальша доля достатньо парадоксальна. Незважаючи на те, що екологічні проблеми стають все більше гострими, в буквальному сенсі від їх вирішення залежить виживання людства, але сприйняття ідей екологічної соціології світовим соціологічним співтовариством залишається надзвичайно незначним. Найчастіше екологічну соціологію намагаються звести до «соціології доквілля». Між тим, мова йде про принципово новий підхід до суспільного життя.

Суспільство в екологічній соціології аналізується як відкрита система. Центральним поняттям аналізу стає соціо-екологічний метаболізм. Обмінні процеси між людством і природним середовищем на поверхні Землі, обмінні процеси в самому природному середовищі і в суспільних системах становлять саму умову суспільного життя [46].

Прецедентним текстом екосоціології є праця Уільяма Каттона молодшого «Overshoot. The Ecological Basis of Revolutionary Change» [47]. Її автор як на класика постійно посилається на Томаса Мальтуса і протиставляє свою позицію соціологізму Еміля Дюркгайма. Мабуть, це є однією з причин нечутливості основного масиву соціологічного співтовариства до ідей екосоціології. Соціологи як аксіому повторюють, що соціальні факти повинні бути пояснені іншими соціальними фактами. В даному ж випадку навіть людські спільноти розглядаються як редуковані біотичні спільноти, в яких домінують люди [47, с. 100].

Головною категорією аналізу в праці У. Каттона мол. є «несуча здатність», якій він дає таке визначення: «Несучу здатність для даного виду істот (і даного образу життя) можна визначити як *максимально можливе, постійно докладене припустиме навантаження*, - тобто навантаження, невелике перебільшення якого може зруйнувати здатність середовища підтримувати даний біологічний вид. <...> Несучу здатність можна виразити кількісно, як число істот з певним образом життя, які підтримуються оточуючим середовищем протягом *невизначено довгого часу*» [47, с. 22].

Людські спільноти намагаються збільшити несучу здатність середовища свого життя. Найдавніший спосіб зробити це – завоювати територію інших спільнот і знищити своїх конкурентів. Європейські переселенці з цих міркувань організували геноцид індіанців. Можна винаходити унікальні технології і досягати торгівельних переваг, що формує «примарні площі», які нібито збільшують несучу здатність. Але з початку індустріального виробництва головним способом збільшити несучу здатність стало використання накопичених в надрах Землі корисних копалин, які не відновлюються. У. Каттон мол. пише: «Примарні угіддя кам'яновугільного періоду стали основою сучасного життя» [47, с. 57]. На одну з ключових фігур людської історії з цієї точки зору перетворюється англійський винахід, вдосконалювач парового двигуна Джеймс Ватт.

Капіталізм, як соціальна форма розвитку індустріального виробництва, мав принципово важливі екологічні наслідки. По-перше, людство почало перетворюватися на колективного сапрофіта, що живиться енергією мертвих організмів. Це дало відчуття ілюзорної незалежності від несучої здатності планети і сподівання, що населенню, чисельність якого постійно збільшується, можна постійно підвищувати рівень життя. Почалася «ера достатку». В наш час несуча здатність планети перевищена в 10 разів [47, с. 59].

По-друге, в період капіталізму людство перетворилося на антиеволюційний механізм. Якщо біологічна еволюція зв'язувала вуглець і ховала його під поверхню планети, то людство стрімко почало його вивільняти і викидати в атмосферу. Це загрожує порушенням балансу атмосфери, який зробив можливими вищі форми життя включно з людиною. Зараз 1/5 повітря становить кисень, 99% якого вивільнила біосфера за останні 600 млн. років. Вуглець же зв'язувався зі швидкістю 625000 т. на рік. Людство з 1970-х рр. повертає його в атмосферу біля 4 млрд. т. на рік, руйнуючи газовий баланс з катастрофічною швидкістю [47, с. 59]. Сучасні люди крадуть ресурси у своїх нащадків: «Майбутнє не голосує, воно не чинить вплив на ринок, його не видно. Тому теперішнє почало красти у нащадків» [47, с. 57].

По-третє, боротьба за ресурси вже давно стала одним з головним чинників напруженості між людськими спільнотами і в самих спільнотах.

Мрія про загальний добробут є абсолютно примарною. Країни центру світової капіталістичної системи прагнуть зберегти свій рівень добробуту за рахунок країн периферії, а ті, в свою чергу, вимагають перерозподілу ресурсів. Успіх в такій боротьбі, як правило, досягається за рахунок деградації довкілля (прикладом може служити сучасний Китай). У. Каттон мол. прямо пише: «Решта світу не може більше розраховувати на досягнення високого рівня життя, до якого звикли американці» [47, с. 79]. Але ж демонстраційний ефект штовхає саме до таких прагнень.

Ресурсний компонент присутній у всіх сучасних війнах і його значення буде тільки посилюватися. Стратегія боротьби за ресурсні переваги окремих країн погіршує загальні шанси на виживання, але вся система відносин штовхає до егоїстичної поведінки. При цьому «ідеологи будуть продовжувати шукати пояснення ерозії політичних свобод і ігнорувати екологічні причини» [47, с. 55]. В суспільствах в різних формах буде наростати пошук «непотрібних членів» і кожен буде боятися стати саме ним. Це стосується і окремих народів. «...Нацизм – це частково реакція нації на те, що її визнали зайвою» [47, с. 191].

На будь-який біологічний вид, який перевищив несучу здатність території свого існування, очікує sukcesія. Останній термін в праці означає перехід біологічного співтовариства з одного типу в інший. Для домінуючих видів є три варіанти sukcesії: 1) втрата домінуючого становища; 2) вимирання; 3) міграцію в інше середовище [47, с. 105]. Якщо людство не схаменеться, то для нього найвірогіднішим є другий варіант: «Для усіх біологічних видів закон один: вибух популяції, перевищення несучої здатності, вимирання» [47, с. 185].

Хоча У. Каттон мол. суворо говорить своєму читачу, що «кінець наступив ще вчора», що людство вступило в «постекзуберантну еру» (еру після достатку), коли за інерцією продовжує збільшуватися населення, але ресурсів для нього залишається все менше, що веде до все більш несправедливого світоустрою з жорстокою ієрархією, але він хоче залишити якусь надію. Тут варто сказати, що засновник екологічної соціології вважав, що людина, перетворившись на колективного сапрофіта, стала *Homo colossus*. Цей колос, як і личить, стоїть на глиняних ногах. Більше того, він знищує біосферу, яка є умовою його існування. Тому треба повернутися до *Homo sapiens*: «Ми повинні навчитися жити в межах несучої здатності, відмовившись від спроб її зруйнувати. Ми повинні навчитися жити, ґрунтуючись на поновлюваних ресурсах, і споживати їх не швидше, ніж вони поновлюються. Останньою надією для людства мусить стати екологічна скромність» [47, с. 231]. В іншому місці У. Каттон мол. навіть пише: «Нам належить підтримувати Землю такою, якою вона сформувалася на момент появи на ній нашого виду *Homo sapiens*» [47, с. 209].

Я вже сказав, що проект екологічної соціології Уільяма Каттона мол. має інтенції, які роблять його неприйнятним соціологічним

співтовариством. Зараз вкажу ще на деякі з них. Він передбачає перехід на джерела енергії, які поновлюються. Це в свою чергу об'єктивно передбачає стрімке скорочення населення у всьому світі. Якщо таку установку перетворити на політичну настанову, то це зробить нашу планету пеклом. Країни центру світової капіталістичної системи очікування скорочення чисельності населення, які будуть підкріплені силовим тиском, скерують на периферію. Україна вже стикається з цим. Західні партнери нинішньої правлячої коаліції в нашій країні радять нам рухатися шляхом аграризації, що неминуче означає скорочення населення. Ця перспектива цілком відверто обговорюються [48].

У. Каттон мол. дивиться на людину як на суто земний феномен, не беручи до уваги можливий космічний напрямок розвитку людства. Але і заклик до екологічної скромності, який в цілому можна лише вітати, ґрунтується на утопічній основі. Людина не може повернути Землю до стану, який існував 40 тис. років тому. Можна погодитися з тим, що діяльність людини в період індустріального розвитку стала для біосфери планети повзучою катастрофою, яка зараз проривається планетарними катастрофами, одним з прикладів яких є катастрофа на Чорнобильській АЕС. Вченими достатньо надійно доведено, що після катастрофи неможливо повернутися до передкатастрофного стану, а треба шукати нової рівноваги в системі [46].

Екологічна соціологія дозволяє зрозуміти сучасну кризу світової капіталістичної системи як руйнування детритної екосистеми. Такий погляд цілком можна включити в світ-системну перспективу. Але синтез цих напрямків соціологічного аналізу не може бути здійснений на основі підпорядкування екологічної соціології світ-системному аналізу. Екологічна соціологія – це гранично широкий погляд на суспільство як на різновид відкритих систем, які здатні до самоорганізації і саморозвитку. Капіталізм – лише загрозливий епізод в історії людства. Правда, руйнування капіталізму може закінчитися загальною загибеллю виду *Homo sapiens*. В силу цих обставин екологічна соціологія може претендувати на те, щоб перетворитися на загальну теоретичну рамку розвитку сучасної соціології.

Третім елементом теоретичного синтезу повинне стати вчення про Другий модерн Ульріха Бека і Зигмунта Баумана. Ці автори звертають увагу на етапи в межах Модерну. На їх погляд, сучасні проблеми людства пов'язані з переходом від Першого модерну до Другого. Для Ульріха Бека Другий модерн – це глобальне суспільство ризику. Сучасні ризики відрізняються від ризиків попередніх епох тим, що вони виробляються суспільством, ставши частиною суспільного відтворення. Суспільство в цих умовах втратило іншого в природі. Проводити між ними кордон на нашій планеті – це сіяти ілюзії. Наука, яка в попередній період Модерну вважалася головною надією людства, зараз теж включена у виробництво ризиків: «Тепер при переході в практику науки

стикаються з власним об'єктивованим минулим і сучасним; з самими собою як продуктом і продуцентом реальності і проблем, які їм належить проаналізувати і подолати. Вони уявляються вже не тільки джерелом розв'язання проблем, але одночасно і як *джерело причин проблем*» [49, с. 237].

Другий модерн відрізняється від Першого системно: на рівні технологій (індустріальне і інформаційне суспільства), на рівні соціальних структур (глобалізація правлячого класу, поява транснаціональної буржуазії і розпорошення, атомізація людей найманої праці), на рівні страхів і сподівань [50, с. 311–312].

Детальну картину життя людей в суспільствах Другого модерну вже багато років пише Зигмунт Бауман. Він називає Перший модерн «важкою модерніті», а Другий – «легкою» [51, с. 27]. На рівні економічних відносин «епоха “важкої модерніті” дійсно була часом заручин між капіталом і працею, що підкріплювалася їх взаємною залежністю» [51, с. 27]. Зараз «...капітал скасував свою залежність від праці за допомогою нової свободи переміщення, про яку раніше не доводилося і мріяти. Його відтворення і зростання стали за великим рахунком незалежними від тривалості тієї або іншої локальної угоди з працею» [51, с. 27].

З. Бауман говорить про індивідуалізоване суспільство, адже відповідальність за свою долю в ньому покладається виключно на індивіда. Йому дається така свобода, якої не знала попередня історія. Ризики і суперечності між тим, як і раніше, виробляються суспільством, але саме індивіду зараз ставиться в обов'язок самотужки їх долати [51, с. 59]. Індивіди змушені нести свою відповідальність в світі, в якому «знецінюється порядок як такий» і де відбувається «реванш кочівників» [51, с. 44]. Непевність і тривога стають психологічним фоном сьогодення, адже «...не лише *становище* індивідів в суспільстві, але і самі *місця*, до яких вони можуть отримати доступ і які прагнуть зайняти, швидко трансформуються і навряд чи можуть надійно служити в якості мети чийогось життя» [51, с. 183].

Для маси атомізованих людей найманої праці і для самозайнятих, кількість яких зростає, З. Бауман використовує поняття «прекаріат» (від англ. Precarious – сумнівний, непевний, нестабільний, небезпечний). Про долю цих людей він пише: «Пролетаріат стрімко перетворюється в прекаріат, доповнюючись дедалі ширшим прошарком середнього класу. Зворотне перевтілення вже неможливе. Перетворення пролетаріату минулих часів у бойовий клас значною мірою сприяла влада – так само, як нинішній атомізації прекаріату, спадкоємцю та могильнику пролетарських традицій і спадщини» [52, с. 83].

В умовах Другого модерну змінюється влада, яка все більше замикається на самій собі. Вона перетворюється на владу без відповідальності. Принципово те, що влада і політика все більше

розходяться між собою. «Втеча і вислизання, легкість і змінність прийшли на заміну потужній і зловісній присутності як головним прийомом панування» [51, с. 44].

Легкість влади в сучасному світі поєднується з жорсткою ієрархією: «Сьогодні біля двадцяти багатих, але таких, що роздираються проблемами, занепокоєних і позбавлених впевненості країн протистоять решті світу, який вже більше не схильний орієнтуватися на їх розуміння прогресу і щастя, але з кожним днем все більше потрапляє в залежність від них навіть в збереженні осколків щастя або простому виживанні за рахунок мізерних власних коштів» [51, с. 105].

Пануючі в сучасному світі сили підривають політичні інститути. Це знаходить вияв у послабленні держав, яке особливо помітно на периферії світової капіталістичної системи. «Для забезпечення свободи маневру і безмежного розширення можливостей переслідувати свої цілі світова фінансова, торгівельна і інформаційна системи зацікавлені в політичній фрагментації, причому в планетарному масштабі. Можна сказати, що вони потребують «слабких держав», тобто таких держав, які, незважаючи на їх *слабкість* все ж залишаються *державами*» [51, с. 242]. З. Бауман пише, що такі слабкі держави необхідні в якості «місцевих поліцейських дільниць» [51, с. 243]. Зовсім без них домінуючій неполітичній владі важко було б забезпечувати хоча б мінімальний рівень суспільної безпеки, без якого капіталу важко було б досягати своєї мети і визискувати прибуткову вартість.

Капітал в умовах Другого модерну зацікавлений в людях в першу чергу як в споживачах. Одним з наслідків цієї обставини є загальна моральна деградація. З. Бауман говорить: «Споживацький підхід, можливо, змашує коліщатка економіки, але сипле пісок у підшипники моральності» [52, с. 23]. Це стає ще однією з причин деградації демократії. З-під моральної оцінки за спільної згоди виводяться все більше сфер суспільного життя. З. Бауман цей процес назвав «адіафоризацією» [52, с. 52]. Місце моральних оцінок займають прагматичні присуди, які можуть обертатися на 180° в залежності від обстановки.

Теорія Другого модерну суттєво доповнює світ-системний аналіз деталями меза- і мікрорівнів. Але між положеннями цих напрямків соціологічного аналізу є і суттєві моменти напруги. Однією з них є концепція глобалізації. І. Валлерстайн її рішуче відкидає, вважаючи іншим виданням модернізації [53]. З. Бауман вбачає в ній сенс: «...Концепція “глобалізації” була створена для того, щоб замінити попередню концепцію “універсалізації”, коли стало зрозумілим, що встановлення глобальних зв’язків і мереж не має нічого спільного з навмисністю і контрольованістю, які малися на увазі нею. Поняття глобалізації описує процеси, які є самочинними, стихійними і невпорядкованими, процеси, що відбуваються без участі людей, що

сидять за пультами управління, що займаються плануванням і що тим більше приймають на себе відповідальність за кінцевий результат» [51, с. 43].

Заклик до синтезу, який тут пропонується, доцільно супроводити деякими міркуваннями. В сучасній соціології з причини спеціалізації досліджень склалася ситуація слабкості бічного зору. Представники тієї чи іншої школи бачать або своїх прибічників, або супротивників. Школи навіть близькі за теоретичними інтенціями, якщо вони користуються відмінною мовою, залишаються поза увагою. Тому представники світ-системного аналізу не помічають прибічників теорії Другого модерну, і навпаки. Екологічна соціологія взагалі опинилася на периферії сучасного соціологічного теоретизування. Кожна з розглянутих теоретичних позицій має свій стосунок до емпірії. Для світ-системного аналізу емпіричний рівень становлять історичні дослідження, для екологічної соціології – соціальна екологія, для теорії Другого модерну – поточна журналістика і державна статистика. Це теж спричиняє їх неухвалу одна до одної. Між тим, їх синтез міг би принципово змінити ситуацію в сучасній соціології і саме становище соціології серед наук про суспільство.

До речі, синтез не передбачає ліквідацію самих названих шкіл. Достатньо просто враховувати в дослідженнях ідеї одна одної. Лише майбутнє покаже можливість створення синтетичної теорії. Зараз же треба звести в єдиний фокус теоретичної уваги декілька ідей.

1. Модерн мав і до цього часу має своєю соціальною формою світову капіталістичну систему. Вона, розділившись на центр, напівпериферію і периферію, просторово розподіляє потоки ресурсів і ризиків. Ресурси накопичуються в центрі, а ризики (включно з екологічними) – на периферії. Це робить усю конструкцію конфліктною і нестійкою.

2. У своєму розвитку світова капіталістична система після того, як вона стала по-справжньому глобальною в XIX ст., знала два періоди – Першого і Другого модерну. Другий модерн одночасно є і етапом кризи світової капіталістичної системи. Отже, сам Модерн може продовжуватися і поза межами капіталізму.

3. Злиття капіталізму і Модерну має свою екологічну основу, яка перетворила людство на аналог детритної біологічної системи. Це обумовило його залежність від невідтворюваних природних ресурсів і зробило людське суспільство надзвичайно вразливим, обумовивши постійну боротьбу за ресурси між людськими групами. Звідси і парадокс, який полягає в тому, що незважаючи на розповсюдження ідей гуманізму, за період Модерну один геноцид слідував за іншим.

4. Взаємний рух соціальних і екологічних факторів призвів світову капіталістичну систему до загальної кризи, яка загрожує не просто капіталізму, а самій соціальності.

5. До цього часу загальна криза капіталізму не супроводжується виникненням більш високого і екологічно прийняттого способу виробництва. Колишні альтернативи капіталізму розроблялися, виходячи з віри в необмежений поступ. Нова альтернатива повинна враховувати факт, що на планеті Земля людство вийшло за межі «ери достатку». Допоки не буде знайдено нову соціальну форму для Модерну триватиме період нестабільності. Будуть точитися ресурсні війни, які ідеологічно будуть осмислюватись як битви за культурні цінності або за «нестримну свободу». Важко наперед передбачити, скільки буде тривати нестабільність. Для її подолання мало будь-яких абстрактних ідей. Потрібна нова соціальна група, яка поєднає екологічний імператив з імперативом соціальної справедливості. За змістом такі зміни будуть тотожні світовій антикапіталістичній революції, яка, окрім сказаного, ще й забезпечить політичну єдність людства.

В рамках такого синтезу можна зрозуміти ірраціональне в сучасному житті, пов'язане з кризами і війнами. Воно виникає як результат накладання багатьох суперечностей одна на одну, що часом виливається в формування несумісних ціннісних позицій в одному суспільстві, в формування різних координат дії в одній соціальній системі. Для того щоб зрозуміти це потрібна загальна теорія сучасного суспільного розвитку. Як писав П. Копнін, «...раціональне і ірраціональне – моменти єдиного процесу розвитку людського знання. З ірраціональним неможливо розправитись одним махом, воно долається по мірі розвитку людства і його мислення. Цей історичний процес перетворення ірраціонального в раціональне ніколи не завершується в русі самого пізнання і людської практики» [9, с. 340].

Висновки

Спроби соціологічного вивчення сучасних криз і воєн виявили, що в кризовому стані перебуває сама сучасна соціологічна методологія. Вона задає одновимірний статистичний функціоналізм як головний методологічний орієнтир і ізолює соціологію від методологічних змін, обумовлених четвертою науковою революцією.

Аналіз показує, що зведення соціологічної методології до сукупності методів отримання первинної соціологічної інформації та до математичних прийомів її обробки виникло з перетворенням соціології на інститут демократичного суспільства. Супроводжуючи виборчі кампанії та інші демократичні процедури соціологія все більше набувала вжиткового характеру. Практичний розум не потребував високої теорії, але вимагав точності розрахунків.

Соціологія об'єктивно займає позицію представника громадянського суспільства. Розвиток сучасного капіталізму привів до суттєвого знесення останнього. Екстенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства в сучасному світі обумовлений тим, що вони

створюються під фінансування з боку різноманітних фондів, які контролюють різні фракції правлячих верств в тій чи іншій країні і в глобальному масштабі. Це загострило і проблему інвестування в соціологічні дослідження. Соціологія потрапляє в залежність від політичного класу і від економічно пануючих верств. Це зробило сервісну функцію в діяльності соціологів провідною. Загальною теорією, яка здійснює орієнтацію емпіричних соціологічних досліджень, стала статистика.

В сучасній соціології виникла неузгодженість між теоретичним і методологічним рівнями. виправити ситуацію можуть допомогти приклади єдності теоретичних і методологічних пошуків, які містяться в працях класиків нашої науки.

Для розуміння сучасного світу доцільно сприяти зближенню позицій світ-системного аналізу, екологічної соціології і теорії Другого модерну. Така теоретична позиція дозволить відобразити сучасний світ на мега-, макро-, меза- і мікрорівнях. В результаті виникне теоретична платформа для пояснення конкретних криз і воєн.

В цьому світлі українську кризу і війну в Донбасі вдасться занурити в загальносвітовий контекст і пояснити суперечностями сучасної світової капіталістичної системи, а не просто психологічною неадекватністю того чи іншого лідера чи, що ще гірше, етнічними факторами. В такому випадку спроби покласти відповідальність за суспільні негаразди на мешканців регіону втратять навіть видимість науковості і їх можна буде класифікувати так, як вони того заслуговують, а саме, як маніпулятивну технологію на користь однієї з фракцій правлячого класу.

Список використаної літератури

1. Соціологи опублікували портрет Євромайдану// BBC. Україна. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or [Звернення 09.04.2016 р.]. **2. Злобіна О. Г.** Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) /Олена Геннадіївна Злобіна // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К.: Ін-т соціології НАНУ: Азбука, 2014. – Вип. 6 (17). – С. 314 – 326. **3. Луганщина:** потребности, страхи, оценки ситуации и надежды на будущее - общественное мнение // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/luganshinannoe-mnenie.htm> [Звернення 09.04.2016 р.]. **4. Соціологи** показали, что единого Донбасса нет // Подробности. – Електронний ресурс. Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/2031708-sotsiologi-pokazali-chto-edinogo-donbassa-net.html> [Звернення 09.04.2016 р.]. **5. Социолог** объяснила, почему жители Донбасса и Крыма стали адептами «русского мира» // Апостроф.

- Электронний ресурс. Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/news/politics/regional-policy/2016-04-21/sotsiolog-obyyasnila-pochemu-jiteli-donbassa-i-kryima-stali-adeptami-russkogo-mira/56412> [Звернення 09.04.2016 р.].
- 6. Кононов И. Ф.** Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса / Илья Федорович Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – вип.. 21. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 143–156.
- 7. Малыш Л.** Правила и принципы социологического анализа / Лина Малыш // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №1. – С. 65–82.
- 8. Батыгин Г. С., Девятко И. Ф.** Миф о «качественной социологии» / Геннадий Семёнович Батыгин, Инна Феликсовна Девятко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 28–42. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/63/submission/original/63-117-1-SM.pdf> [Звернення 09.04.2016 р.].
- 9. Копнин П. В.** Гносеологические и логические основы науки / Павел Васильевич Копнин. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
- 10. Батыгин Г. С.** Лекции по методологии социологических исследований. Учебник для студентов гуманитарных ВУЗов и аспирантов / Геннадий Семёнович Батыгин. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 286 с.
- 11. Из переписки Владимира Ядова и Дмитрия Шалина (2010 – 2014)** // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №1. – С.126–133.
- 12. Ядов В. А.** Стратегия социологического исследования / Владимир Александрович Ядов. – М.: Академкнига ИКЦ, 2003. – 596 с. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc038.htm> [Звернення 11.06.2015 р.].
- 13. Независимая социология: миф или реальность («круглый стол» в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины)** // Український соціологічний журнал. – 2011. – №1–2. – С. 115–132.
- 14. Копнин П. В.** Философские идеи В. И. Ленина и логика / Павел Васильевич Копнин. – М.: Наука, 1969. – 483 с.
- 15. Стёпин В. С.** Философия науки. Общие проблемы / Вячеслав Семенович Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.
- 16. Вебер М.** Избранные произведения / Пер. с нем. Составление, общая редакция и послесловие Ю. Н. Давыдова. Предисловие П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. (Социологическая мысль Запада).
- 17. Дюркгейм Э.** Метод социологии // Эмиль Дюркгейм Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с. (История социологии в памятниках). – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> [Звернення 30.04.2015 р.].
- 18. Неусыхин А. И.** «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки // Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 589–657.
- 19. Бендикс Р.** Образ общества у Макса

- Вебера // Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 567–588. **20. Лебедев С. А.** Уровни научного знания / Сергей Александрович Лебедев // Вопросы философии. – 2010. – №1. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=97 [Звернення 09.04.2015 р.]. **21. Давыдов Ю. Н.** «Картина мира» и типы рациональности. (Новые подходы к изучению социологического наследия Макса Вебера) // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Составление, общая редакция и послесловие Ю. Н. Давыдова. Предисловие П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – С. 736–771. **22. Анищенко В. С.** Университетского образования без науки быть не может/ Вадим Семенович Анищенко. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://almavest.ru/ru/node/1375> 23. [Звернення 09.04.2016 р.]. **23. Давыдов И.** Рец.: Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука / Пер. с англ. С. Гавриленко. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 325 с. / И. Давыдов // Государство. Религия. Церковь. – 2015. – №3 (33). – С. 414–425. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.religion.ranepa.ru/sites/default/files/GRC_3-2015_final.415-426.pdf. [Звернення 09.04.2016 р.]. **24. Вахштайн В.** Джон Ло: социология между семиотикой и топологией // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – №1. – С. 25–30. **25. Ло Дж.** Объекты и пространства / Джон Ло / Пер. с англ. Виктора Вахштайна // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – №1. – С. 31–43. **26. Ло Дж.** Оптика опроса // Социология власти. – 2012. – №4–5. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litres.ru/dzhon-lo/optika-oprosa-18800138/> [Звернення 09.04.2016 р.]. **27. Ленин В. И.** Материализм и эмпириокритицизм / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 18. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 525 с. **28. Latour B.** The Pasteurization of France/Translated by Alan Sheridan and John Law. – Harvard University Press Cambridge, Mass.; London, 1988. – 273 p. **29. Harman G.** Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics / Graham Harman. – Melbourne: Re. press, 2009. – 247 p. **30. Толстова Ю. Н.** История методов исследования как отражение теоретической мысли в социологии / Юлиана Николаевна Толстова // Социс. – 2013. – №8. – С. 13–23. **31. Социально-экономическая статистика:** Учебник для вузов / Под ред. проф. Б. И. Башкатова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 703 с. **32. Орлов А.И.** Математика случая: Вероятность и статистика – основные факты: Учебное пособие / Александр Иванович Орлов. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 110 с. **33. Болтански Л., Тевено Л.** Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено / Пер. с фр. О. В. Ковеневой; научн. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с. **34. Паниотто В., Харченко Н.** Кризис в методах опроса и пути его преодоления /Владимир Паниотто,

- Наталья Харченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – N.1. – С. 3–20. **35. Ильин В. И.** Жизнь как участвующее наблюдение: исповедь социолога / Владимир Иванович Ильин. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/11/14/1270181288/Ilyin_Zhizn_2010_4.pdf [Звернення 09.04.2016 р.]. **36. Рихтер Г. В.** Избранное / Пер. с нем. / Ганс Вернер Рихтер. – М.: Радуга, 1987. – 640 с. **37. Никулин Н.Н.** Воспоминания о войне / Николай Николаевич Никулин. – 2-е изд. – СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2008. – 244 с. (Хранитель). – Электронный ресурс. Режим доступа: http://royallib.com/book/nikuln_nikolay/vospominaniya_o_voynе.html [Звернення 12.04.2016 р.]. **38. Головин Н. Н.** Наука о войне. О социологическом изучении войны / Николай Николаевич Головин. – Париж: Изд-во газеты «Сигналь», 1938. – 241 с. **39. Рущенко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / Ігор Петрович Рущенко. – Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с. **40. Дерлугьян Г. М.** Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Матвеевич Дерлугьян. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 400 с. **41. Валлерстайн И.** Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке / Иммануил Валлерстайн / Предисловие Г. М. Дерлугьяна, пер. с англ., литер. редак., комм. Н. Проценко, А. Черняева. – М.: Русский фонд содействия образования и науке, 2015. – 552 с. **42. Валлерстайн И.** Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Иммануэль Ваалерстайн / Пер. с англ. П. Г. Кудюкина. Под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с. **43. Гринин Л. Е., Коротаев А. В.** Циклы, кризисы, ловушки современной Мир-Системы. Исследование кондратьевских, жюгляровских и вековых циклов, глобальных кризисов, мальтузианских и постмальтузианских ловушек / Леонид Ефимович Гринин, Андрей Витальевич Коротаев / Отв. ред. С. Ю. Малков. – М.: Изд-во ЛКИ, 2012. – 480 с. **44. Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / Ілля Федорович Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 23 (258), 2012. – С. 5 –30. **45. Кононов І. Ф.** Теоретична соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / І. Ф. Кононов; Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – Т.1. Соціальність та її форми. – 576 с. **46. Яницкий О. Н.** Экологические катастрофы: структурно-функциональный анализ / Олег Николаевич Яницкий. – М.: ИС РАН, 2013. – 258 с. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html?id=2794> [Звернення 06.07.2015 р.].

47. Каттон У. Р. мл. Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации / Уильям Каттон мл. / Пер. с англ. под общей ред. В. И. Постникова. – К.: Эко-Право, 2006. – 255 с. 48. **Кто толкает** Украину в аграрный капкан и к чему это может привести? – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/agrozona/kto-tolkaet-ukrainu-v-agrarnyy-kapkan-i-k-chemu-eto-mozhet-privesti> [Звернення 07.03.2016 р.]. **49. Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с. **50. Кононов І. Ф.** Теоретична соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / І. Ф. Кононов; Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – Т.2. Сучасні суспільства: структури та процеси. – 336 с. **51. Бауман З.** Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с. **52. Бауман З., Донскіс Л.** Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Зигмунт Бауман, Деонідас Донскіс / Пер. з англ. Олександра Буценка. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, КМБС, 2014. – 280 с. Сер. «Бібліотека спротиву. Бібліотека надії»). **53. Валлерстайн И.** Модернизация: мир праху ее / Иммануил Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №2. – С. 21–25.

Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності

В статті українська криза і війна в Донбасі розглядаються як виклики, що постали перед соціологією. В першу чергу вони виникли як проблеми перед українським соціологічним співтовариством. В ньому відповідь на них виявилася ускладненою внаслідок того, що емпіричні дослідження в нашій країні в переважній більшості зорієнтовані на виконання якихось сервісних завдань. Частіше за все вони виконуються для тієї чи іншої фракції правлячого класу. Внаслідок цього результати емпіричних соціологічних досліджень знаходять застосування в маніпулятивних технологіях влади.

Українські проблеми є окремим виявом загальносвітових проблем в розвитку соціології. В ній внаслідок перетворення на інструмент демократії (супровід виборчих кампаній, референдумів, моніторинг громадської думки для владних інституцій і громадянського суспільства) відбувся методологічний зсув, внаслідок якого була втрачена єдність теоретичного і емпіричного рівнів. Загальною теорією емпіричної соціології в кількісних дослідженнях стала статистика, яка в свою чергу має математичне обґрунтування. Це провокує розповсюдження плаского статистичного функціоналізму і методологічного номіналізму. Якісні емпіричні дослідження своїми теоретичними передумовами мають етнографію, соціальну і культурну антропологію.

Для того, щоб соціологія могла відповісти на виклики сьогодення суспільства в ній повинна бути поновленою єдність теоретичного і емпіричного рівнів при домінуванні першого. Для цього потрібен новий теоретичний синтез, основою якого мусять стати світ-системний аналіз, екологічна соціологія і теорія Другого модерну.

В цьому світлі українську кризу і війну в Донбасі вдається занурити в загальносвітовий контекст і пояснити суперечностями сучасної світової капіталістичної системи, а не просто психологічною неадекватністю того чи іншого лідера чи, що ще гірше, етнічними факторами. В такому випадку спроби покласти відповідальність за суспільні негаразди на мешканців регіону втрачать навіть видимість науковості і їх можна буде класифікувати так, як вони того заслуговують, а саме, як маніпулятивну технологію на користь однієї з фракцій правлячого класу.

Ключові слова: криза, війна, соціологічні дослідження, методологія, світ-системний аналіз, екологічна соціологія, теорія Другого модерну, теоретичний синтез

Кононов И. Ф. Социология в условиях кризиса и войны: проблема методологической дееспособности

В статье украинский кризис и война в Донбассе рассматриваются как вызовы, стоящие перед социологией. В первую очередь они возникли как проблемы перед украинским социологическим сообществом. В нем ответ на них оказалась осложненным вследствие того, что эмпирические исследования в нашей стране в подавляющем большинстве ориентированы на выполнение каких-то сервисных задач. Чаще всего они выполняются для той или иной фракции правящего класса. Вследствие этого результаты эмпирических социологических исследований находят применение в манипулятивных технологиях власти.

Украинские проблемы является отдельным проявлением общемировых проблем в развитии социологии. В ней вследствие превращения в инструмент демократии (сопровождение избирательных кампаний, референдумов, мониторинг общественного мнения для властных институтов и гражданского общества) состоялся методологический сдвиг, в результате которого было потеряно единство теоретического и эмпирического уровней. Общей теорией эмпирической социологии в количественных исследованиях стала статистика, которая в свою очередь имеет математическое обоснование. Это провоцирует распространение плоского статистического функционализма и методологического номинализма. Качественные эмпирические исследования своими теоретическими предпосылками имеют этнографию, социальную и культурную антропологию.

Для того, чтобы социология могла ответить на вызовы сегодняшнего общества в ней должно быть восстановлено единство теоретического и эмпирического уровней при доминировании первого. Для этого нужен новый теоретический синтез, основой которого должны стать мир-системный анализ, экологическая социология и теория Второго модерна.

В этом свете украинский кризис и войну в Донбассе удастся погрузить в общемировой контекст и объяснить противоречиями современной мировой капиталистической системы, а не просто психологической неадекватностью того или иного лидера или, что еще хуже, этническими факторами. В таком случае попытки возложить ответственность за общественные неурядицы на жителей региона потеряют даже видимость научности и их можно будет классифицировать так, как они того заслуживают, а именно, как манипулятивные технологии в пользу одной из фракций правящего класса.

Ключевые слова: кризис, война, социологические исследования, методология, мир-системный анализ, экологическая социология, теория Второго модерна, теоретический синтез

Kononov I.F. Sociology in times of crisis and war: problem of the methodological efficiency.

Ukrainian crisis and the war in Donbass are considered as the basic challenges faced by the domestic Sociology. First of all, they have emerged as problems for the Ukrainian sociological community. Due to the fact that empirical research efforts in our country have mainly aimed different kinds of so called services, it appeared difficult to somehow response current burning problems. Most often these services are provided for certain groups of the ruling class. And the results of empirical sociological studies are used for the manipulative political technologies afterwards.

Ukrainian sociological reality is just manifestation of global problems in the development of Sociology. As it became an instrument of democracy (support election campaigns, referendums, public opinion monitoring for governmental institutions and civil society) it has experienced a methodological shift, which resulted in the loss of unity of the theoretical and empirical levels. Pure Statistics became a general theory of empirical Sociology in quantitative studies, which in its turn has a mathematical basis. This provokes spread of the flat statistical functionalism and methodological nominalism. On the other hand, qualitative empirical research is based upon ethnography, social and cultural anthropology.

To be able to response the challenges of the contemporary society Sociology is to restore unity of theoretical and empirical levels, with domination of the first one. To do this, we need a new theoretical synthesis,

with the World-Systems Analysis, Environmental Sociology and the Theory of the Second Modernity as its basis.

In this light, the Ukrainian crisis and the war in Donbass could be immersed in the global context and explained by means of the contradictions of the modern world capitalist system, but not just by psychological inadequacy of a certain leader or, which is even worse, by ethnic factors. In this case, all attempts to impose full responsibility for social problems upon the people of certain region will hardly have any scientific argumentation, whereas they can be classified as manipulative technology for the benefit of certain group of ruling class.

Keywords: crisis, war, case studies, methodology, World-Systems Analysis, Environmental Sociology, the Theory of the Second Modernity, Theoretical Synthesis

Стаття надійшла до редакції 10.04.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор

Рущенко І. П.

УДК 316.62:355.01

А. С. Лобанова

СОЦІАЛЬНА МІМІКРІЯ В УМОВАХ КРИЗИ ТА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПОШУК ЕМПІРИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ

Актуальність теми і обґрунтування проблеми. Індивідуальна, а тим паче суспільна свідомість була і залишається одним з найбільш загадкових і складних для наукового осмислення феноменів. Відомий польський соціолог П. Штомпка, аналізуючи шлях від індивідуальної до суспільної свідомості, зазначав, що «думають, творять і формулюють ідеї тільки одиниці, але коли ці ідеї стають визнаними, прийнятими та схваленими іншими людьми, коли вони підлягають засвоєнню та узгодженню, вони стають зразками, що підносяться над окремими людьми, *схемами мислення*, які в свою чергу починають впливати на мислення індивідів» [1, с. 308]. Вочевидь, що ці схеми мислення не є догматичними, раз і назавжди визначеними, навпаки, вони постійно видозмінюються, реконфігуруються в залежності від реакції їх суб'єктивності на зовнішнє соціальне оточення, на події і умови навколишнього світу. П. Штомпка зазначає, що оскільки суспільна свідомість формується «в надзвичайно складній взаємодії двох процесів, які можна умовно визначити як той, що йде знизу і той, що йде зверху», то вона

«все більш явно перетворюється на арену діяльності спеціалістів, а маси суспільства виступають як реципієнти (слухачі, читачі, глядачі – аудиторія, яка сприймає) якихось професійно сформульованих і представлених ідей» [1, с. 315]. Продуцентами цих «професійно сформульованих і представлених ідей» у стабільні часи можуть бути і політики, і учені, і письменники. Однак у нестандартних ситуаціях, які несуть загрозу життю і здоров'ю людей, наприклад, у періоди криз, політичних, соціальних, міжетнічних та військових конфліктів суттєво збільшується ризик деструктивного впливу на населення таких особистостей (політиків, представників мас-медіа, лідерів громадських рухів і т.п.), яким властива *соціальна мімікрія* (хитро сконструйована маскувальна чи імітаційна діяльність) задля формування *бажаних* (як правило, таких що *спотворюють реальну дійсність*) стереотипів мислення і укорінення їх у суспільній (масовій, груповій) свідомості.

В умовах гібридної війни, яка триває в Україні з початку 2014 р., соціальна мімікрія набуває усе більш виточених ідейно-мисленевих і життєво-поведінкових форм, які зазвичай носять деструктивно-дисфункціональний характер. Тому існує реальна потреба наукового осмислення і обґрунтованого пояснення змісту і особливостей соціальної мімікрії в сучасних умовах. На це звертає увагу і професор І. Кононов, який у своїй статті «Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса», підкреслює, що «в кризових умовах варто особливу увагу приділити багатозаровості масової свідомості. Якщо на її верхніх рівнях домінують реакції *мімікрії*, то більш глибокі рівні можуть зберігати структури, які сформовані в мирний період і очікують свого часу для виходу на поверхню» [2, с. 144].

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження соціальної мімікрії та її різновидів вже мають свою традицію в українському науковому співтоваристві. Так, наприклад, М. Кириченко ще в 1993 р. зазначав, що лідери деяких партій, зважаючи на людську психологію, “вдаються до мімікрії: передусім підшукують привабливу назву, дарма що вона розходиться з політичним кредо партії. Поширені назви з атрибутами “ліберальний”, “демократичний”, “національний”, “християнський”, “зелений”, “справедливий” [3, с. 94–95]. У 2001 р. відомі українські соціологи Є. Головаха і Н. Паніна, аналізуючи соціальні зміни в Україні, зазначали, що деякі соціальні інститути, які визрівали в надрах радянської інституціональної системи, внаслідок соціальної мімікрії, зберегли свій вплив і продовжують функціонувати в нових пострадянських умовах [4, с. 6]. Теорія соціальної мімікрії, зокрема її суть, зміст, детермінанти, різновиди і механізми представлені у 2004 р. у авторській праці «Феномен соціальної мімікрії» [див: 5].

Нині поняття соціальної мімікрії широко використовується, як правило, для характеристики *оманливої соціальної і політичної поведінки* і діяльності соціальних суб'єктів, особливо у політичній сфері.

Так, аналізуючи політичну ситуацію в Україні наприкінці 2006 р., професор Києво-Могилянської академії О.Гарань зазначив, що політична мімікрія набуває в українському суспільстві хронічних форм. Він зокрема підкреслював, що для вітчизняних політиків "мімікріювати – не проблема. Проблема в іншому: чи вдасться побудувати справжні партії з ідеологією, програмою, які не будуть орієнтуватися тільки на певні фігури або на владні центри впливу?" [6].

Активізувався науковий інтерес до вивчення соціальної мімікрії і серед російських учених. Відомий соціолог Ж. Тощенко, досліджуючи метаморфози суспільної свідомості російського суспільства, приходить до переконання, що «мімікрія представників владних і бізнес-структур породжує мімікрію і в різних верствах суспільства, тим самим надаючи їй характеру широкомасштабного суспільного явища» [7, с. 10]. В. Гомельська розглядає особливості агітаційної мімікрії в контексті парламентських виборів 2011 р. в Російській Федерації, зокрема звертаючи увагу на те, що «характерною рисою агітаційних компаній в сучасній Росії є заміщення політичної реклами соціальною», що носить маніпулятивний характер і «часом виходить не тільки за межу етики, але і за межу закону» [8, с. 86–87]. Президент ОО "Клуб рекламодавців СПб" В. Долбежкін розкриває зміст рекламної мімікрії, класифікуючи її існування в чотирьох "номінаціях": підробки, клонування, імітації і пожвавлення [9].

Використання поняття "мімікрія" стає усе більш затребуваним в середовищі сучасних політиків і журналістів. Так, наприклад, у Твіттері (на @гуков) було оприлюднено статтю "Мімікрія української політики. Турчинов і Яценюк очолили партію "Народний фронт", в якій наведено думку директора київського Інституту глобальних стратегій Вадима Карасьова про те, що коаліції майданних сил не вийшло: "Кожен йде сам по собі. Майдан – це Порошенко, Майдан – це Тимошенко, Майдан – це Яценюк, Майдан – це Ляшко, Майдан – це Гриценко (екс-міністр оборони Анатолій Гриценко, лідер партії "Громадянська позиція" – "Газета.Ru"). Майдан формувався проти Януковича, а тепер в усіх пішли інші інтереси, закулісні ігри. При цьому у них у всіх загальний електорат" [10]. Можна погодитися з В. Карасьовим, що планована стратегія політичного єднання опозиційних партій, що виступили під час Євромайдану проти влади В. Януковича, в тих умовах дійсно була підмінена тактикою їх роз'єднання і самостійної участі в передвиборному процесі, що і свідчило про їх політичну мімікрію (маскування) з метою реалізації своїх групових (кланових) інтересів.

Однак, аналітичне осмислення ситуаційних площин уживання поняття соціальна мімікрія (зокрема політична, рекламна, пропагандистська і т.п.) свідчить про те, що в нього вкладається, як правило, зовнішньо презентаційний, тобто поведінковий, зміст, натомість не актуалізуються його внутрішні зв'язки і протиріччя, детермінанти і

наслідки, що пов'язуються з більш глибинними пластами його існування в індивідуальній і суспільній свідомості і в конкретний історично часовий і соціально-просторовий ретроспективі.

Тому **метою наукової роботи** є з'ясування особливостей прояву соціальної мімікрії в умовах кризи і гібридної війни і формування системи емпіричних показників її фіксації для виявлення характеру її впливу на масову свідомість. Для досягнення мети необхідно вирішити **наступні завдання**: *по-перше*, уточнити зміст і форми соціальної мімікрії як властивості людини і способу адаптивної поведінки; *по-друге*, пояснити специфіку суспільних умов в період криз і гібридної війни; *по-третє*, виявити коди суспільної свідомості і форми поведінки і діяльності, в яких виявляється соціальна мімікрія в періоди суспільних криз і гібридних війн і, *по-четверте*, сформувати систему емпіричних показників фіксації соціальної мімікрії в суспільній свідомості для превенції її деструктивних наслідків в умовах військових конфліктів.

Викладення основного матеріалу. Наші тривалі наукові пошуки уможливають розуміння сутності соціальної мімікрії як ситуативно модифікованої атрибутивної властивості людини, яка поєднує в єдине ціле хитрість розуму (як родову властивість людини) із специфікою його прояву в критичних, складних, небезпечних для людини умовах або в ситуаціях, які сприяють досягненню нею успіху, гараздкування [5, с. 79].

Соціальна мімікрія - це специфічний спосіб адаптивної поведінки, коли соціальні суб'єкти (індивіди, групи, співтовариства), свідомо удаючись до подвійної моралі і амбівалентності особових ціннісно-нормативних систем, втілюють в соціальне життя маскувальну соціальну роль, яка відповідає суспільним експектаціям і інституціоналізованим нормам і стандартам, проте не є індивідуально визнаною. Це також уявно розроблена особистістю чи групою імітаційна рольова гра, завдяки якій вони, пристосовуючись до суспільно визнаних соціокультурних стандартів і зразків поведінки, вводять в оману інших людей, безпосередньо (чи опосередковано) зіштовхуючи їх між собою, прагнучи захиститися від несприятливих зовнішніх умов (пережити їх) або досягти бажаного соціального статусу, успіху чи гараздкування під певною машкарою, яка найкраще сприймається в ціннісно-нормативному вимірі соціуму.

Здатність до соціальної мімікрії *не є генетично запрограмованою* в мозку людини, а формується під впливом тих соціальних особливостей часу та простору, в яких соціалізується та здійснює свою життєдіяльність індивід. А це означає, що не біологічні чи фізіологічні властивості спонукають людину мімікріювати, а її соціальні характеристики, яких вона набуває в результаті свого історичного розвитку.

Тож виникає цілком слушне запитання: навіщо, з якою метою людина вдається до хитрування в процесі свого пристосування до

соціального часу-простору? Наскільки часто вона це робить? Кого і як залучає до своєї хитро спланованої поведінки чи діяльності?

Ясна річ, мімікріювати через хитрування людину спонукають умови, у яких вона *не може, або не хоче* поводитися чесно і відкрито, реалізуючи свою особистісну ціннісно-нормативну систему та наміри. Тому в складних (небезпечних для її здоров'я чи життя) зовнішніх умовах вона відшукує інший шлях – маскувальний, щоб у такий спосіб пристосуватися до оточення (на певний чи тривалий час) і тим самим захистити себе від тиску соціального середовища або досягти особистісних життєвих цілей.

Використовуючи свої розумові (інтелектуальні) здібності, хитруючи, людина починає обманювати інших людей, природу, щоб жити так, як хочеться. Хитрість розуму сприяє тому, щоб через опосередковані (абстрактне мислення, знаки, символи) реакції, коли бажаний ефект – досягнення мети – реалізується не безпосередньо дією суб'єкта на перетворюваний об'єкт (а таким може бути і річ, і людина, і ситуація), а цілеспрямовано зіштовхує зовнішні сили (об'єкти і суб'єкти) між собою для отримання потрібного, бажаного, корисного результату.

Більш того, прогрес розуму, який виявляється в інтелектуалізації суспільства уможливорює також активізацію, поглиблення й інтенсифікацію “хитрощів розуму”, що найефективніше реалізується в політиці, дипломатії, мас-медіа, PR, в науці, значною мірою посилюючи роль та значення соціальної мімікрії. І особливо витончено соціальна мімікрія як атрибутивна властивість людського розуму виявляється в умовах військових конфліктів, коли необхідно не тільки передбачити оперативні дії та стратегічні наміри противника, але й ввести його в оману, розробляючи свої військові операції.

Виходячи з цих передумов, ми вважаємо, що найпоширенішими *за цільовою ознакою* в повсякденному житті загалом є три основні форми мімікрійної соціальної поведінки: *мімікрія-захист*, *мімікрія-гараздування (ціледосягнення успіху)* і *соціальний міметизм* [5, с. 126–142]. Кожна з цих форм соціальної мімікрії може мати як функціональний, так і дисфункціональний, як конструктивний, так і деструктивний характер для суспільства в цілому, так і для індивіда зокрема.

Суб'єктів – носіїв соціальної мімікрії ми називаємо *мімікріантами* (узагальнюючий термін, що слугує для називання індивідуального чи групового соціального суб'єкта-носія всіх, без винятку, форм, типів, різновидів соціальної мімікрії), *мімікрінами* (носії мімікрії-захисту, вони, як правило вимушено маскуються), *мімікрантами* (суб'єкти-носії мімікрії-гараздування (досягнення успіху), індивіди або групи (спільноти), які *самотійно активно* ініціюють своє особистісне мімікріювання), *соціальними міметитами* (суб'єкти-носії соціального міметизму, у яких особистість зрощується з оманливим образом і маска

стає «власним-Я») і *соціомутантам* (спадкоємцями міметитів) [5, с. 142–147].

Для того, щоб зрозуміти як функціонує соціальна мімікрія в умовах гібридної війни, необхідно, насамперед розкрити зміст її форм, а також з'ясувати основні ознаки чи характерні риси ведення гібридних воєн.

Соціальна мімікрія-захист використовується людьми для пристосування і/або виживання в складних (небезпечних) умовах. Її суб'єкти-носії свідомо, усупереч своїм ціннісним орієнтаціям, пристосовують власну поведінку під узвичаєні в певний історичний період часу суспільні норми та цінності, не сприймаючи їх як імператив, і реалізують в повсякденному житті імітаційну технологію адаптаційної поведінки, вводячи в оману оточуючих. Захисна мімікрія може бути *інтроспективною* (мімікрін саморефлексуючи, аналізує характер та особливості зовнішньої ситуації. Заразом він моделює “хитру” технологію власної поведінки, що дає йому змогу корегувати свої дії відповідно до вимог і умов середовища, тобто його маскувальна діяльність є мобільною і спрямовується переважно всередину – на себе) і *екстраспективною* (одночасовість індивідуального маскування і корекції зовнішнього середовища з метою освоєння і пристосування його до себе).

Мімікрія-гараздування (досягнення успіху) – це такий спосіб життєдіяльності певної категорії людей, коли вони розробляють і втілюють в життя хитру модель своєї соціальної поведінки, що дає їм можливість, майстерно маскуючи свою справжню мету, яка суттєво різниться від суспільних настанов і вимог, досягти бажаного, іноді навіть будь-якою ціною. Ця форма мімікрії широко розповсюджена в політичній, науковій, дипломатичній, військовій та інших сферах життя. Бажання мати багатство, славу, владу, науковий чи політичний статус змушує людей витончено мімікріювати, хитро перевтілюватися в “чужий” образ, приховуючи свою справжню сутність.

Соціальний міметизм, на наш погляд, являє собою таку специфічну форму соціальної мімікрії, за якої людина, копіюючи поведінку та образ інших людей, загальновизнаних у певному соціальному середовищі авторитетів і лідерів, набуває як зовнішньої, так і внутрішньої ціннісно-орієнтаційної (проте *псевдоціннісної для себе*) подібності до них. Інакше говорячи, „особистісне Я” міметита розчиняється в “Я – моделі”. Всі форми соціальної мімікрії мають невід’ємні її атрибути: соціальну маску-роль та імітаційну рольову гру і певні конкретно означені способи своєї реалізації в повсякденному житті, до яких можна віднести зокрема оману, імітацію (підробку), лицедійство, містифікацію тощо.

Тобто будь-яка людина (соціальна група, соціальна інституція і т.п.) *може мімікріювати* тоді і там, коли і де це їй буде потрібно або для

виживання, або досягнення успіху (гараздування), або для самопрезентації свого «нового Я» у тому соціальному просторі, до якого вона прагне пристосуватися. Оскільки кожній, без винятку, людині властива хитрість розуму (звісно, у різних ступенях і обсягах її репрезентації), остільки вона здатна хитрувати, вводити в оману інших різними шляхами і методами, добутими або через поінформованість, знання або через мімікрійний досвід – свій чи чужий.

Звернемо увагу на важливу особливість соціальної мімікрії – вона необхідна там і тоді, коли людина не хоче або не може відкрито презентувати і реалізувати свою ціннісно-нормативну систему, оскільки вона не співпадає з тією, яка домінує у соціальному середовищі (групі, спільноті, соціумі) або входить з нею в суперечність. Частота соціальної мімікрії визначається її суб'єктами-носіями і залежить виключно від їх мети, бажання і здатності приховувати свої істинні наміри та інтереси. Звісно, що зовнішні обставини є вирішальним чинником, який впливає на характер і тривалість мімікріювання. Під вплив мімікріантів можуть підпадати не тільки окремі особи (пересічні громадяни, політики, судді і т.п.), але й малі та великі соціальні групи, спільноти (політичні партії, трудові колективи, громадські організації, територіальні спільноти, регіональні соціуми і т.д.) і навіть суспільства – все залежить від сприятливих обставин.

Соціологічні дослідження підтверджують той факт, що в періоди суспільних криз, трансформацій і потрясінь практично усі форми соціальної мімікрії набувають необмеженого поширення в різних сферах життя і серед різних верств населення. Сприяє цьому також розвиток інформаційних і комп'ютерних мереж, який віртуалізує реальний світ, дає можливість жити серед вигаданих образів і поведінкових практик. Особливо благодатним ґрунтом для укорінення соціальної мімікрії є періоди військових конфліктів, коли противники відшукують і використовують найрізноманітніші імітаційні і маскувальні технології протистояння і ведення військових дій і впливу на масову свідомість людей. Не стали винятком і роки *кризи* в українському суспільстві (за оцінками різних учених, кризові явища фіксуються з 1991 р., весь час поглиблюючись) і *гібридної війни*, яка триває на Сході України з квітня 2014 р.

Аналізуючи сутність криз у роботі «Суспільні кризи: гальмо чи рушій розбудови соціальних інституцій?», ми уточнили її розуміння як «переломного моменту у функціонуванні будь-якої суспільної системи, який виникає під впливом певних економічних чи політичних процесів, спричинених протиріччями суспільного характеру і який може призвести до формування якісно нової її структури», однак не факт, що ця нова структура може бути кращою за попередню [11, с. 29].

Перманентна криза в Україні, яка виявляється постійними політичними протиріччями і економічними спадами, звісно, певною

мірою сприяла і розгортанню на сході країни військового конфлікту, який за оцінками багатьох експертів набув характеру гібридної війни.

Так, колишній радник з безпеки в ООН і НАТО, генерал у відставці Франк ван Каппен (Frank van Karpen), однозначно заявив, що Путін веде в Україні гібридну війну. Він зокрема зазначив, що у «терміні *hybrid warfare* є безліч дефініцій, йому присвячено багато книжок. Гібридна війна – це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [12]. Цей висновок авторитетного військового експерта важко спростувати, тому що він підтримується практично всією міжнародною спільнотою, адже і анексія Криму, яка не визнана жодною країною в Європі, була виконана саме в площині гібридної війни.

Грунтовний соціологічний аналіз специфіки гібридної війни здійснив у своїй монографії «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» український соціолог Ігор Рущенко [13]. Він довів, що ця війна є соціальним проектом, розкрив її структуру і описав підривні соціальні технології, обґрунтував думку про те, що гібридним війнам передують тривала підготовка як звичайних військових компонентів, так і нетрадиційних засобів, тактик і технологій. Більш того він переконаний, що у таких війнах відбувається змагання не стільки між природними здібностями та розумом військових та їх командирів, скільки між науковими школами, концепціями і підходами, а їх родзинкою стають воєнні «ноу-хау», що ламають існуючі стереотипи про ведення воєнних дій. Так, переконливою є думка про те, що до таких війн «потрібно готувати не тільки військо, а й націю, народні маси, оскільки саме вони можуть або зіграти роль трампліна для агресії, як це трапилося у Криму чи на Донбасі, або перетворитися на мур, об який розіб'є своє чоло ворог» [13, с. 11].

Спостереження за подіями, які відбуваються на сході країни, аналітичне осмислення інформаційних меседжів і технологій, які готуються російськими телеканалами, спілкування з переселенцями, дають підстави висунути *гіпотезу* про те, що *абсолютна більшість мешканців окупованих територій знаходяться в стані соціальної мімікрії*, удаючись до різних її форм. Одна частина мешканців (вважаємо, близько третини) – це *мімікріни*, тобто ті, хто вважає себе громадянами України і є прихильниками єдиної країни, однак вони за певних обставин не можуть покинути свої домівки у Криму, Луганській та Донецькій

областях і переселитися до інших областей. Вони **вимушено** використовують *мімікрію-захист* для того, щоб пережити окупацію, зберегти життя і здоров'я своїх дітей, батьків похилого віку і убезпечити себе від насилля з боку сепаратистів.

Вони приховують від *так званої* нової влади свої справжні ціннісні системи, намагаються менше спілкуватися з іншими людьми, оскільки не довіряють нікому, обмежуючись лише вузьким родинним колом. За обставин, які загрожують особисто їм, або їх родинам, вони можуть демонструвати вербальну прихильність до представників владних структур так званих ДНР і ЛНР, однак насправді продовжують сповідувати українські цінності та орієнтуватися на відродження національних традицій і законів. Мімікріювання (маскування) їм життєво необхідне для того, щоб адаптуватися до тимчасових проблем, які виникають у зв'язку із військовими діями на їх території і пережити їх з меншими психологічними, фізіологічними і матеріальними витратами.

Друга частина мешканців окупованих територій (десь приблизно до половини) – це *мімікрати*, тобто суб'єкти-носії *мімікрії-гараздування*. Їх метою є приєднання Криму і так званих ДНР і ЛНР до Російської Федерації, і вони повсякчасно демонструють свою прихильність і підтримку дій своїх керманів. Однак, як нам видається, вони скоріше переслідують особистісні цілі – в умовах невизначеності знайти і використати можливості (будь-якого кшталту, зокрема і незаконного) для власного збагачення, досягнення бажаних соціальних статусів, хоча і сумнівних з точки зору моральних правил. Вони не можуть реально оцінити ситуацію, оскільки слухають і чують тільки російську політичну риторику, яка спрямована проти українського вибору. Вони не здатні почути українську сторону, оскільки поступово, під впливом російської пропагандистської машини втрачають здатність самостійно мислити, а тим більше розуміти і аналізувати реальну ситуацію. Хоча в лабіринтах їх індивідуальної свідомості ще існують архетипи приналежності до української держави, не зникли патерни сприйняття і усвідомлення соціальної реальності, які сформувалися у мирні часи, якби вони не намагалися їх свідомо викоринити.

Напевно, до мімікратів відносяться і так звані «хиткі елементи», про які вперше серед українських соціологів заговорив Ігор Рущенко. Він зокрема зазначив, що «апріорі у кожному суспільстві є «хиткі соціальні сегменти», до яких відніс національну периферію, людей, які «погано усвідомлюють факт громадянства, ставляться до нього формально, сповідують філософію: «риба шукає, де глибше, а люди – де, краще». Це є «недостойні» громадяни, що пам'ятають про свої конституційні права, але забувають про обов'язки. Під час війни вони ховаються від мобілізації, легко зраджують, а у мирні часи можуть бути репрезентантами «п'ятої колонії» [13, с. 33–34].

Серед мешканців тимчасово окупованих територій є також частина тих (припускаємо, що це приблизно десята частина), хто за два роки окупації та війни *зрослися зі своїми образами і ролями* російських підданих та «борців проти хунти» (якими вони себе презентують) і не вважають себе громадянами України. Це – *соціальні міметити*, яким властива ненависть до всього українського, вони не можуть представити себе і свого місця у новому українському просторі з проєвропейською інтеграцією. Вони є запродавцями і, як правило, їм нікуди повертатися із зони антитерористичної операції, оскільки за ними тягнеться шлейф кривавих злочинів, Україну вони зрадили і тут їх ніхто не чекає, а в Росію їх ніхто не запрошує і тому вони згодні за копійки (а іноді за дозу наркотиків) продовжувати свою сепаратистсько-злочинну діяльність.

Ядро соціальних міметитів, на нашу думку, складають *маргінальні прошарки*, до яких на тимчасово окупованих територіях, погодимось з І. Рущенко, можна віднести «мешканців депресивних територій, де чоловіки не мають роботи після закриття шахт і стають дезадаптованими у соціальному сенсі», зокрема обирають «шлях злочинності, наркаторгівлі, контрабанди або деградує, спиваються, стають наркоманами» [13, с. 33–34]. Втрачають свою ідентичність, набувачи рис соціальних міметитів (сепаратистів, терористів) також практично усі люди із кримінальним минулим, навіть ті, які хотіли б повернутися до нормального життя. Клеймо злочинця в умовах гібридної війни набуває особливого значення для терористів, презентуючи їх як таких собі «героїв», що начебто понесли несправедливе покарання від минулої влади, а відтак вони мусять відстоювати і захищати інтереси незаконно покараних.

Вважаємо, що решта мешканців, що проживають на тимчасово окупованих територіях Криму, Донецької і Луганської областей – це десь приблизно один з десяти – ті, хто *не мімікріює*, хто не втратив українську ідентичність і в умовах тимчасової окупації не змінюють своїх поглядів, цінностей, проте і не демонструють їх відкрито. Вони не бояться тиску сепаратистів і представників так званої влади, однак не вступають з ними ні в діалог, ні у відкритий конфлікт. Вони намагаються пристосуватися, *не маскуючи* свої реальні цілі, знаходять адекватні способи реалізації своїх професіональних здібностей і за певних обставин можуть висловити свої думки і свої оцінні судження стосовно ситуації і в Україні, і Росії відкрито, не приховуючи їх.

Тож можна припустити, що на тимчасово окупованих територіях, абсолютна більшість населення удаються до мімікріювання (маскування своїх справжніх поглядів на ситуацію, оцінок і ціннісних орієнтацій) і для того, щоб вижити, і для того, щоб досягти життєвих цілей, а іноді і тому, що їм просто подобається штучно створена ними маска, образ «захисника несправедливо скривджених руськомовних мешканців», яку вони не хочуть знімати, зростаючись з нею.

Вочевидь, ці наші припущення мусять бути перевірені у емпіричній спосіб, адже будь-яке соціальне явище чи процес тільки тоді набуває наукової обґрунтованості, коли існує сукупність соціальних фактів, які відображені за допомогою *емпіричних показників*. Соціальна мімікрія досить складне та суперечливе явище, емпірична фіксація якого має скоріше проблематичний, ніж безпроблемний характер, оскільки характерною особливістю соціальної поведінки мімікріанта є приховування ним своєї ціннісно-нормативної системи під машкарою такої, яка визнана та схвалюється тим соціальним середовищем, до якого носій соціальної мімікрії інтегрується або прагне долучитися. Розпізнати оманливу поведінку людини чи групи за умов реалізації ними хитрощів та гнучкості розуму досить важко. Ще важче фіксувати факти маскувannya, імітації, лицемірства, хамелеонства в той момент, коли вони відбуваються, оскільки немає доказів нечесної маскувальної поведінки.

Вербальна інформація, представлена мімікріантом за допомогою словесних кодів, теж не дозволяє моментально з'ясувати її мімікрійну сутність, адже формально вона повністю відповідає експектаціям оточуючих і, крім того, сприймається і схвалюється ними. Мімікрію можна розпізнати тільки через деякий час, коли її наслідки стають очевидними, тобто емпірично фіксованими, або мімікріанти починають відкрито виявляти свою справжню суть, свої справжні наміри та цілі. Якщо, скажімо, конфліктну ситуацію, страйк, протестний настрій населення тощо можна фіксувати візуально та за допомогою оцінних суджень, то мімікрію таким чином як поточне дійство зафіксувати неможливо. Адже жоден мімікріант не зізнається, що він у відповідний момент “грає не свою гру”, і навіть не кожен експерт-психолог зможе розпізнати мімікрію, тим більше тоді, коли вона максимально наближена до звичної або очікуваної для певного соціального середовища поведінки і є продуктом витонченої інтелектуальної технології.

Але все ж таки підходи до фіксації соціальної мімікрії існують. Їх пошук полегшують феноменологія Е. Гуссерля, феноменологічна соціологія А. Шюца та теорія символічних форм П. Бурдьє. Саме ці теоретичні парадигми, на нашу думку, можуть скласти базис для визначення методологічного підходу щодо емпіричної фіксації соціальної мімікрії, яка є цілком звичним явищем у нашому світі, що Е. Гуссерль назвав “життєвим світом”. “Життєвий світ” – це наше безпосереднє “інтуїтивне середовище”, у якому, за словами А. Шюца, “ми, як людські істоти серед собі подібних, переживаємо культуру і суспільство, певним способом ставимося до оточуючих нас об’єктів, впливаємо на них і самі знаходимося під їх впливом” [цит.: 12, с. 265].

Крім того, життєвий світ розглядався Е. Гуссерлем як “інтерсуб’єктивний” світ і саме в інтерсуб’єктивності “кристалізуються” можливості виявлення основних емпіричних показників соціальної мімікрії. Термін “інтерсуб’єктивний” використовується названими

соціологами для опису деяких аспектів взаємин між людьми як істотами життєвого світу. Інтерсуб'єктивність відображає внутрішню властиву свідомості людини соціальність і те, що світ сприймається і переживається нею як спільний для неї і для інших. Основна форма інтерсуб'єктивності, яку пропонує А.Шюц, описується за допомогою тези про “взаємність перспектив”, що передбачають наявність двох ідеалізацій, що являють собою ніщо інше, як узвичаєні правила соціального життя. Перша з них - це правило “взаємозаступання точок зору”. Суть його полягає в тому, що кожен із нас з вірою сприймає такий факт: “Я і будь-яка інша людина однаково сприйматимемо наш спільний світ, якщо ми обмінємося місцями так, щоб моє “Тут” замінилося в її, а її “Тут” – яке для мене зараз “Там”, – у моє” [там же]. Вважаємо, що під час такої трансформації наші способи переживання світу будуть ідентичними. Друга ідеалізація виявляється шляхом реалізації іншого правила, яке А. Шюц називає “збіг систем релевантностей”, згідно з яким «Я» і будь-яка інша людина на віру сприймаємо той факт, що, незважаючи на унікальність наших біографічних ситуацій, відмінність систем критеріїв значущості, які ми використовуємо, є “неістотним з точки зору наявних цілей”. Обоє вважаємо, продовжує думку вчений, що “Я і він, тобто “ми”, інтерпретуємо актуальні або потенційно спільні для нас об'єкти, факти і події “емпірично тотожним”, практично однакоим способом” [там же]. А теза А. Шюца про alter ego, як відомо, описує деякі аспекти сприйняття одним індивідом «іншого» в його “живому теперішньому”. Одночасність нашого сприйняття один одного в „живому теперішньому” означає, що я в деякому розумінні знаю про іншого в даний момент більше, ніж він знає про самого себе.

Ще далі в пізнанні усвідомлення людиною поведінки інших йде П. Бурдьє. Поруч з феноменологічним та об'єктивістським способами пізнання життєвого світу він розглядає праксіологічне пізнання, одночасно діалектично його пояснюючи. Для П. Бурдьє досвід завжди містить щось невисловлене, якийсь “мімезис”, який передається символічно, але є чистою поведінкою без теорії, що не вербалізується. Поняття практики, яке запропонував П. Бурдьє, має певну схожість з поняттям “життя” у прагматизмі, меншою мірою в екзистенціалізмі або в екзистенціальній феноменології. Воно бере свій початок у відмові від передбачення, що будь-яке мислення можливе лише як мовне або як логічне мислення; постійно підкреслює “дологічну логіку практики” [цит.: 12, с. 618].

Практику П. Бурдьє пояснює через діалектику об'єктивних структур та глибоко засвоєних структур (“укорінених” у культурі). Причому “діалектика” засвідчує, що глибоко засвоєні структури не можна повністю пояснити, виходячи з намірів задіяних в них людей. Глибоко засвоєні структури П. Бурдьє розглядав як систему диспозицій. Подібним способом він визначає й праксіологічне пізнання як

діалектичне співвідношення між об'єктивними структурами, з одного боку, і системою диспозицій, які їх актуалізують і відтворюють, з іншого.

Систему органічних або ментальних диспозицій, та неусвідомлених схем мислення, сприймання та дії дослідник називає “*габітус*” (*habitus* – від лат. мати): “ Габітус є одночасно системою виробництва практик і системою схем сприймання й оцінювання практик. В обох випадках ці операції відбивають соціальну позицію, у якій він був сформований. Унаслідок цього габітус виробляє практики і уявлення, що піддаються класифікації й об'єктивно диференційовані, але вони сприймаються безпосередньо як такі тільки тими агентами, які володіють кодом, схемами класифікації, необхідними для розуміння їх соціального змісту” [15, с. 193–194]. Практику, так само, як і теорію самої практики, можна розглядати як продукт діалектичних відносин між ситуацією і габітусом, під яким розуміється система тривалих диспозицій, тобто “укорінених” у культуру структур.

Отже, ґрунтуючись на феноменологічному підході до пізнання усвідомлення одними людьми поведінки інших, послуговуючись соціологічною категорією “габітусу” як джерелом минулого індивідуального і колективного досвіду, який накопичується в кожному організмі у вигляді схем сприймання, мислення і дії, і набагато надійніше, ніж усі формальні правила і норми, намагається забезпечити узгодження і постійність досвіду з плином часу, пропонуємо виокремити такі основні *показники емпіричної фіксації* соціальної мімікрії в умовах криз та гібридної війни:

- 1) оцінне судження про те, як часто *оточуючі люди* говорять одне, а думають по-іншому;
- 2) оцінне судження про те, чому *оточуючі люди* в одній ситуації говорять про те, що хочуть бути громадянами України, а в іншій – громадянами Новоросії (Росії);
- 3) можливість людиною вільно висловлювати власні погляди в будь-якій ситуації;
- 4) оцінне судження про те, як пристосуватися до криз чи військового стану, щоб не нанести збитків собі і своїм близьким і пережити важкі часи;
- 5) оцінне судження про те, які причини примушують *оточуючих людей* вдаватися до “хитрої” маскувальної (мімікрійної) поведінки;
- 6) експектації стосовно маскувальної або імітаційної поведінки людей;
- 7) оцінне судження про те, як вижити і захистити себе і своїх близьких в умовах кризи, військового стану, гібридної війни;
- 8) преференції щодо адаптивного способу життєдіяльності в кризових умовах або в умовах військових дій;

9) оцінне судження про те, наскільки можна довіряти/не довіряти *оточуючим людям, політикам, мас-медіа* в умовах кризи чи військового стану;

10) оцінне судження про те, наскільки *оточуючі люди* довіряють російським і українським засобам масової інформації;

11) оцінне судження про те, наскільки можна довіряти *оточуючим людям*, які заради свого виживання або досягнення своїх власних цілей удаються до хитрої маскувальної та імітаційної поведінки.

Названі емпіричні показники дають нам можливість зафіксувати шляхом соціологічних опитувань існування соціальної мімікрії, проте як *post factum*, тобто як габітус, історичний досвід, який існував у минулому, існує й сьогодні буде існувати в майбутньому, але що люди відчують і помічають скоріше в поведінці інших, ніж у власній. Окрім цих показників, вважаємо, варто виокремити і такі, які уможливають фіксацію і реєстрацію фактів поточної (теперішньої) соціальної мімікрії як *псевдодійства - псевдодіяльності* (імітації, підробки). До них належать:

1) наявність в мас-медіа псевдоінформації, зокрема фейків, псевдофактів, псевдомеседжів;

2) факти імітаційних технологій, маскувальних військових операцій, дійств, коли, наприклад, під виглядом гуманітарної допомоги населенню окупованих територій з боку РФ ввозиться важке озброєння.

Звісно, що виявити такі імітаційні технології, псевдофакти і псевдооперації, фейки не завжди можливо, однак існують певні дослідницькі механізми, які дозволяють це зробити досить ефективно і оперативно, якщо в цьому виникає гостра потреба.

Висновки. Кризові ситуації, а тим більше військові конфлікти, гібридні війни є надзвичайно небезпечними життєвими умовами і дієвими ситуаціями, які потребують від людей пошуку адекватних їм шляхів виживання і пристосування. Одним із найбільш уживаних в історичній ретроспективі способів адаптивної поведінки людини в небезпечних для її життя умовах є соціальна мімікрія як свідомо хитра імітаційна (оманлива) поведінка чи діяльність людей, коли вони, удаючись до подвійної моралі і амбівалентності особових ціннісно-нормативних систем, втілюють в соціальне життя таку маскувальну соціальну роль, яка відповідає суспільним експектаціям і інституціоналізованим нормам і стандартам, однак не сповідується ними.

Є цілком обґрунтоване припущення про те, що в умовах гібридної війни більшість населення удається до реалізації різних форм соціальної мімікрії, або щоб вижити, або щоб досягти своїх особистісних чи кланово-корисних цілей під різними оманливими масками. Здатність до мімікріювання формується і укорінюється у індивідуальній і груповій свідомості як відповідь на небезпеку зовнішнього середовища і реалізується як захисна реакція людей на суспільні виклики і загрози.

Тому факти соціальної мімікрії можуть бути зафіксовані та зареєстровані за допомогою системи емпіричних показників, яку доцільно розробляти на основі феноменологічного підходу Е. Гуссерля, А. Шюца та теорії символічних форм П. Бурдьє, щоб упередити їх негативні і деструктивні наслідки для суспільства в цілому, і для індивіда зокрема.

Список використаної літератури

- 1. Штомпка П.** Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. С.М.Червонной / П.Штомпка // М.: Логос, 2005. – 664 с.
- 2. Кононов И. Ф.** Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса / Илья Фёдорович Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – вип.. 21. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 143–156.
- 3. Кириченко М.** Багатопартійність. Процес пішов, інша справа – куди / М.Кириченко // Віче. – 1993. – № 9. – С. 89–102.
- 4. Головаха Є., Паніна Н.** Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів/ Є. И. Головаха, Н. В.Паніна // Політична думка. – 2001. – №4. – С. 3–25.
- 5. Лобанова А. С.** Феномен соціальної мімікрії [монографія] / Алла Степанівна Лобанова // Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.
- 6. Гарань А.** Политическая мимикрия приобретает хронические формы / Алексей Гарань // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/11/9/4408263/?attempt=1>
- 7. Тощенко Ж. Т.** Метаморфозы современного общественного сознания: методологические основы социологического анализа / Ж.Т.Тощенко // Социс. – 2001. – №6. – С. 3–15.
- 8. Гомельская В. Ю.** Агитационная мимикрия или как запустить политическую рекламу до начала агитационного периода: парламентские выборы 2011 года / В. Ю. Гомельская // Журнал PolitBook. – Вып. № 1. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/agitatsionnaya-mimikriya-ili-kak-zapustit-politicheskuyu-reklamu-do-nachala-agitatsionnogo-perioda-parlamentskie-vybory-2011-goda>
- 9. Долбежкин В. А.** Рекламная мимикрия (2): цели и средства / В. А. Долбежкин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dv-reclama.ru/others/articles/kreativnost/7833/reklamnaya_mimikriya/
- 10. Мимикрия украинской** политики. Турчинов и Яценюк возглавили партию «Народный фронт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rykov.ru/post/1591/>
- 11. Лобанова А., Славина О.** Суспільні кризи: гальмо чи рушій розбудови соціальних інституцій? / Алла Лобанова, Олена Славина // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості : зб. наук. праць / відп. ред. А. С. Лобанова. – Вип. 4. – Кривий Ріг; Забже: Видавничий дім, 2009. – С.18–25.
- 12. Путін веде в**

Україні гібридну війну – генерал Каппен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>.

13. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І. П. Рущенко // Х.: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.

14. Волков Ю. Г., Нечипуренко В. Н., Самыгин С. И. Социология: история и современность. Серия «Учебники, учебные пособия» / Ю. Г. Волков, В. Н. Нечипуренко, С. И. Самыгин // Ростов-на-Дону : «Феникс», 1999. – 672 с. **15. Бурдьё П.** Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьё // Начала: перев. Шматко Н.А. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.

Лобанова А. С. Соціальна мімікрія в умовах кризи та гібридної війни: пошук емпіричних показників

В статті представлено авторську версію функціонального змісту соціальної мімікрії як суспільного феномена, особистісної властивості людини і способу адаптивної поведінки.

Обґрунтовується думка про те, що соціальна мімікрія, в умовах кризи і гібридної війни, набуваючи модифікованих форм у вигляді інформаційних маніпулятивних технологій, політичних псевдогасел, фейкових меседжів стає важливим впливовим чинником формування суспільної свідомості і громадської думки різних верств українського суспільства, нерідко суттєво спотворюючи реальну дійсність.

Зазначається, що соціальна мімікрія в умовах кризи і гібридної війни носить здебільш деструктивно-дисфункціональний характер, гальмуючи особистісний і суспільний розвиток. І тому актуалізується думка про необхідність емпіричної фіксації проявів соціальної мімікрії задля упередження її негативних наслідків.

Ключові слова: соціальна мімікрія, хитрість розуму, криза, гібридна війна, імітаційність, маскування, фейки, псевдопатріотизм, експектації.

Лобанова А. С. Социальная мимикрия в условиях кризиса и гибридной войны: поиск эмпирических показателей

В статье представлена авторская версия функционального содержания социальной мимикрии как общественного феномена, личностного свойства человека и способа адаптивного поведения.

Обосновывается мысль о том, что социальная мимикрия, в условиях кризиса и гибридной войны, приобретая модифицированные формы в виде информационных манипулятивных технологий, политических псевдолозунгов, фейковых сообщений становится важным влиятельным фактором формирования общественного сознания и общественного мнения различных слоев украинского общества, нередко существенно искажая реальную действительность.

Отмечается, что социальная мимикрия в условиях кризиса и гибридной войны носит большей частью деструктивно-дисфункциональный характер, тормозя личностный и общественное развитие. И поэтому актуализируется мысль о необходимости эмпирической фиксации проявлений социальной мимикрии для предупреждения ее негативных последствий.

Ключевые слова: социальная мимикрия, хитрость ума, кризис, гибридная война, имитационность, маскировки, фейки, псевдопатриотизм, экспектации

Lobanova A. S. Social mimicry under condition of crisis and hybrid war: search for the empirical parameters

The article presents the author's version of the functional content of social mimicry as a social phenomenon, personal property and the way of adaptive behavior.

The author claims that social mimicry being under conditions of crisis and hybrid war gets modified forms such as manipulation of information technologies, political pseudo slogans, fake messages, and thus it becomes an influential factor when shaping public awareness and opinion of different layers of Ukrainian society, often significantly distorting reality.

It is noted that under conditions of crisis and hybrid war social mimicry is to the greater extent dysfunctional and destructive factor, making personal and social development slower. So, to prevent its negative effects, it's needed to empirically fix all manifestations of social mimicry.

Keywords: social mimicry, cunning, crisis, hybrid war, imitation, disguise, fake, pseudo patriotism, expectations.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.62:303.1:355.422

І. П. Рущенко

**МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПИТАННЯ ВИМІРУ РІВНІВ
ДЕВІАЦІЙ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ**

Девіантологія є порівняно новою мультидисциплінарною галуззю знань, де соціологія відіграє провідну роль. Соціологічний підхід має виконувати інтегруючу функції щодо аналізів більш конкретних

наукових дисциплін як на рівні емпіричного, так і теоретичного осмислення проблеми відхиляючої поведінки. Аналіз літературних джерел свідчить: «девіантологія війни» досі не розроблялася як окремий напрям. Хоча специфічні форми девіації, притаманні воєнному періоду, без сумніву, вивчалися і висвітлювалися в межах дотичних до девіантології наукових дисциплін. Інакше в Кримінальний кодекс України не були б внесені такі статті як «Мародерство» (ст.432), «Насильство над населенням у районі воєнних дій» (ст.433), «Погане поводження з військовополоненими» (ст.434) тощо. Друга світова війна, що була потужним потрясінням для західної цивілізації, давно завершена, і девіантологія мала нагоду формуватися у відносно спокійні часи. Тема війни провідними девіантологами окремо не піднімалася, бо не була, на наш погляд, затребуваною¹. Українські події 2014-2016 рр. перевернули уяву, принаймні, багатьох українських дослідників на пріоритети та структуру царини добра і зла. Війна та її асоціальні прояви розглядаються як апокаліптичне зло, поруч з яким традиційні форми девіантної поведінки гаснуть наче зірки на тлі повного місяця. У статті ставиться завдання виокремити найбільш поширені та небезпечні форми девіантної поведінки в зоні ведення бойових дій на сході України та окреслити принципову можливість їх емпіричного вивчення.

Війна в Україні має не традиційний характер, її характеризують наступні риси. По-перше, гібридний характер, що означає планування та нанесення ударів по різних підсистемах та секторах суспільства, у т. ч. з використанням невійськових або, краще сказати, «не збройних» технологій» [5, 6, 7]. По-друге, фізична локалізація бойових дій в зоні АТО [8], тобто переважно в окремих районах Донецької та Луганської областей, натомість інші регіони по факту перебувають у доволі мирному стані, і війна на відстані ледве помічається (реальність війни у свідомості переважної більшості пересічних громадян України і світу формується за рахунок ЗМІ, телебачення, Інтернету); По-третє, відсутність юридичного статусу війни в умовах фактичного ведення і прямих воєнних дій, і застосування широкого спектру форм гібридної агресії [9]. Ілюзія миру на більшій частині територій та непроголошення війни або військового стану не повинні відволікати від головних тенденцій поточного часу; соціолог має керуватися тим, що бачить на власні очі і може виміряти з використанням притаманного соціальній

¹ В найбільш розлогому виданні, яке має енциклопедичний характер, Я. Гілінський жодної сторінки не присвячує девіантній поведінці воєнного часу або у зоні бойових дій [1]. Так само ми не бачимо зацікавленості у цій темі в провідних англomовних публікаціях [2:3]. За п'ять довоєнних років проведення конференції «Девіантна поведінка: соціологічні, психологічні, юридичні аспекти» в стінах ХНУВС жодні тези або доповідь не містила відповідних матеріалів [4].

науці інструментарію, отже, загальний підхід має бути, образно кажучи, «де факто», а не «де юре».

Війна як каталізатор девіантності

Те, що війна може змінювати звичні форми девіантності та породжувати принципово нові, очевидно, розуміли вже класики соціології. Поняття «аномії», уведене в науковий обіг Е. Дюркгаймом, відображає стан масової свідомості в умовах глибокої суспільної кризи або надзвичайного стану, коли руйнуються усталені ціннісні структури, правила, і поведінка людини втрачає щось на кшталт «соціального компасу». Поняття аномії вводилося французьким соціологом в контексті теорії самогубства [10], проте, воно має універсальне значення для пояснення усього комплексу соціальних відхилень, коли ламаються соціальні структури і відносини стають невизначеними.

Емпірично доведеним фактом можна вважати те, що війна є каталізатором девіантності. Гібридна війна, на нашу думку, примножує цей ефект. Гібридна війна має суттєву відмінність з точки зору початку (день «Д») і динаміки розгортання воєнного конфлікту. Цікавим є визначення основних відмінностей поміж типами воєн з точки зору впливу на соціальну поведінку. Це допоможе більш рельєфно окреслити особливості соціальних відхилень в умовах сучасної війни та української реальності.

Класичні війни починалися з мобілізаційної кампанії та певного соціально-психологічного піднесення, у т. ч. у формах агресивного націоналізму та шовінізму. На короткий термін це змінювало масову свідомість та неоднозначно відбивалося на різних формах девіантної поведінки. Один з видатних кримінологів кінця XIX – початку XX ст. Є. Тарновський присвятив окрему наукову працю руху злочинності під час Першої світової війни. Впродовж 1914-1915 рр. він констатував певне зменшення обсягів зареєстрованої злочинності [11]. Зазначимо, що уряд Російської імперії з початком війни пішов на такий неординарний крок, як заборона виробництва та продажу алкогольних напоїв [12]. Певне протверезіння, відтік великих мас чоловічого населення на fronti, зростання соціальної солідарності, очевидно, спричинилися до падіння показників злочинності в Імперії. Проте дуже швидко рівні злочинності відновилися, і почалося стрімке зростання показників злочинності, передусім, вибухнула статистика насильницьких злочинів з використанням зброї.

Можна як приклад навести динаміку кримінологічних показників по Москві, яку розрахував В. Лунєєв: за 1914-1918 роки злочинність у перерахування на населення збільшилася у 3,3 рази, у т. ч. вбивства – в 11 разів, озброєні грабунки – у 307 (!) [13, с. 56]. Революція і анархія громадянської війни зламали уявлення суспільства щодо добра і зла. Згідно з теорією В. Леніна про релятивізм моралі, вбивство класового

ворога класифікувалося як добро, а поміч переслідуваним особам мала б визначатися, за цією логікою, як негідна поведінка та пособництво супротивнику. Наприклад, П. Сорокін в своїх мемуарах описує причини, чому він добровільно здався більшовикам на півночі Росії у 1918 р., як небажання наражати близьких людей, що його тимчасово переховували, на смертельну небезпеку в умовах масового терору [14]. За таких обставин «звичайні» корисливі і економічні злочини перестають лякати населення, на перші місця виходять насильницька злочинність, розбійні напади, бандитизм. В умовах війни зброя масово потрапляє до тилу, до рук цивільних осіб, передусім, озброюється злочинний світ. В зоні ведення бойових дій виникають специфічні форми девіантної поведінки – мародерство, пограбування мирного населення (особливо, якщо населення визначається як вороже і «чуже»), масове гвалтування жінок, передусім, на окупованих територіях. В умовах падіння військової дисципліни та розкладу армії (спостерігалось, наприклад, з початку 1917 р. в російських частинах уздовж лінії фронту) окремі підрозділи перетворюються на бандитські угруповання, де панує алкоголізм і абсолютне нехтування будь-яким законом.

У військових частинах мають місце специфічні військові злочини, що не торкаються безпосередньо мирного населення, але наносять шкоду боєздатності підрозділів, управлінню військами, реалізації планів командування (загальне явище в усіх воюючих арміях). Для підтримки дисципліни уряди країн, що воюють, ідуть на такі кроки як уведення військової поліції, військово-польових судів, трибуналів, які мають надзвичайні права щодо здійснення кримінальної репресії стосовно порушників військової дисципліни та військових статутів. Наприклад, так званий «самостріл» тягнув за собою розстріл невдахи, і це практикувалося в різних арміях Першої і Другої світових воєн. Залишення позицій без наказу – гарантований розстріл, згідно з відомим наказом 1942 р. № 227 «Ні кроку назад» [15]. Розслідування подібних злочинів у воєнні часи завжди відбувалося за скороченою процедурою, і звинувачений мав небагато шансів на перегляд справи, касацію або помилування. В СРСР 1943 р., наприклад, за даними офіційної статистики 817 тис. військовослужбовців було засуджено військовими трибуналами [13, с. 60] В Червоній Армії в 1941-1942 рр., за розповідями ветеранів війни, практикувалися показові страти бійців – розстріл перед строєм. Військове командування різних армій світу також намагалося зупиняти хвили мародерства, насильства стосовно мирного населення, гвалтування жінок у зоні бойових дій та на окупованих територіях, проте, до цих злочинів командири і військова юстиція ставилися більш поблажливо, бо вони не мали фатальних наслідків з точки зору виконання військових завдань.

Класичні війни закінчувалися потужним сплеском бандитизму і озброєної злочинності. Додамо, що Сталін під час Другої світової війни

відкрив ворота таборів для кримінальних злочинців, які виявили бажання «захищати Батьківщину». Віддаленим наслідком цього рішення було збільшення рівнів злочинності, коли настав час масової демобілізації. До мирного життя поверталися відразу мільйони солдат і офіцерів, багато з яких не мали цивільних професій, вже не кажучи про професійних злочинців. Останні в принципі не були налаштовані на мирну працю. В СРСР кримінальна статистика, як відомо приховувалася, проте сучасні дослідники знаходять дані, що судимість збільшилася у повоєнні роки у 2,5-3 рази [13, с. 59].

Російсько-українська гібридна війна частково підтверджує загальні тенденції, але і вносить багато специфічного і нового. По-перше, Україна не мала періоду підготовки до війни, день «Д» було приховано у вирі суспільно-політичних подій, що було на руку агресору. Морально-психологічного підйому не відбулося, як не було і масової мобілізації цивільного населення до лав війська.

По-друге, від 20.02.2014 почалася активна фаза у формі спецоперацій цивільного сектору і «м'якого» примушення. Війна фактично маскувалася за формулою «руська весна», нав'язувалася думка про громадянську війну. Агресор легалізував п'яту колону, яка готувалася на день «Д»; в регіонах, обраних під театр воєнних дій провокувалися масові заворушення і ситуація хаосу. Цікаво, що теза про громадянську війну, яка маскувала зовнішню експансію, була закинута у медійний простір з вуст президента-утікача В. Януковича. 13.04.2014 він з'явився на телеекранах російського TV, і з папера зачитав чергове звернення, де кілька разів пролунало словосполучення «громадянська війна». Фактично це стало пропагандистським мемом, який увесь час розповсюджує російська пропаганда, МЗС РФ, аби приховати власну агресію. Поява Януковича у супроводі колишніх підлеглих – міністра ВС В. Захарченка та генпрокурора В. Пшонки – саме в цей день не було випадковістю. Агресія РФ з «м'якої» фази переходила до «гарячої», напередодні бандою І.Гірка було захоплено Слов'янськ, в день телеефіру пролилася перша кров на необ'явленій війні, коли бойовики розстріляли групу офіцерів з підрозділу «Альфа», які проводили розвідку місцевості [16]. 12-14 квітня відбулося захоплення низки міст в Донецькій і Луганській областях, де засвітилися «зелені чоловічки». 14.04 виконувач обов'язків президента України В. Турчинов мав підписати указ про початок АТО. Російська пропаганда, таким чином, діяла на упередження.

По-третє, суттєвою відмінністю є нетринітарний характер війни. Класична війна базувалася на чіткому розподілу поміж державою, військом і народом, тобто визначалася як «тринітарна». Народні маси, звичайно, несли на собі усі тяготи війни, проте, як правило, до військових сценаріїв не залучалися, і залишалися пасивними спостерігачами та заручниками війни. З початку військового конфлікту

на теренах України до подій було втягнуто широкі маси населення. З одного боку, за технологіями агресора в Криму, на Донбасі створювалися «гвардії», «самооборона», які швидко трансформувалися у незаконні збройні формування (НЗФ), і врешті-решт склали основу так званих 1-го і 2-го корпусів (збройні формування «ДНР» і «ЛНР»), також до вуличної боротьби і співпраці з агресором залучалися активісти «руського миру»; з іншого боку, в «проблемних» містах України ширився мирний громадянський спротив проявам сепаратизму та іредентизму, а згодом, у квітні, почали формуватися так звані «добробати». Озброєння патріотів України було вимушеною дією в умовах порушення присяги, зради та невиконання наказів з боку міліції, СБУ та окремих військових частин. Проте такий крок тягнув за собою ризики та приховані дисфункції, порушувався важливий принцип монополії держави на застосування озброєного насильства.

До частин, що створювалися поспіхом (і це було на той час виправдано), безумовно, могли потрапити особи з різними психопатіями та злочинними нахилами. Проблема «добробатів» частково вирішувалася згодом, коли вони інтегрувалися до ЗСУ або до підрозділів МВС. В цілому суспільство не було морально готовим до війни, це продемонстрували хвилі мобілізації до ЗСУ і нацгвардії. Особливо з останніми хвилями до лав силовиків усе більше потрапляв різний «соціальний непотріб», це створювало проблеми у зоні проведення АТО, там, де концентрувалися військові підрозділи. Натомість чимало придатних до служби осіб ухилялися від військового обов'язку. Головний військовий прокурор А. Матіос в одному з інтерв'ю визнав, що за ознаками дезертирства з початку АТО було відкрито 16 тис. кримінальних справ [17].

На наш погляд, в темі «сучасна війна і девіантна поведінка», якщо окреслити проблемне поле зоною АТО (навіть, більш вузько – 30 км смуга від лінії фронту, місця дислокації «силовиків»), варто зосередитися на двох феноменах. Перший – **військові девіанти**. Цим поняттям ми намагаємося охопити різні форми відхиляючої поведінки, суб'єктами яких є так звані «силовики», озброєні люди, що перебувають на службі у державі. Другий – **колабораціоністи**, представники цивільного населення, громадяни України, які свідомо та у різних формах підтримують агресора. Ці феномени досі (у мирний час) не досліджувалися українськими соціологами, саме вони мають стати об'єктами пріоритетної уваги. Проблема полягає в тому, що зазначені явища багато в чому визначають сутність конфлікту поміж населенням і військовими в зоні АТО.

Військові девіанти: основні категорії, небезпека, дослідницькі технології

Українська лексика в результаті російсько-української гібридної війни збагатилася такими незвичними термінами як «п'ятисоті» та «аватари». Для тих, хто знайомий з військовими справами, зміст неологізмів зрозумілий – це військовослужбовці, які свавільно систематично порушують статuti, дисциплінарні норми, з ними важко впоратися командирам й товаришам по зброї. Вони створюють ніби то окремий сегмент, який важко зараховувати до «бойових багнетів», оскільки на практиці, аби не трапилося гіршого, у таких бійців відбирають зброю і використовують їх на господарських роботах. В абсолютній більшості випадків – це особи, які страждають на алкоголізм або наркоманію, рідше – особистості з розладами психіки або психіатричними проблемами. З бійцями-«привидами» пов'язані різноманітні загрози для підрозділів і частин, вони є авторами левової частини надзвичайних пригод та фігурантами матеріалів військових прокурорів. Побіжно про наявність проблеми свідчать числа наших втрат від початку АТО. Наприкінці 2015 р. їх почали оприлюднювати вищі чини генштабу і МО. Дані насторожують великою кількістю небойових втрат. Якщо перерахувати у проценти, то Україна має 31% загиблих не на полі бою. З пораненими ще гірше – 69%! Виходить так, що люди зі зброєю вкрай небезпечні самі собі і своїм товаришам. Зафіксовано, наприклад, 64 випадки вбивств від рук військовослужбовців. Тобто виникають конфлікти, частіше за усе в стані алкогольного сп'яніння, коли в усіх на руках бойова зброя... І це дані цілком офіційні, їх оприлюднив начальник Головного управління персоналу ГШ ЗСУ [18]. Управління військової служби правопорядку ЗСУ подає структуру небойових втрат, у процентних частках вона виглядає наступним чином: суїциди – 29%, нещасні випадки – 23%, ДТП – 19%, вбивства – 15%, порушення правил безпеки – 14% [19].

Хто такі військові девіанти з точки зору девіантології? На нашу думку, вони становлять різновид так званих організаційних девіантів. «Девіанти» – це узагальнююче поняття, яким в соціальних науках позначаються різні категорії людей, чия поведінка систематично відхиляється від прийнятих у суспільстві норм (*deviatio* – лат. «відхилення»). Поведінка в формалізованих організаціях має додаткові обмеження, що пов'язані з вимогами технологічного процесу, адміністративними правилами, корпоративною етикою, традиціями тощо. Наприклад, певна свобода дій, висловлювань, які можуть бути прийнятними у сімейному або неформальному колах, стають дисонансом в межах трудового колективу. Військові підрозділи, окремі частини, з'єднання є класичними прикладами соціальної організації, але тут додаються «зверху» більш жорсткі умовності й нормативні вимоги порівняно з цивільними структурами. Таким чином, військовий девіант –

це військовослужбовець (або представник силових структур), що порушує як загальносоціальні, так і специфічні військові норми; його дії засуджує цивільне оточення, і він наражається на санкції з боку командирів та товаришів по службі.

Розглянемо так звану «ситуацію девіації» в межах військових організацій. Вона на загал має три обов'язкові елементи: 1) людина, яка вчиняє певну дію або залишається бездіяльною, якщо цього вимагають обставини; 2) соціальна норма, стосовно якої власне і визначається факт відхиляючої поведінки (якщо норма чітко не визначена, то не коректно вести мову про девіацію); 3) соціальне оточення, що реагує на неправомірну поведінку, засуджує вчинок і формує певну «громадську думку». За умови, якщо «громадська думка» розходиться зі змістом норми, а таке буває, коли формальні закони не відповідають традиції, визначення девіантної поведінки дещо ускладняється, не кажучи вже про намагання перевиховати відповідних суб'єктів. Зробимо проекцію цих трьох обов'язкових чинників на військові колективи. На разі суб'єкт – це військовослужбовець, на якого покладено виконання певних безпекових функцій, а в умовах збройного конфлікту – військових завдань. Найбільш суттєвою відмінністю (порівняно з цивільними структурами) є, по-перше, доступ людини до зброї, боєзапасу, по-друге, військові комунікації з бійцями та командирами, які є критичними з огляду на боєздатність частини та безпеку підрозділів в цілому, по-третє, можливість негативно впливати на мирне населення та спотворювати імідж армії в цілому. Нормами тут виступають не тільки загальносоціальні конституційні та законодавчі акти, але й доволі специфічні статутні вимоги, накази та розпорядження командирів. Є прислів'я, що статuti писалися кров'ю загиблих воїнів, вони суворо обмежують поведінку військовослужбовців, але саме на цьому і тримається регулярне військо. Нарешті, соціальне оточення – це товариші по зброї, особовий склад, ті, чия безпека і життя в бойових умовах залежать від поведінки кожного у підрозділі. Здоровий військовий колектив гостро реагує на свавілля девіантів, проте бувають випадки, коли розпад дисципліни змінює «громадську думку» на користь порушників статутів, і це є найбільш складною ситуацією, бо девіанти власне не відчують себе «не такими, як усі».

Отже, військова служба має містити більш жорстокі критерії добору персоналу організацій. Проте девіанти на військовій службі є не виключенням, а радше статистичною закономірністю. У військових підрозділах присутні два типи девіантів: 1) представники соціальних «груп ризику», 2) «ситуативні» девіанти. Перший кластер – це дзеркальне відображення в армійському середовищі людських проблем у суспільстві в цілому за умови, що на стадії добору персоналу не відбулася належна фільтрація. Так, в соціальній структурі суспільства вже існують доволі стабільні за статистичними показниками групи

адиктів (залежних), людей з ментальними проблемами та осіб, схильних до скоєння злочинів. Алкоголиків, наркоманів, соціопатів, делінквентів, як правило, робить не військова служба, а породжує суспільство, воно і є тим донором, з надр якого рекрутуються «патентовані» девіанти. Хворобливі нахили і звички дуже швидко виходять назовні від початку служби, незважаючи навіть на військову дисципліну та контроль з боку командирів. Якщо взагалі не ставити фільтри, то за відомим законом великих чисел процентна частка, наприклад, осіб уражених на алкоголізм, буде майже абсолютно точно співпадати з відповідними даними щодо суспільства в цілому. Але оскільки певна фільтрація на етапі призову та роботи військкоматів відбувається, то показник «у суспільстві» є межею, до якої може так чи інакше наблизитися «військовий індикатор». Чи може бути навпаки? Теоретично – ні, але на практиці – так. Це відбувається, коли масовий призив або мобілізація здійснюються нерівномірно в різних сегментах суспільства, наприклад, до війська приходять рекрути з сегментів людей переважно фізичної праці, без вищої освіти, з неблагополучного середовища (де відповідні показники є вищими), а чоловіки з «благополучних» верств – так чи інакше уникають військової служби.

Другий кластер – це девіанти, яких умовно кажучи робить військо, точніше, конкретний підрозділ, частина, де і проходить службова діяльність. Найбільш поширеним різновидом «провокованої» девіації, мабуть, є так званий **аномічний стан особистості** – анархічна поведінка, недисциплінованість, нехтування правилами, бо саме середовище є «розхристаним», в частині, наприклад, майже немає контролю з боку командирів, дисципліна безнадійно впала, масовими є факти службових зловживань, розкрадань військового майна тощо. Отже, людина з не дуже стійкою психікою та моральними принципами легко піддається загальній негативній тенденції. В принципі не погана людина, потрапивши у нездорове середовище, з часом перетворюється на девіанта. Типовими є також стани **хронічного стресу, професійного вигорання**, що зумовлені об'єктивними причинами, характером служби та напруженням бойової ситуації. Нарешті, **непрофесіоналізм** – невідповідність особи займаній позиції, відсутність належної підготовки, недостатність навичок та знань для виконання службових обов'язків – також варто долучити до різновидів девіації. Це стосується у більшій мірі командирів та спеціалістів, які обслуговують складні технічні системи. Непрофесіоналізм – проблема не стільки самої особи, скільки тих, хто призначає людину на посаду, але у стані війни в умовах суспільно-політичної кризи та дефіциту часу таке відхилення від норми стає доволі поширеним. Військовий без твердих професійних навичок змушений вчиться у бойових умовах або гине у першому бою...

Які загрози та ризики пов'язані з військовими девіантами? Досвід АТО свідчить про наступне:

- Різке збільшення небойових втрат, нічим невинуватених смертей і каліцтв, випадки суїциду.
- Зниження боєздатності частин, втрата керованості та надійності підрозділів.
- Іміджеві втрати в очах суспільства і, особливо, у свідомості жителів зони бойових дій.
- Матеріальні, економічні втрати від небойових втрат, розкрадань майна, псування техніки, дорожньо-транспортних пригод тощо.
- Погіршення морально-психологічного клімату у підрозділах, виникнення конфліктів довкола девіантів.

Зазначимо, що відсутність офіційного статусу війни, військових дій, військового стану певним чином загальмувало систему профілактики та боротьби з девіантними проявами. Із запізненням у два роки нарешті тільки-но розпочалася дискусія щодо потреби у військовій поліції. За відсутності належних інституцій командири вимушені звертатися до судів загальної юрисдикції, тобто діяти, як у мирний час. Протягом 2015 р. командири військових підрозділів і військові прокурори доправили у суди 7800 протоколів щодо вживання алкоголю при виконанні службових обов'язків [17]. Така практика з різних причин є незручною для командирів на передовій лінії. У військових колективах стихійно виникли власні системи санкцій щодо «аватарів», аби не звертатися до офіційних органів. Тут сповна проявилася «народна фантазія». Покарання можна поділити на такі, що тимчасово нейтралізують неадекватного воїна (зв'язування, прив'язування до парканів чи техніки); фізичні насильницькі дії, як от побиття, «дати дубця» тощо; різноманітні психологічні впливи, приниження (наприклад, розфарбовування обличчя зеленкою), обструкція з боку бійців. У невинуватених девіантів відбирають зброю, їх використовують на господарських роботах, відправляють у спеціальні тилові підрозділи, що виконують функцію старих дисбатів. Народна творчість відрізняється креативом: волонтери виготовили за власної ініціативи печатку «Аватар» для вжитку у 30-й механізованій бригаді ЗСУ, і хоча це незаконно, але командири згодні ставити відповідний відтиск у військові білети тим, хто їм здається невинуватим.

З практично-соціологічної точки зору кластер військових девіантів може бути об'єктом соціологічного виміру. Можна застосовувати наступні підходи:

- Аналіз офіційної статистики, передусім, судової статистики та офіційних звітів військової прокуратури, де містяться узагальнені дані. Судова статистика містить число покарань за ознаками порушення військової дисципліни, військових статутів, кримінальних злочинів, вчинених військовослужбовцями. Службова статистика, прокурорські звіти дають числа самогубств, навмисних вбивств, замахів на життя, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

- Вторинний аналіз військової службової документації, передусім, рапортів командирів у штаби, а також звітів, що готуються в штабах на основі первинних даних для командування АТО, генштабу і МО. Доступність таких документів цивільним дослідникам викликає певні запитання, але справа не безнадійна. Наприклад, управління по роботі з особовим складом Головного управління нацгвардії України друкує «Інформаційний бюлетень», де є великий шар інформації стосовно надзвичайних подій, притягнення до кримінальної відповідальності тощо.

- Проведення кількісних соціологічних досліджень безпосередньо у військових частинах. Це є найбільш інформаційно повний шлях, проте, вирішальним питанням стає добра воля військового командування та офіційний дозвіл на проведення подібних робіт.

- Якісні поглиблені інтерв'ю з комбатантами, військовослужбовцями, що демобілізувалися і можуть у розповідях намалювати доволі розлогу картину різних проблем і відхилень, що супроводжували службу. Таким шляхом, наприклад, проблему протягом 2016 р. досліджувала д. і. н. О. Міхеєва, хоча статистику отримати через окремі інтерв'ю не можливо, проте це є нагода зануритися у причини і наслідки явища.

- Масові репрезентативні опитування місцевого мирного населення, які на разі виступають у ролі спостерігачів та «оточення», яке, власне, і мусить реагувати на неадекватну поведінку частини військовослужбовців. Повну статистику таким методом ми не отримаємо, проте можемо зафіксувати саме явище та його відображення у масовій свідомості.

Колабораціонізм – найбільш небезпечна девіація воєнного часу

В зоні АТО, як і на усій території України, найуживанішим визначенням противників є слово «сепаратисти» або скорочено вживається мем «сепари». На наш погляд, це не є коректним по суті, оскільки маскує найбільш небезпечну девіацію гібридної війни. «Сепаратист» стоїть в одному лексичному ряду зі словосполученням «конфлікт на Сході», а «колабораціоніст» – «війна з Росією». У чому різниця? Перше узгоджується з пропагандисткою картинкою, яку створює Росія для ужитку в світі, а друга лексична пара – ідеологічна позиція України, яка відображає приховану реальність.

Питання політичної і військової лексики є важливим для операціоналізації феномену, який проф. І. Кононов визначив як «збій громадянськості». Останнє впливає з більш загальної концепції – «луганський синдром», що пояснює поведінку пересічних громадян під час «руської весни» та окупації. «Это – не просто психологическая установка сочувствия насильнику – зазначає І. Кононов (мовою оригіналу). Это – не психологическое явление, а социальное. Он не

индивидуален, а коллективен. Это – сбой чувства гражданства, гражданственности. Охваченные им луганчане были готовы стать гражданами другого государства» [20, с. 238].

Громадянство є системою відносин поміж особою, що має громадянство, і державою, яка це громадянство підтримує. Соціальна норма тут полягає в тому, що пересічна людина діє на основі ідеї корпоративізму, вона солідарна з іншими громадянами, передусім в тому, що дотримується конституційних вимог. В другому розділі Конституції України є довгий перелік прав та свобод людини і громадянина (ст.21-64), і лише чотири статті, які накладають обов'язки, передбачив Законодавець (ст.65-68). Якщо вільно передати їх зміст, то виходить наступне: захищай Вітчизну, шануй національні символи, не нашкодь довкіллю, сплачуй податки, додержуйся законів і не посягай на права та свободи, честь та гідність інших людей. Отже, якщо особа додержується визначених Конституцією норм, то стає гарним громадянином. Зрозуміло і логічно. Що таке «збій громадянськості»? Ситуація, коли особа або групи людей нехтують вимогами статей 65-68. Саме на це була розрахована тактика «руської весни»: спровокувати громадян України на розрив відносин спочатку «де-факто», а потім і «де-юре» з власною державою. В Криму план вдавсь майже на сто відсотків: спочатку бурхлива «руська весна», і публічна демонстрація певною частиною громадян антиукраїнських настроїв, а потім примусове надання російського громадянства усьому населенню, і врешті-решт встановлення суворого режиму контролю над «новообернутими». Така схема, за планами агресора, мала б спрацювати на усьому просторі, який на оперативних картах російських генштабістів позначався великими літерами «Новоросія».

«Збій громадянськості» планувався як певний процес з переходом від початкових до завершальних форм у наступній послідовності: «сепаратизм – іредентизм – колабораціонізм». Також передбачалися певні сходинки (мабуть, до матушки Росії) в рамках кожної «номінації». Перша фаза «збою» – внутрішній сепаратизм, який власне не є криміналом, а видається за «єдине спасіння». В лютому 2014 р. Кремль почав дезавуювати (буквально виводити на вулиці) п'яту колону, яку готував ще з 1990-х рр. Перше гасло так званого «антимайдану» лунало так: «даеш федерацію». Федеративний устрій України є старою мрією Кремля, але у 2014 р. такий фінал Москву вже не влаштовував. Майже без паузи лідери «руської весни» синхронно по областях Сходу та Півдня проголошують гасла створення «народних республік», а це вже можна визначити як «зовнішній сепаратизм», і такий заклик варто кваліфікувати з точки зору посягання на цілісність країни та конституційний лад (ст.109, 110 КК України). Цікавим є те, що РФ, зазнавши провалу у низці областей, намагається перезапустити процес в тріаді «сепаратизм – іредентизм – колабораціонізм», трохи змінивши акценти та гасла.

Наприкінці 2015 – на початку 2016 рр. в Україні зафіксовано рух за «економічну самостійність» окремих регіонів. З цього приводу відбулися (або планувалися і були зірвані активістами «Правого сектору») конференції, збори громадян в Закарпатті, Дніпропетровську, Запоріжжі, Харкові. Особливо активність розвинули деякі одеські діячі, аби домогтися для регіону режиму порто-франко. На зборах світяться ті ж самі постаті, що проявляли активність на перших фазах «руської весни». Саме така методологія свого часу застосовувалася на Донбасі, де напередодні війни пропагандисти переконували місцевий люд в тому, що регіон усіх годує, і треба для блага жителів дистанціюватися від Києва й інших областей України. Що з цього вийшло – свідчать факти війни.

Наступна фаза, яка не забарилася, і була передбачена технологічно – іредентизм. Це вже ситуація, коли натовпи та їх вожді вимагали приєднання до Росії. Цікаво, що такі ідеї не були вкорінені у масову свідомість, але завдяки політичним технологіям та пропаганді вони доволі швидко прищеплювалися масам. Можна було спостерігати як натовп, що збирався під зовсім іншими гаслами, спрямовувався горлопанами-агітаторами в русло іредентизму, коли вибухало нізвідки скандування «Росія, Росія!». Цю фазу, як і попередню, можна поділити на два кроки – 1) гра символами і словами, 2) пряме звернення до Путіна з проханням ввести війська та окупувати територію області чи України в цілому. Проте чистим іредентизмом те, що відбулося з частиною громадян України на весні 2014 р., назвати важко. Вирішальним чинником була позиція Росії, а ця країна не була нейтральним спостерігачем, а вже вела підступну наступальну гібридну війну.

З літа 2014 р. і надалі піднесений іредентизм плавно переходить у завершальну ланку тріади – класичний колабораціонізм. Саме цього і прагнув агресор. Для класичної окупації такої великої країни, якою є Україна, потрібна, мабуть, мільйонна армія. Путіним такий розмах, очевидно, не планувався, він тримав на кордонах України угруповання у кілька десятків тисяч вояків [21]. Кількість танків, гармат, бойових гвинтокрилів та літаків принципово нічого не змінює, якщо мова іде не про локальну операцію, а окупацію тисяч міст і десятків тисяч сіл. Отже, для класичної окупації наявних російських військових було замало, але можна реалізувати загарбницькі плани у дусі гібридної війни, якщо долучити до справи колабораціоністів. Так і було зроблено – окупаційні режими «ДНР» і «ЛНР» повністю контролюються РФ, але адміністративна інфраструктура наповнена місцевим людом, що самовіддано працює під наглядом російських кураторів. На принципах частин Ваффен-СС побудовані збройні сили агресора – 1-й та 2-й корпуси [22]. Їх варто називати «комбіновані російсько-колабораціоністські збройні сили». Вони мають наступну соціальну структуру: 1) більша частина особового складу – місцеві колабораціоністи, 2) помітна частка – добровольці з Росії, 3) кадрові

військові ЗС РФ. Стратегічне командування, оперативне планування, електронна боротьба та розвідка, ударні ДРГ, логістика спорядження, зв'язок з російським генштабом тощо є відповідальністю генералів, офіцерів, контрактників з Росії. Проте, коли приїжджають на передову знімальні групи пропагандистських телеканалів, то позують місцеві бойовики або росіяни-добровольці. Колабораціоністи грають дуже важливу роль, саме вони дозволяють Путіну та Лаврову вести свою політичну гру під назвою «настамнемає». Отже, Росія ніби то не несе ніякої відповідальності за наслідки агресії та може в разі чого «умити руки».

Ще раз зупинимося на ключових поняттях. В Криму та на Донбасі фактично немає класичних сепаратистів та іредентів. Класичними сепаратистами в Європі є баски, шотландці, каталонці, що мріють відділитися від існуючих та заснувати власні держави. Таких настроїв в Україні фактично не існує, бо «широкі маси» прагнули одного: російських зарплат і пенсій, і хай там ще порядок наведуть, дороги залатають, сміття вивезуть... Іредентизм в Європі на сьогодні не розповсюджений, оскільки жодна національна держава не планує розширювати власні кордони та відривати у сусідів якісь шматки території. Якщо немає провокації іредентою, то немає і відповідних рухів. В Україні завжди існувала частка населення (як правило це є вихідці з Росії у першому поколінні), що була охоплена певними сентиментами ностальгічного характеру, і внутрішньо бажала возз'єднання з Росією у будь-якій пристойній формі. Проте в умовах війни іредентизм або зникає, або перетворюється на колабораціонізм. Етнічні руські, що стали на бік цілісності України, перетворилися на волонтерів чи комбатантів, не ухилилися від призову, опинилися у ролі вимушених переселенців, повністю позбавилися іредентистських навіювань. Навпаки, ми бачимо, що в лавах колабораціоністів присутні етнічні українці. І це не є новиною, саме таким чином формувався рух колаборантів під час Другої світової війни. Гітлер розв'язував проблему, подібну до того, що стоїть перед Путіним: як втримати великі захоплені території в умовах дефіциту власних людських ресурсів? Відповідь наступна: місцева адміністрація, поліцейські підрозділи, дивізії Ваффен-СС мусять переважно складатися з місцевого люду, і їх етнічність немає значення. Відомо, що найбільшу кількість колабораціоністів Гітлер залучав саме з лав росіян. І це залишається абсолютним рекордом колаборації усіх часів [23]. Очевидно, Донбасу далеко до показників Другої світової. Проте, треба рахувати...

Вивчення феномену колаборації в умовах зовнішньої агресії є практично важливим напрямом для українських соціологів. Тут буквально напрошуються кілька проблемних питань: чому громадяни зраджують власну державу і стають колабораціоністами? Якою є типова постать колабораціоніста, що мотивує цих людей на зраду? Що робити з

колабораціоністами по закінченню війни? Чи можливе примирення з колабораціоністами, амністія тощо? Відомо, що по закінченню Другої світової війни з колабораціоністами ніхто не мирився. Після звільнення територій від частин вермахту відбувалися стихійні розправи, які набували жорстокого характеру; поліціантів і учасників розправ з мирним населенням деінде вішали прямо на вулицях звільнених міст. Такі акції, до речі, влаштовувало радянське командування, як акти і відплати, і залякування на майбутнє. А потім наступала череда кримінальних переслідувань, судових процесів, що тяглися десятками років.

Отже, колабораціонізм в умовах зовнішньої агресії є найбільш небезпечною формою девіантної поведінки, її суть полягає в тому, що громадянин з певних ідейних чи матеріальних міркувань (мотивація може бути і більш глибинною, наприклад, нереалізовані амбіції, можливість панувати тощо) стає посібником окупантів, приймає активну участь у захопленні території та здійсненні політики агресора. Це є одночасно і вища форма «збою громадянськості», бо такі люди фактично виходять з громадянства або беруть громадянство агресора, якщо їм таке пропонується. В «ДНР» та «ЛНР» винайшли власну формулу для активних колабораціоністів – громадянство «народної республіки», хоча воно і не є зручним через невизнання квазідержавних утворень у світі. Очевидно, паспорт «республіки» посилює ментальний розрив з українством, і він потрібен з технологічних причин на тлі небажання росіян приймати колабораціоністів Донбасу до власного громадянства.

Доцільно розрізняти відтінки колабораціонізму. Тут, мабуть, не дві, а більше сходинок. Перший крок – це так би мовити духовна підтримка агресора та виражений іредентизм, що на весні 2014 р. було доволі широко представлено в масовій свідомості Криму, Донбасу, Харкова, Одеси і деяких інших міст. В Криму і на Донбасі цей рівень отримав вихід «назовні» у масовому поході ще громадян України до урн на так званих «референдумах», які технологічно означали легітимізацію окупації. Як часто це трапляється з пересічними громадянами, через два роки багато із зазначеної категорії вже чітко не пам'ятають суті «історичної» події, або стверджують, що голосували за щось зовсім інше, «своє», наприклад, аби відновився СРСР... При вивченні громадської думки варто розрізняти мінливі настрої і більш-менш сталі переконання. Не треба навіть проводити глибокі дослідження, аби зрозуміти: в потоці тих, хто прямував до урн 16 березня у Криму і 11 травня на Донбасі, велику частку склали «ситуативні колаборанти», люди, які піддалися пропаганді і не мали інтелектуальних сил для критичного мислення та аналізу віддалених наслідків власних дій.

Другий крок – фактичне співробітництво з новою владою, яка веде військові дії з Україною. Це, безумовно, свідома колаборація, що знаходить вираження в адміністративній, ідеологічній,

пропагандистській діяльності на користь «нової влади». До речі, тут багато є спільного з подіями Другої світової війни: ті ж самі ролі дрібних чиновників, вчителів, бібліотекарів, що розвішували в школах портрети Гітлера, а на разі – Путіна і Захарченка.

Окрема підгрупа – свідомі активісти, які полюють за українськими патріотами, роблять доноси, добровільно співпрацюють зі спецслужбами, маючи від того особливе задоволення. Очевидно, варто розрізняти «пасивних» і «активних» колабораціоністів. Другу категорію жили ті, хто «штучно вирощувався» ще за мирних часів як п'ята колона: комуністи, вітренківці, різні ветеранські структури, представники РПЦ тощо. Нарешті, третьою сходинкою на шкалі колабораціонізму є члени НЗФ, ті, хто використовується в ролі рекрута для наповнення комбінованих збройних сил. Такі особи, як правило, сплять усі мости в минуле, проте програма СБУ «На тебе чекають вдома», що розрахована на повернення бойовиків до мирного життя, частково вирішує проблему. І, нарешті, є прошарок бувших громадян України, чії руки по лікоть у крові, вони засвітилися у тортурх військовополонених та заручників, поводити себе по звірячому, мародерствували, грабували тощо. Тут питома вага належить особам з кримінальним минулим, яких цілеспрямовано долучали до колабораціонізму, на них робили ставку ще з часів «руської весни». Для таких осіб мости, дійсно, є спаленими. Як і для вищого політичного, адміністративного, військового керівництва «народних республік», на совісті яких злочинів більше, ніж у будь-якого з «моторол».

Колабораціонізм частини жителів зони АТО є приводом для недовіри поміж військовими та населенням. Це об'єктивно погіршує ситуацію у взаєминах силовиків і цивільних. Деякі українські військові підозрюють, що села і міста наповнені колабораціоністами, які тільки й чекають приходу «своїх». Як завжди, такі побоювання мають багато ірраціонального. Щоправда, вони підтверджуються інцидентами, коли СБУ проводить затримання когось з місцевих, хто передавав інформацію за лінію фронту або виступав у ролі навідника при артобстрілах. Є і інший бік взаємної недовіри. У прифронтовій зоні серед населення циркулюють чутки, жахливі розповіді про кримінальні дії, насильство, мародерство з боку українських військових. Частково це підтверджується, і тут ЗСУ та нацгвардія цілком зобов'язані власним девіантам. В останні місяці військове командування намагається ретельно стежити за розвитком ситуації; популярності набуває відома теорія «трьох кварталів», де військовослужбовцю у тому числі відводиться роль на кшталт агітатора або соціального працівника [24]. На практиці ніша у відносинах заповнюється завдяки новому підрозділу у складі ЗСУ – офіцерам цивільно-військового співробітництва. Вони попередньо проходять навчання при генштабі у Києві, а у зоні АТО відповідають за залагодження конфліктів і працюють на випередження:

організують допомогу місцевим громадам у відновленні інфраструктури та вирішенні побутових проблем.

Колабораціонізм як соціальний феномен може бути об'єктом як кількісного виміру, так і якісного вивчення різних його аспектів. Зрозуміло, що жодної статистики з цього приводу немає. Проте є побіжні показники, що так чи інакше відображають явище, і які можна спробувати оцінити кількісно. Повернемося до подій «руської весни»: активна частина сепаратистів, іредентів, колабораціоністів виходила на масові акції, які можна оцінити з точки зору чисельності, спираючись на оцінки експертів, учасників подій тощо. Отже, перспективним виглядає метод експертної оцінки. Найвищою точкою масового руху «за Росію» можна вважати «референдум» 11 травня в містах Луганської і Донецької областей. Патріоти цю подію ігнорували, отже, шляхом оцінки процентної частки громадян, що брали участь у псевдо референдумі можна встановити пікове значення кількості прихильників Росії. Відповідно, ми мусимо диференціювати кількісні показники відповідно до фактичної стратифікації масиву колабораціоністів, на що ми звернули увагу вище. З окупованими територіями ситуація виглядає більш складною з огляду на дві обставини. По-перше, під час окупації виникає феномен вимушеного колабораціонізму, коли пересічні мешканці пристосовуються до нових умов існування та співпрацюють з окупантами заради того, аби вижити. Особливо гостро це питання стоїть перед службовцями, інтелігенцією, «бюджетниками», що завжди повністю залежать від будь-якої влади. Свого часу більшовики, окупувавши Росію, зламали «тихий» спротив службовців, спеціалістів, професорів університетів простим, але дієвим заходом: заборонили вільний продаж харчів, запровадили так звану монополію на хліб, і голод примусив усіх, хто не емігрував, йти на службу до радянських установ і працювати за хлібну карточку. По-друге, дослідники не мають доступу до окупованих територій. Проте можна певним чином оцінити обсяги участі тамтешніх мешканців у НЗФ, такі дані фігурують у аналітичних розробках військових експертів. Проросійські тенденції у масовій свідомості можна зафіксувати при проведенні масових опитувань на підконтрольній Україні території, хоча справедливою буде гіпотеза щодо приховування потенційними колабораціоністами істинних почуттів.

Список використаної літератури

1. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Яков Ильич Гилинский. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с. **2. Downes D., Rock P.** Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and Ryle-Breaking/ Downes D., Rock P. / Third edition. Oxford University Press, 1998. – 422 p. **3. Bryant C.** (Editor-in-Chief). Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior. Brunner-Routledge.

2001. – 4 v.: ill., maps; 29 cm. **4. Девіантологічні читання в Харківському національному університеті внутрішніх справ (2008-2012 рр.): 100 кращих тез доповідей: зб. /укладач і заг. ред. І.П. Руценка. – Х.: Золота миля; ХНУВС, 2013. – 378 с.** **5. Руценко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І. П. Руценко. – Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. – 268 с. **6. Магда Е. В.** Гибридная война: выжить и победить / Е.В. Магда. – Х: Виват, 2015. – 320 с. **7. Березовець Т.** Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни» / Тарас Березовець. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 392 с. **8. Зона проведення** антитерористичної операції визначена розпорядженням Кабміну №1053 від 30 жовтня 2014 р. Вона включає міста та села Луганської і Донецької областей, також місто Ізюм Харківської області та 60 сіл Ізюмського району. Повний перелік міститься на урядовому порталі:

http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247721598&cat_id=244276429 **9. Верховна Рада України** через рік після початку війни спромоглася визнати факт агресії з боку Російської Федерації, навіть, було юридично зафіксовано дату її початку – 20.02.2014. Див.: Постанова ВР України від 27 січня 2015 р. №129-VIII; Заява ВР України від 21 квітня 2015 р. Проте формат АТО зміни не підлягав, воєнний стан уведено не було, отже де-юре Україна продовжувала воювати з «терористами», а не з РФ. **10. Дюркгейм Э.** Самоубийство: Социологический этюд / Дюркгейм Э. / Пер. с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. –М.: Мысль, 1994. – 399. **11. Тарновский Е. Н.** Война и движение преступности в 1911-1916 гг. / Тарновский Е. Н. // Сборник статей по пролетарской революции и праву. – Пг.: Изд-е народного комиссариата юстиции. – 1918. – №1–4. – С. 100–122. **12. 18 липня 1914 р.** імператор дозволив місцевим органам влади на власний розсуд зупиняти продаж алкоголю. Впродовж трьох діб по усій країні алкоголь зник з продажу. Потім була ще низка указів монарха і розпоряджень уряду, що обмежували і забороняли обіг спиртного. Продаж алкоголю відновила 1925 р. радянська влада, як «тимчасовий» захід аби поповнити казну. Див.: Историческая справка про Сухой закон 1914 года // <http://partia-tr.ru/2014/07/istoricheskaya-spravka-pro-suhoy-zakon-1914-goda.html>. **13. Лунеев В. В.** Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции/ Лунеев В. В. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 516 с. **14. Сорокин П. А.** Долгий путь: Автобиограф. роман. / Питирим Александрович Сорокин / Пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. – Сыктывкар: Союз Журналистов Коми АССР: Шыпас, 1991. – 304 с. **14. Наказ І.В. Сталіна №227** від 28 липня 1942 р. має повну назву «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций»; він зокрема, передбачав розгортання «заградотрядов» за першою лінією оборони. На практиці співробітники НКВС мали право розстріляти на

місці кожного, хто намагався втекти у тил з бойових позицій. **15. 13 квітня 2014** року поблизу Слов'янська відбувся перший бій, під час якого загинув боєць спецпідрозділу СБУ «Альфа» Геннадій Біліченко, були і поранені. Пізно ввечері Рада з нацбезпеки та оборони оголосила Антитерористичну операцію. Відповідний указ № 405/2014 В.Турчинов підписав вже 14.04.2014. **16. В Україні** подрали дезертиров за время АТО // Корреспондент.net, 11 октября 2015. **17. С начала АТО** погибли 2673 военнослужащих. Из них 831 воин – небоевые потери, – Генштаб. [Електронний ресурс] <http://censor.net.ua/n361594>. **18. Стала известна** цифра небоевых потерь бойцов ВСУ: документ. [Електронний ресурс] <http://news.liga.net/news/politics/6810488>. **19. В военной прокуратуре** рассказали об «успехах» военкоматов в проведении мобилизации алкоголиков // <http://glavnoe.ua/news/n268657>. **20. Кононов И.Ф.** Записки смутного времени / Кононов И.Ф. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – № 5 (294), червень 2015. – С. 220–241. **21. В оприлюдненій стенограмі** РНБО від 28.02.2014 р. міністр оборони І.Тенюх наводить наступні дані: на Київському, Харківському, Донецькому напрямках сконцентровано 38 тис. військових РФ, також у Криму – до 20 тис. **22. «Ваффен-СС»** (війська СС) створено на першому етапі світової війни взимку 1939/1940 рр. як мультиетнічні підрозділи, що комплектувалися з громадян різних країн Європи. Діяли під керівництвом Г.Гіллера. Підпорядкування пояснювалося тим, що у вермахті, за законами рейху, мали право служити лише громадяни Німеччини. **23. З німецьких архівів** відома точне число мобілізованих з території РСФСР – 800 тис., окремо рахували козаків – 70 тис. Але були і інші джерела поповнення підрозділів Ваффен-СС – добровольці з числа полонених, руська діаспора в Європі. Найбільшими військовими з'єднаннями (всього нараховувалося – кілька десятків) були РОА (воювала під триколом і з георгіївськими бантами) – 12 корпусів, 13 дивізій, 30 бригад; РОНА – 5 полків, 18 батальйонів; Руська Національна Армія – 2 полки, 12 батальйонів. В цих частинах на боці нацистів воювали 200 «білих» та «червоних» генералів. Див.: **Гарин І.** Русский коллаборационизм во время Второй мировой // <http://argumentua.com/stati/igor-garin-russkii-kollaboratsionizm-vo-vremya-vtoroi-mirovoi>. **24. Концепція «війни трьох кварталів»** зводиться до того, що сучасний вояка має бути готовим: в одному кварталі – вести загальновійськовий бій, у другому — здійснювати поліцейські функції, у третьому – виконувати гуманітарні місії. Див.: **Krulak Ch.** The Three Block War: Fighting in Urban Areas/ Krulak Ch. // Vital Speeches of the Day. – 1997.– 15 December. – Vol. 64. – №5.

Рущенко І. П. Методологічні і методичні питання виміру рівнів девіації в зоні проведення бойових дій

Війна змінює уявлення щодо характеру і небезпеки різних форм девіантної поведінки. Мета статті – виявити та проаналізувати найбільш небезпечні форми девіантної поведінки (з урахуванням ситуації в зоні проведення АТО), аби мати теоретичне підґрунтя для проведення емпіричних досліджень та застосування на наступних етапах дослідницької роботи процедури соціологічного вимірювання. Акцент робиться на двох небезпечних соціальних категоріях – військових девіантах та колабораціоністах. Перша категорія стосується представників «силовиків», що порушують службову дисципліну, військові статuti, несуть небезпеку для військових частин і місцевого населення. Друга категорія охоплює певні прошарки місцевого населення, що співпрацюють з агресором, і не виконують вимоги Конституції щодо обов'язків громадян України.

Ключові слова: гібридна війна, російсько-українська гібридна війна, девіантна поведінка, військові девіанти, колабораціоністи, сепаратисти, ірреденти.

Рущенко И. П. Методологические и методические вопросы измерения уровней девиации в зоне проведения боевых действий

Война меняет представления относительно характера и опасности различных форм девиантного поведения. Цель статьи – выявить и проанализировать наиболее опасные формы девиантного поведения (с учетом ситуации в зоне АТО), чтобы иметь теоретическое основание для проведения эмпирических исследований и осуществления на следующих этапах исследовательской работы процедуры социологического измерения. Акцент делается на двух опасных социальных категориях – военных девиантах и коллаборационистах. Первая категория имеет отношение к «силовикам», которые нарушают служебную дисциплину, армейские уставы, являются источниками опасности для местного населения. Вторая категория охватывает определенные прослойки местного населения, которые сотрудничают с агрессором, и не выполняют требования Конституции в части обязанностей граждан Украины.

Ключевые слова: гибридная война, российско-украинская гибридная война, девиантное поведение, военные девианты, коллаборационисты, сепаратисты, ирреденты.

Rushchenko I.P. Methodological and methodical questions of the deviation level measuring in the zone of military operations

The war is changing ideas about the nature and dangers of various forms of deviant behavior. The purpose of the article is to identify and to analyze the most dangerous forms of deviant behavior (taking into account the

situation in the ATO area (anti-terrorist operation), to obtain a theoretical basis for empirical research and for implementation of the research work of sociological measurement procedures on the following stages. We focus on two dangerous social categories - military deviants and collaborators. The first category relates to so called «siloviki» (military and security servicemen) who violate discipline and military charters, and due to these reasons become a source of danger for the local population. The second category covers certain strata of the local population, who collaborate with the aggressor, and do not fulfill the requirements of the Constitution in the part of the duties of citizens of Ukraine.

Keywords: hybrid war, the Russian-Ukrainian hybrid war, deviant behavior, military deviants, collaborators, separatists, irredenta.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.62:330.16:355.01(477.6)

Л. І. Верховод

ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРИФРОНТОВИХ ЗОНАХ ДОНБАСУ ЗА УМОВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Сучасне українське суспільство переживає нелегкі часи. Випробовується його здатність до захисту своєї суверенності та незалежності. Зіштовхнувшись з незнаним раніше феноменом гібридної війни, воно опинилося в умовах глибокої суспільної кризи. В науковій літературі криза визначається як ситуація, зумовлена зміною внутрішніх і зовнішніх факторів середовища і яка відрізняється трьома характерними рисами: загрозою тим чи іншим базовим цінностям, обмеженням часом для розв'язання ситуації, високим рівнем невизначеності [1, с. 177]. Кризовий стан в першу чергу впливає на економіку в цілому та на добробут пересічних українців зокрема. Зростання цін на товари та послуги, інфляція детермінують погіршення матеріального становища більшості населення. За даними Держкомстату реальна середньомісячна зарплата одного працівника у січні-травні 2015 р. становила 77,5 % зарплати відповідного періоду 2014 р., а у січні-травні 2016 р. – 96,5 % зарплати відповідного періоду 2015 р. [2]. Протягом останніх двох років зберігаються тенденції зниження доходів українців. Це віддзеркалюється

в результатах самообстеження домогосподарств. Відносній більшості громадян наявного рівня доходів було достатньо, але заощаджень вони не робили (таких опитаних у 2013 р. було 50,5 % , а у 2015 р. – 45,7 %), зменшується кількість людей, здатних робити заощадження (з 10,4 % у 2013 р. до 6,2 % у 2015 р.), збільшується кількість опитаних, які постійно відмовлялися від найнеобхіднішого, крім харчування (з 35,8 % до 43,2 % відповідно) та яким не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування (з 3,3 % до 4,9 % відповідно) [3; 4]. Зростання цін на комунальні послуги також завдало значного удару по добробуту українців. За таких умов виникає необхідність у формуванні нових стратегій виживання. Опинившись у скрутній ситуації, українці намагаються знайти нетрадиційні джерела доходів, які несуть як легальний, так і нелегальний характер. Особливо яскраво це простежується в прифронтових зонах Донбасу. Ставлення до подій в Україні не є чимось незмінним. У прифронтових зонах воно еволюціонувало від цікавості і впевненості в неможливості війни до шаленого страху за своє життя та життя своїх близьких. Згодом війна стала чимось звичним, буденним і люди почали шукати нові джерела прибутків. Це, на нашу думку, зумовлює трансформацію моделей економічної поведінки.

Разом з тим соціологія також постала перед новими викликами. Наука про суспільство повинна забезпечувати зворотній зв'язок населення з владними структурами, бути виразником суспільної думки. Але як вивчати соціальну реальність, якщо людина говорить одне, а думає інше? В ході масових опитувань респонденти відмовляються відверто відповідати на низку питань, пов'язаних з політичною обстановкою у країні, їхнім матеріальним становищем тощо. Як розраховувати вибірккову сукупність за умови наявності внутрішньо переміщених осіб? Як забезпечити правдивість відповідей, коли соціологічні компанії відмовляються від анонімності? Небажання брати участь в дослідженнях, відповідати на численні запитання в громіздких анкетах, врешті-решт спілкуватися на певні теми (політика, матеріальне становище) зумовлюють кризу масових опитувань. За таких умов одним із завдань соціології стає пошук більш ефективних методів збору інформації про погляди, уподобання, мрії людей. Необхідно знайти нові інструменти моніторингу суспільної думки. Без цього неможливо виробити пріоритети ефективної інформаційної політики в державі. Означені тенденції в українському суспільстві та українській соціології зумовлюють **актуальність** визначення методологічних та методичних принципів дослідження економічної поведінки.

Об'єктом нашого розгляду є економічна поведінка в умовах суспільної кризи і війни, а **предметом** – методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки населення в зоні АТО у сфері отримання доходів.

В рамках даної статті ми маємо **на меті**: 1) встановити сутнісні характеристики економічної поведінки, на основі чого визначити індикатори її емпіричного дослідження; 2) розглянути евристичний потенціал візуальної соціології при аналізі економічної поведінки в кризових умовах та умовах війни.

Економічна поведінка: сутність та види. Економічна поведінка стала предметом дослідження психології, економіки, соціології. В науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [5], В. Радаєв [6]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [7],) аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховин [8], А. Сергієнко [9]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [10; 11], Є Суїменко [11; 12] та ін. Означені автори не торкаються проблеми дослідження економічної поведінки за умов гібридної війни.

При вивченні економічної поведінки соціальні науки беруть за основу різні ідеальні типи людини. Для пояснення індивідуальної поведінки економічна наука використовує модель *homo economicus*, а соціологічна – *homo sociologicus*. Найчастіше їх представляють як антиподи. Якщо *homo economicus* – це людина незалежна, егоїстична, раціональна і компетентна, то *homo sociologicus* виявляється людиною, яка підпорядковується суспільним нормам, альтруїстична, є ірраціональною і непослідовною, слабо інформованою і нездатною до калькуляції вигод і витрат [6, с. 56]. Російський соціолог В. Радаєв критикує таку точку зору. Він вважає, що модель *homo sociologicus*, яка знаходиться в континуумі між людиною економічною та людиною соціальною, може бути представлена цілою галереєю фігур, через низку типів дій [6, с. 57].

Визначення економічної поведінки, як правило, базується на концептах *homo economicus* або *homo sociologicus*. Економічна теорія має багату традицію аналізу економічної поведінки. Це прямо пов'язано з дослідницьким інтересом економістів. Так автор сучасного визначення предмета економічної теорії Л. Робінсон зазначає: «Економічна теорія – це наука, яка вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими ресурсами, які можуть мати інакше застосування» [цит. за 5].

В. Верховин наголошує, що предметом уваги соціолога є моделі соціальної поведінки, пов'язані з реалізацією принципу максимізації результатів та мінімізації витрат, а також ті соціокультурні інститути і супутні їм стимулятори або обмежувачі, які роблять можливим або суттєво лімітують раціональне використання різних економічних ресурсів (особистісних, технологічних, фінансових, інформаційних тощо) [8, с. 324–325]. Отже, в рамках соціологічного підходу акцент робиться на впливі суспільства на поведінку індивіда в економічній підсистемі.

Людина керується принципом максимізації вигоди при мінімальних затратах, проте змушена узгоджувати свої інтереси з існуючою системою суспільних норм та цінностей.

На сучасному етапі в науковій літературі можна знайти безліч визначень поняття «економічна поведінка». При аналізі даного феномену з точки зору економіки використовують такі характеристики: «поведінка у світі обмежених ресурсів» (В. Макаров), «мінімізація витрат, максимізація вигоди» (О. Єлкіна, Г. Соколова), «реалізація економічного інтересу» (М. Кондратьєв). В рамках соціологічного підходу в першу чергу підкреслюється, що економічна поведінка – це система соціальних дій та вчинків (В. Верховин, Т. Заславська) з метою отримання вигоди (В. Верховин) та задоволення своїх потреб (Т. Заславська). Психологи роблять акцент на взаємодії людини з навколишнім світом (Т. Огородникова, В. Залевський, В. Позняков) та на проблемі вибору (Ю. Красовський) [7].

Г. Белехова та О. Шабунова пропонують визначати економічну поведінку «як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності (винагороди)» [7].

Очікуваним результатом економічної поведінки є різні вигоди за ті чи інші дії, пов'язані з використанням та рекомбінацією економічних ресурсів [8, с. 325].

Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. В соціальних науках виокремлюють види економічної поведінки на різних підставах – за цілями та способами формування та використання доходів, за способами і характеристиками задоволення основних потреб, за мірою активності в економічній сфері, за мірою ризику, за мірою інноваційності [9, с. 27–30]. В. Верховин в якості основних типів аналізує наступні: обмінна (комерційна) поведінка (комплементарний економічний обмін між продавцями та покупцями різних благ та послуг з метою отримання вигоди (прибутку, винагороди)) [8, с. 344], дистрибутивна (розподільна) поведінка (з'єднує ринкових суб'єктів з економічними ресурсами, визначає норми та міру привласнення корисних якостей цих ресурсів та вигоди від їх обігу, а також механізми та способи їх перерозподілу від одного користувача до іншого) [8, с. 342], виробнича поведінка (широке коло економічних дій, інтегрованих в певних організаційних формах і пов'язаних з комбінуванням та перетворенням економічних ресурсів з метою отримання прибутку) [8, с. 399], споживацька поведінка (складне функціональне співвідношення безлічі факторів, яке визначає динаміку і структуру включення та виключення різних економічних ресурсів з товарного обігу у відповідності зі здатністю або нездатністю господарюючих суб'єктів знаходити оптимальну рівновагу з ринковим середовищем [8, с. 430]. Це далеко не повний список різних типів

економічної поведінки. Наприклад, в рамках виробничої виокремлюють трудову поведінку, окремо аналізують монетарну, підприємницьку тощо. В залежності від мети дослідження вчені фокусуються на певному типі економічної поведінки.

Оскільки в умовах кризи та війни усталені моделі поведінки не здатні задовольняти базові потреби, ми вважаємо актуальним розглядати економічну поведінку у вимірі аналізу способів отримання доходів. Особливу увагу будемо приділяти інноваційним практикам їх отримання.

Російський соціолог А. Сергієнко [9, с. 27] виокремлює основні сфери отримання доходів, а саме:

1) на ринку праці: пошук основної та додаткової роботи;
2) у сфері зайнятості: інтенсифікація та екстенсифікація праці (збільшення продуктивності праці, вторинні і третинні сфери застосування праці, включення в нові сфери застосування праці, в тому числі розвиток особистого підсобного господарства), домагання виплати затриманої заробітної плати;

3) у сфері підприємництва, розпорядження власністю: відкриття та розширення власної справи, грошові вклади населення в сферу фінансового капіталу, розвиток бізнесу, вигідний перепродаж та ін.

З огляду на те, що в Україні доволі сильними є патерналістські установки та упевненість населення, що держава повинна усіляко допомагати своїм громадянам, ми до цього списку пропонуємо додати економічну поведінку у сфері соціального захисту. Вона представлена такими практиками як отриманні різних соціальних виплат (субсидій, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям, сім'ям, що приймають переселенців, тощо).

Такий підхід нам здається найбільш перспективним з точки зору операціоналізації поняття «економічна поведінка у сфері отримання доходів», виходячи з потреб конкретного соціологічного дослідження.

На основі доробку А. Сергієнко та аналізу соціальної реальності в Україні ми виокремили 10 індикаторів економічної поведінки у сфері доходів, які вимірюються за 3-х бальною шкалою, де 1 – «Ніколи», 2 – «Іноді», 3 – «Постійно» (табл. 1).

Таблиця 1.

Індикатори економічної поведінки у сфері доходів

1	Як часто прагнете знайти більш високооплачувану роботу
2	Як часто намагаєтесь знайти додаткові підробітки
3	Як часто намагаєтесь підвищувати свій рівень кваліфікації
4	Як часто намагаєтесь отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів
5	Як часто доводилося вам відстоювати свої права перед роботодавцем
6	Як часто ви викладаєтесь на роботі «на повну»

7	Як часто ви заробляєте на депозитах (грошові вклади в банку під відсотки)
8	Як часто ви звертаєтесь до державних органів влади з метою отримання різних видів грошових допомоги (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо)
9	Як часто ви звертаєтесь до недержавних структур (благодійних фондів, представництв міжнародних організацій, волонтерських організацій) з метою отримання різних видів матеріальних допомоги (грошових виплат, гуманітарної допомоги тощо)
10	Чи прагнете ви відкрити свою справу або розширити свій бізнес

Виділені показники здатні представляти три основні моделі поведінки у сфері доходів – пасивну, помірно-активну, активну. На основі вирахування середньоарифметичного показника ми прагнемо встановити умовне співвідношення їх в не окупованих районах Донбасу. Припускаємо, що за умов кризи та гібридної війни поширення набувають активні моделі.

Дослідники економічної поведінки вказують на те, що способи отримання доходів можуть бути як легальними, так і нелегальними. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми, включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [9, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні:

1. Неофіційна зайнятість. Під неофіційною зайнятістю розуміємо неоформлення трудових відносин у встановленому порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком появи такого феномену як тіньова економіка. Станом на 1 півріччя 2015 р. рівень тіньової економіки становив 47% ВВП [13]. Сьогодні проблема неофіційної зайнятості стала більш злободенною, що пов'язано зі збільшенням населення в певних районах держави за рахунок внутрішньо переміщених осіб.

2. Уникнення сплати податків. Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. У звіті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України зазначається, що «втрата віри суб'єктів економічної діяльності в поліпшенні економічної і політичної ситуації найближчим часом спонукала їх активно використовувати схеми приховування частини доходів» [13]. В рейтингу «Ведення бізнесу – 2016» (Doing Business – 2016) Україна за субіндексом «сплата податків» зайняла 107 місце серед 189 країн [14]. Найбільшого поширення означені практики набувають у сфері

підприємництва і кожен новий варіант Податкового кодексу бачиться як необхідність розробки нових схем уникнення від податків.

3. Хабарництво. Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засуджуємо корупцію, але, якщо нам терміново потрібно вирішити якесь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. Корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [15]. Одним із різновидів корупційних практик вважаємо систему відкатів. Їх можна назвати одним із системних явищ українського бізнесу.

4. Подвійне соціальне утриманство. Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і в так званих «республіках». Це яскравий приклад того, як можна «заробляти» на війні пересічним громадянам. Утворюються цілі схеми оформлення такої допомоги, на яких наживаються не лише допомогоюотримувачі, а й посередники по обидві сторони лінії протистояння. Поширення таких практик зумовлює зміну ставлення до жителів окупованих територій з боку жителів прифронтових українських зон – від співчуття до презирства.

Методи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу. Економічну поведінку в умовах кризи та гібридної війни важко досліджувати традиційними методами особливо в умовах тотальної соціальної мімікрії. В такому випадку доцільним є використання проєктивних методик та новітніх методів моніторингу суспільної думки.

Проективні методики широко використовуються в психології. Проективний метод – це один із методів дослідження особистості, який заснований на виявленні проєкцій в даних експерименту з наступною інтерпретацією [16]. Соціолог пропонує респонденту стимули (знаки, тексти, картинки, ситуації) і за реакціями визначає приховані, неусвідомлені розумові процеси, потреби та ін. [17]. Існує декілька видів проєктивних методик. Методики конструювання стимулюють респондентів створити (вербально або невербально) що-небудь. Це може бути колаж на певну тему або яка-небудь ситуація [16]. Одним із різновидів такої методики є проєктивні питання. «Вони допомагають респондентам в завуальованій формі пояснити свою поведінку. Питання починається з якогось твердження, нібито висловленого іншими респондентами. Далі респондентів просять пояснити (письмово або усно) причини, що змусили лжереспондента висловити таку точку зору, і висловити свою точку зору» [16]. Використання означеної методики

дозволить виявити ставлення респондентів до нелегальних форм отримання доходів.

Значний евристичний потенціал у дослідженні економічної поведінки у сфері отримання доходів має візуальна соціологія. Це відносно новий напрямок в науці про суспільство. Інтелектуальне виокремлення візуальної соціології від візуальної антропології та візуальної етнографії відбувається у 70-х рр. XX ст., а її інституціоналізація в середовищі соціологів – в 80-х рр. XX ст. [18, с. 3]. Центром уваги даного напрямку є фотографія. При вивченні економічної поведінки в умовах кризи і війни візуальна соціологія відкриває нову перспективу в отриманні первинної соціологічної інформації. Це зумовлено декількома обставинами. По-перше, фотографія надає можливість актуалізувати у пам'яті людей деякі моменти суспільного життя, що допоможе зорієнтувати дискусію з респондентами, по-друге, вона є беззаперечним підтвердженням певної події, що дозволяє робити зважені висновки про особливості економічної поведінки в прифронтовій зоні, по-третє, на її основі можна створити візуальний образ економічних практик не окупованих районів Донбасу. Наприклад, Старобільськ ніколи не був визнаним туристичним центром. Задоволення потреб у ночівлі заїжджих людей виконував найстаріший готель міста «Айдар». Постійна міграція жителів окупованих територій Луганської області зумовила зміну візуального образу населеного пункту. По місту рясніють оголошення про подовбу здачу квартири, з'явився новий готель «Астра». Аналіз таких фотографій дозволяє отримати нову інформацію про економічні практики жителів прифронтових зон.

Використання методів візуальної соціології в дослідженні економічної поведінки в умовах кризи та війни вимагає розгляду базових положень даного напрямку в соціології. Отже, фотографія як зображення соціальної реальності і явище суспільних відносин може стати об'єктом і матеріалом практичного вивчення, при цьому досліджувані аспекти будуть визначатися темою конкретного наукового підходу [19, с. 154]. Вона є елементом соціальної реальності і представлена в кількох іпостасях. Фотографія створена людьми (передбачається наявність автора зі своїми мотивами, цінностями, нормами), представляє соціальне життя (формує образ суспільства), комусь адресована (має свою аудиторію) [18, с. 78]. Такий різноплановий об'єкт дослідження важко проаналізувати в рамках одного підходу. В даному випадку яскраво актуалізується мультипарадигмальність соціології як науки. Коли мова йде про аналіз фотографії, то згадуються чотири основні підходи: герменевтичний, дискурсивний, семіотичний та структурний [18, с. 78–101].

В рамках герменевтичного підходу в центрі уваги опиняється автор [20]. П. Штомпка наголошує на необхідності знайти відповіді на наступні питання: хто зробив знімок? в якій суспільній ролі він це робив

(репортера, фотографа-художника, фотографа-любителя, туриста, члена сім'ї, етнографа та ін)? навіщо він це зробив, з якою метою, з яким наміром? для кого він зробив знімок? які мотиви керували вибором об'єкта? з якої суспільної позиції – класової, вікової, гендерної, культурної, расової, етнічної – дивився автор знімка? які технічні знання використані при фотографуванні? тощо [18, с. 78]. Означена робота є доволі кропіткою, бо творець знімку не завжди усвідомлює мотиви своєї поведінки, особливо коли мова йде про непрофесіоналів.

В центрі уваги дискурсивного підходу – сприйняття знімку. На відміну від попереднього акцент переноситься від автора на аудиторію. П. Штомпка виокремлює три основні складові дискурсивного аналізу фотографії: 1) ідентифікація категорій одержувачів (характеристики одержувачів – інтенціональних і реальних адресатів – образу); 2) визначення режимів отримання (характеристики інституцій, в рамках яких образ створений, переданий і експонований); 3) дослідження своєрідних практик розглядання образу, його зчитування та інтерпретації [18, с. 96]. А. Оніпко відзначає: «Хто буде розглядати фотографію, як він її зрозуміє і відчує – це дослідницькі завдання, що передбачають включення в інтерпретацію наукової рефлексії» [20].

Об'єктом семіотичної інтерпретації є образ як окремий візуальний факт [18, с. 83]. Семіотика має справу зі знаками. Першим етапом семіотичного аналізу є визначення типу знаків, які представлені на зображенні. П. Штомпка пропонує використовувати типологію Ч. Пірса, який виокремлює такі типи знаків: знаки-ікони, знаки вказівники та знаки-символи [18, с. 84 – 85]. Семіотичний аналіз не обмежується знаками. Відомий представник даного напрямку – Р. Барт – аналізує фотографії через категорії «денотації» та «конотації». Всі наслідувальні «мистецтва» містять у собі два повідомлення: денотативне, тобто власне аналог реальності, і конотативне, тобто спосіб, в який суспільство в тій чи іншій мірі дає зрозуміти, що воно думає про неї [21, с. 380]. З огляду на те, що фотографія (вчений розглядає приклад газетного фотознімку) є повним аналогом дійсності, на перший погляд вона не має конотативного повідомлення. Р. Барт доводить хибність даної тези. Дослідник зазначає, що «конотацію не завжди вдається відразу вловити в рамках самого повідомлення (вона є одночасно і незримою, дієвою, ясною і імпліцитною), але її вже можна вивести з деяких явищ, що мають місце в процесі створення і сприйняття повідомлень: по-перше, газетний фотознімок є чимось обробленим, відібраним, зверстаним, вибудованим, приведеним у відповідність до професійних, естетичних або ідеологічних нормам, – а все це фактори конотації; по-друге, цей знімок при споживанні публікою-одержувачем не просто сприймається, а прочитується, більш чи менш свідомо зв'язується з традиційним запасом знаків; між тим будь-який знак передбачає код, і цей конотативний код потрібно спробувати встановити. Виходить, що парадокс фотографії

полягає в співіснування двох повідомлень – одне з них без коду (фотографічний аналог реальності), а інше з кодом («мистецтво», обробка, «лист», «риторика фотографії» [21, с. 381–382].

На знімках, змістовних для візуальної соціології, найчастіше з'являються люди. «Самостійно, в групі, в колективі, в натовпі вони являють собою денотацію знімка. Але їх вигляд говорить нам про них щось більше, виявляє якісь загальні для їх культури правила, упередження, стереотипи. Це і є та сама конотація знімка» [18, с. 86].

Структурна інтерпретація передбачає виявлення в сукупності зафіксованих на фотографіях образів елементів суспільних структур людської діяльності, суспільних норм, правил, переконань, цінностей, мотивів тощо [20]. П. Штомпка пропонує вивчати суспільні структури за схемою, розробленою ним ще наприкінці 80-х рр. XX ст. Згідно даного підходу можна виокремити чотири виміри соціальної структури: нормативний вимір (мережа характерних для спільноти норм, цінностей та інститутів); ідеальний вимір соціальної структури (утворюється пов'язаними з даним колективом і поширеними в ньому сукупності ідей, переконань, поглядів, образів); інтеракційний (пов'язується з типовими для даної спільноти взаємно зорієнтованими діями; інтеракційна структура багато в чому визначає те, з ким і стосовно кого члени суспільства будуть діяти); вимір життєвих можливостей (пов'язується з розподілом доступу до суспільних благ - багатства, влади, престижу, знань та ін.) [22, с. 5–6].

Досвідом використання методів візуальної соціології ділиться Д. Харпер, якого зараховують до її батьків-засновників [23, с. 16]. Він оперує поняттями фотовиявлення та фотовідклику. Різниця між ними полягає у тому, що у фотовиявленні дослідник створює або систематизує фотографії, які потім надаються об'єкту дослідження для їх визначення та аналізу, а в фотовідклику дослідник вручає камеру в руки об'єкту дослідження, вчить користуватися нею і стимулює конкретну фотозйомку [23, с. 30]. Д. Харпер доводить, що використання фотознімків у дослідження дозволяє зафіксувати нові особливості об'єкту вивчення. З цього приводу він пише: «фотовиявлення працює на більш глибоких пластах людської свідомості, ніж це роблять суто словесні інтерв'ю. Почасти це зумовлено тим, що фотографії підсилюють потік спогадів, а також винятковою особливістю самої фотографії. Фотографії вбирають в себе неможливе: людей, що пішли з життя; події минулого. Це дивовижне відчуття можливості відновити в пам'яті те, що вже не існує, належить тільки фотографії і приводить до глибокої та цікавої розмови» [23, с. 39]. Метод фотовиявлення є доволі популярним в зарубіжній соціології. Він широко використовується для дослідження соціальних класів та організацій, ідентичностей, місцевих спільнот та культури [23, с. 23].

Отже, візуальна соціологія є новим і перспективним напрямком аналізу суспільства. Її евристичний потенціал дозволяє по-новому поглянути на економічну поведінку. Дискутуючи на тему нелегальних практик в економіці, нових моделей економічної поведінки дослідник може стикнутися з проблемою різних інтерпретацій, які не завжди можливо точно виразити словесно. Маючи у розпорядженні певні фото як аналоги дійсності, ми, принаймні, певні будемо в однаковості тлумачення денотації.

Найбільш перспективним для аналізу економічної поведінки у сфері отримання доходів нам бачиться дискурсивний підхід у викладі П. Штомпки та метод фотовиявлення Д. Харпера. Аналіз фотознімків з позиції дискурсивного підходу надасть можливість отримати нову інформацію щодо оцінки різних практик в сфері економіки, можливо, навіть виявити їх витоки. Фотографії стихійної торгівлі, черг на автобуси до Станції Луганської, оголошень про перевезення від Старобільська до Луганська через Росію без перепусток, об'яв про працевлаштування, об'яв про нагороду за інформацію щодо корупційних практик тощо будуть сприяти початку змістовної розмови з респондентами по проблемі економічної поведінки у сфері отримання доходів з акцентом на нелегальні форми.

Висновки: 1. Економічна поведінка є доволі складним для аналізу феноменом. Її тлумачать як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. З огляду на актуальність проблеми зниження рівня життя вважаємо доцільним аналіз економічної поведінки у сфері отримання доходів.

2. До основних індикаторів економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни належать наступні: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошової допомоги (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо). Припускаємо, що на основі виокремлених показників можна зафіксувати три основні моделі економічної поведінки: активна, помірно-активна, пасивна.

3. Суспільна криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. До таких відносимо неофіційну зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство. Найбільш

перспективними у дослідженні нелегальних форм отримання доходів вважаємо проєктивні методики та методи візуальної соціології.

Список використаної літератури

- 1. Гончарова Н. П.** Кризисное состояние общества: содержание и структура понятия / Н. П. Гончарова // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 1–2. – С. 177–181 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/krizisnoe-sostoyanie-obschestva-soderzhanie-i-struktura-ponyatiya>.
- 2. Основні** показники соціально-економічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 3. Самооцінка** домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2016 року). Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 4. Самооцінка** домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2014 року). Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 5. Михеева С.** Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdistiplinarnyy_podhod/.
- 6. Радаев В. В.** Экономическая социология. Курс лекций: учеб. пособие / В. В. Радаев. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 368 с.
- 7. Белехова Г.** Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868.
- 8. Экономическая** социология: учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.
- 9. Сергиенко А.М.** Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27 – 32 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>.
- 10. Ефременко Т.** Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. - Харків, 2002. - С. 342-346.
- 11. Суименко Е. И.** Номо еconomicus современной Украины. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К.: Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.
- 12. Суименко Е.** Экономическое поведение: экспликация понятия и типологическая характеристика / Евгений Суименко // Социология:

теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 168–188. **13. Уровень** теневой экономики в Украине достиг 47% [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://economics.lb.ua/state/2015/08/14/313460_uroven_tenevoy_ekonomiki_ukraine.html. **14. Старинец В.** «Плюсы» и «минусы» теневой экономики Украины / В. Старинец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vn.20minut.ua/blogs/plyusy-i-minusy-tenevoj-ekonomiki-ukrainy.html>.

15. Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние / И. Жданов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200. **16. Гурджи И.**

Проективные методики в качественных исследованиях / И. Гурджи // Практический маркетинг. – 2000. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cfin.ru/press/practical/2000-01/01.shtml>.

17. Татарова Г. Г. Методология анализа данных в социологии. Проективные методы / Г. Г. Татарова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/tatarova_sociology/ch34_i.html.

18. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / П. Штомпка, пер. с польск. Н.В. Морозовой. – М.: Логос, 2007. – 168 с. **19. Захарова Н. Ю.** Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа / Н. Ю. Захарова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. – № 1. – С. 147–161 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2008_1/Zakharova_2008_1.pdf.

20. Онипко А. А. Использование фотографий в социологическом исследовании: возможности и ограничения / А. А. Онипко // Дискуссия. – 2015. – № 6 (58) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=1378>. **21 Барт Р.**

Фотографическое сообщение / Барт Р. // Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт, пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашиных, 2003. – С. 205–212. **22. Штомпка П.** Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 9. – С. 3–13. **23. Харпер Д.** Фотовыявление: истоки, развитие, темы и формы / Харпер Д. // Социологический журнал. – 2013. – № 2. – С. 16–42.

Верховод Л. І. Принципи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни

В статті визначаються методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу. Економічна поведінка тлумачиться як форма економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. З огляду на значне зниження рівня життя українців в цілому і жителів прифронтових зон зокрема,

наголошується на актуалізації розгляду економічної поведінки у сфері отримання доходів. Визначені індикатори дослідження легальних та нелегальних аспектів економічної поведінки жителів прифронтових зон. Окреслені перспективи використання проєктивних методів та методів візуальної соціології при аналізі економічної поведінки населення за умов кризи та гібридної війни.

Ключові слова: економічна поведінка, гібридна війна, суспільна криза, прифронтові зони, візуальна соціологія, проєктивні методики, фотографія.

Верховод Л. И. Принципы исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса в условиях гибридной войны

В статье определяются методологические принципы и методические правила исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса. Экономическое поведение трактуется как форма экономической активности людей в сфере производства, распределения, обмена и потребления различных благ и услуг, которая осуществляется с целью удовлетворения их потребностей и максимизации полезности. Учитывая значительное снижение уровня жизни украинцев в целом и жителей прифронтовых зон в частности, подчеркивается актуальность рассмотрения экономического поведения в сфере получения доходов. Определены индикаторы исследования легальных и нелегальных аспектов экономического поведения жителей прифронтовых зон. Очерчены перспективы использования проєктивных методов и методов визуальной социологии при анализе экономического поведения населения в условиях кризиса и гибридной войны.

Ключевые слова: экономическое поведение, гибридная война, общественный кризис, прифронтовые зоны, визуальная социология, проєктивные методики, фотографія.

Verkhovod L.I. Basic principles of study of economic behavior in Donbass frontline areas under conditions of a hybrid war.

The article defines methodological principles and methodical rules of the study of economic behavior in frontline areas of Donbass. Economic behavior is interpreted as a form of economic activity of people in the spheres of production, distribution, exchange and consumption of various goods and services, which are carried out in order to meet their needs and utility maximization. The urgency of the study of economic behavior and income sources grows, when considering significant decline of living standards of Ukrainians in general, and the inhabitants of the frontline areas in particular. Certain research indicators of legal and illegal aspects of economic behavior of the inhabitants of the frontline areas are determined. The prospect for the use of projective techniques and methods of Visual Sociology for the analysis of

economic behavior of people under influence of crisis and hybrid war are outlined.

Keywords: economic behavior, hybrid war, social crisis, frontal area, Visual Sociology, projective techniques, photography.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Хобта С. В.

УДК 316.3:355.01:303.025

Плясов В. С.

БАГАТОСКЛАДОВЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ КРИЗИ ТА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Актуальність. Українське суспільство є багатоскладовим, що зумовлено історичними обставинами, які призвели до формування двох регіональних полюсів з відмінними проектами націотворення. Ними є Донбас та Галичина. В умовах гібридної війни, котру веде РФ, наша країна стоїть перед багатьма викликами, особливо гострим серед яких є збереження цілісності держави. Анексія Криму, окупація окремих районів Донеччини та Луганщини, інформаційна війна націлені на розкол українського суспільства, на ще більшу його сегментацію, провокування ворожнечі між просторовими полюсами – Донбасом і Галичиною. Саме в цих умовах важливо виявити та дослідити стан масової свідомості населення, яке є жертвою гібридної війни. Це важлива проблема не тільки для дослідників цієї теми, українського соціуму, але й для багатьох багатоскладових держав (в першу чергу Іспанії, Великобританії, Канади), які в період суспільних криз шукають рецепти вирішення власних протиріч. На жаль, соціологія зіткнулась з новими проблемами без попереднього методологічного переозброєння. Тому теоретико – методологічні розробки повинні стати базисом для більш поглибленого дослідження багатоскладових суспільств в умовах кризових явищ. Отже, **мета статті:** на основі теорії багатоскладових суспільств та з врахуванням даних, отриманих в ситуації гібридної війни, виявити особливості проведення емпіричних досліджень в подібних кризових умовах.

Завдання:

1. Проаналізувати потенціал теорії багатоскладового суспільства для дослідження ситуації суспільної кризи та війни;

2. Визначити вплив кризи та гібридної війни на функціонування багатоскладового суспільства;

3. Виявити проблеми, які виникають при проведенні емпіричних досліджень в багатоскладовому суспільстві в умовах гібридної війни.

Проблему багатоскладового суспільства досліджували: серед закордонних вчених – Екштейн Г., Готтман Ж., Лейпхарт А., Туровський Р., Хартшорн Р., у вітчизняному науковому співтоваристві – Курас І, Кононов І., Куценко О., Нагорна Л. Сусак В., Черниш Н. та ін. Нову для соціології тему гібридної війни аналізують Горбулін В., Рущенко І., Магда Є, Березовець Т. Для виявлення стану масової свідомості в умовах кризи та війни корисними можуть бути теоретико-методологічні розробки Ноель-Нойман Е. (спіраль мовчання) та Лобанової А. (феномен соціальної мімікрії).

Виклад основного матеріалу. Почнемо з розгляду теоретичних досліджень багатоскладових суспільств. В принципі будь-яка країна характеризується територіальною неоднорідністю, якщо не за однією ознакою, то за іншою. Також країни різняться за ступенем та глибиною внутрішньої соціальної диференціації.

У територіально неоднорідній країні з політичною децентралізацією регіональні політичні процеси набувають певної автономії по відношенню до загальнонаціональних і впливають на хід подій на рівні держави в цілому. Іншими словами, регіональний чинник є одним із значущих політичних факторів загальнонаціонального рівня. У політології існує споріднене поняття, за допомогою якого вивчається неоднорідність соціуму. Це – багатоскладове суспільство (*plural society*), концепція якого розроблена відомим політологом Арендом Лейпхартом. На думку А. Лейпхарта, політичні протиріччя в багатоскладовому суспільстві в цілому збігаються з лініями соціального поділу.

Він посилається при визначенні цього поняття на іншого вченого: «...Багатоскладове суспільство (*plural society*) – це суспільство, розділене, за висловом Гаррі Екштейна, «сегментарними відмінностями». Він пише: «Вони існують там, де лінії політичного протистояння частково, а особливо повністю, збігаються з лініями соціального поділу суспільства, і насамперед з тими, які є найбільш значущими з усіх ліній, що проходять всередині суспільства». <...> Сегментарні відмінності можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, регіональну, культурну, расову або етнічну природу. Подальша характеристика, що впливає з визначення Екштейна, має на увазі, що політичні партії, групи інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденцію до організації по лініях, що повторюють контури існуючих усередині суспільства кордонів. Групи населення, що виділяються на основі зазначених відмінностей, будуть іменуватися сегментами багатоскладового суспільства» [1, с. 38–39].

А Лейпхарт ділить суспільство на так звані сегменти - замкнені, стабільні спільноти зі своїми соціальними та політичними структурами. Одним з різновидів сегментів є територіальні сегменти. Цими сегментами здебільшого виступають регіони. Запорукою безконфліктного функціонування такого сегментованого суспільства є політична стабільність, яка, згідно з Лейпхартом, уособлює підтримку системи, громадський порядок, легітимність та ефективність і забезпечується завдяки розподілу влади.

Разом сегменти створюють в рамках багатоскладового, але при цьому умовно єдиного суспільства, консоціативну демократію. Консоціативну (consociational) демократію можна визначити через чотири її характерних елемента, з яких першим і найважливішим є здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства [1, с. 61]. Лейпхарт зауважує, що найважливіша характерна риса консоціативної демократії полягає в тому, що політичні лідери всіх значних сегментів багатоскладового суспільства співпрацюють в управлінні країною в рамках великої коаліції. Цей принцип може контрастувати з тією системою демократії, для якої характерний поділ політичної еліти на уряд, що спирається тільки на парламентську більшість, і на впливову опозицію. Стиль політичного управління в консоціативній моделі ґрунтується на поєднанні інтересів.

До принципу великої коаліції необхідно додати і право меншості на вето (другий принцип), тільки таке вето дасть кожному сегменту повну гарантію політичної безпеки. Автор застерігає: «Найбільша небезпека, що криється в праві меншості на вето, полягає в тому, що вона може створювати такі ж труднощі для співпраці в рамках великої коаліції, до яких може призвести і нехтування думкою меншості» [1, с. 73].

Третім принципом є принцип пропорційності. Він є значним відхиленням від ідеї влади більшості і, подібно взаємному вето, тісно пов'язаний з принципом великої коаліції. Юрг Штайнер так визначає пропорційну модель: «Усі групи чинять на вироблення рішення вплив, прямо пропорційний їх чисельності». »[1, с. 75]. І з цієї точки зору принцип пропорційності пов'язаний з правилами великої коаліції: «Приблизного пропорційного розподілу політичного впливу можна домогтися лише в тому випадку, якщо кожне рішення узгоджується за участю всіх груп» [1, с. 75].

Останнє відхилення від влади більшості (четвертий принцип) – автономія сегментів, тобто «...самоврядування меншості у сфері своїх виключних інтересів, що є логічним наслідком принципу великої коаліції. З усіх питань загального характеру рішення повинні прийматися сегментами спільно на засадах пропорційності впливу. Однак з інших питань право прийняття та виконання рішень може бути надано в окремих сегментах» [1, с. 78].

Зрозуміло, що ця модель має свої вади, і сам Лейпхарт визнавав це. Деякі суттєві риси консоціативної демократії можуть стати причиною її неефективності і нездатності швидко приймати необхідні рішення:

(1) на практиці влада великої коаліції означає, що процес прийняття рішень йде дуже повільно;

(2) взаємне вето загрожує небезпекою того, що процес прийняття рішень буде взагалі паралізований;

(3) практика використання принципу пропорційності при призначенні на державну службу означає, що приналежність до певної групи стає важливіше, ніж особистісні якості кандидата, а це може знижувати ефективність роботи управлінського апарату;

(4) автономія сегментів у буквальному значенні дорого коштує: вона вимагає збільшення числа ланок державного та управлінського апарату, так само як і створення самостійних структур управління для кожного сегмента, що робить значно дорожчою консоціативну демократію як форму організації влади.

Консоціативна модель має емпіричні підтвердження в ряді малих європейських демократичних країн (Швейцарія, Бельгія, Австрія, Нідерланди) і є привабливим нормативним зразком при розробці моделі розвитку для багатоскладових суспільств в інших частинах світу.

Концепція Лейпхарта не єдиний науковий доробок з вирішення проблем багатоскладових суспільств. Ж. Готтман і Р. Хартшорн розглядають державу-націю як консолідовану територіальну систему і займаються пошуком факторів цієї консолідації і способів підтримки територіальної цілісності і стабільності. Концепція Ж. Готтмана представляє динаміку національних політичних систем у контексті двох процесів – фрагментації та інтеграції. Перший передбачає різного роду взаємодію, обмін ідеями, людьми, товарами і викликає нестабільність; другий уособлює систему символів, державну ідеологію, яка, як відомо, посилює стабільний порядок [2, с. 29]. Р. Хартшорн використовує поняття «доцентровий» і «відцентровий» для визначення сил усереднені держави (можливо екстраполувати і на націю), які, відповідно, спричиняють об'єднання цієї політичної системи або її роз'єднання.

Доцентрові сили пов'язують націю, об'єднуючи і зміцнюючи її. Основною доцентровою силою, що забезпечує єдність нації, Хартшорн вважає національну ідею. Хоча можливо навести і інші приклади доцентрових сил: реальна або можлива зовнішня загроза може стати сильною доцентровою силою. Через зіткнення держав народжується почуття національної єдності. Ось що про це казав Г. Зіммель: «...Що ж стосується об'єднуючого значення загального ворожого ставлення, то ще упорядник книги законів Ману вказував на те, що князь завжди повинен вважати свого сусіда ворогом, а сусіда свого сусіда – другом, і з численних прикладів достатньо згадати про те, що Франція зобов'язана створенням своєї національної єдності, головним чином і насамперед,

війні з англійцями, і про те ж говорить нам історія останнього утворення Німецької імперії.» [3, с. 64].

Однак важливішим і тривалішим є почуття відданості національній системі, визнання того, що вона є найкращим вибором. Це відчуття часом зосереджується на сильних харизматичних якостях лідера, який персоніфікує націю і приваблює населення. Прикладами є Хуан Перон в Аргентині, Шарль де Голль у Франції, Джавахарлал Неру в Індії – усі вони володіли харизматичними якостями і відігравали провідну роль (яка діє і після їхньої смерті) у консолідації своїх націй [4, с. 72]. Відцентрові сили роз'єднують або розділяють. Вони можуть спричинити внутрішні незгоди. Релігійні конфлікти, расова дискримінація, лінгвістичні розходження і протилежні регіональні погляди належать до головних відцентрових сил.

Рівень влади і узгодженості всередині держави залежить від переваги доцентрових сил над відцентровими. Хоча важко строго виміряти такі невидимі речі, однак вченими були зроблені певні спроби у цьому напрямку, наприклад, дослідження відносин між меншинами і оцінки ступеня регіоналізму з допомогою голосування на виборах і референдумах. Коли відцентрові сили стають надто сильними і їх неможливо контролювати навіть зовнішніми силами, держава розпадається (Югославія, Чехословаччина), або вона переживає революційні внутрішні зміни, які роблять її новим утворенням (такими стали Іран після позбавлення влади шаха і Куба після перемоги Кастро) [4, с. 73].

Такий підхід до країни дозволяє розглядати національну політичну систему як мозаїчне утворення, що складається із регіонів. Аналіз внутрішньодержавного різноманіття розкриває дроблення національних політичних систем на регіони, акцентуючи їх фрагментацію. З іншого боку, існування будь-якої держави як єдиного цілого, крім державного примусу, забезпечується за допомогою інтегративної ідеології і взаємної зацікавленості регіонів один в одному. Найчастіше інтегративною ідеологією є націоналізм у сучасному розумінні, що поєднує культуру і політику.

Р. Туровський. у межах цього підходу, аналізуючі відцентрові сили, особливу увагу приділяє так званим «зонам національних розломів», формування яких загрожує територіальній цілісності держави і самому її існуванню (приклад, Квебек в Канаді); під час аналізу доцентрових сил основну увагу він звертає на системі управління державою, яка забезпечує централізацію. При цьому дослідник вважає, що централізація є політичною стратегією не лише центру, який прагне до збереження єдності і неподільності держави, але й регіонів, котрі вважають для себе за необхідне об'єднання у державу або входження до вже існуючої [2, с. 30].

Теоретичні моделі багатоскладових суспільств дозволяють гіпотетично припустити, що такі суспільства при затягуванні з вирішенням фундаментальних протиріч ризикують потрапити в перманентну кризу.

Почати аналіз функціонування багатоскладових суспільств в умовах гібридної війни доречно з самого визначення цього феномену. В західній науковій думці орієнтовно вже з середини 2000-х років з'являється поняття «гібридна війна», однак у багатьох випадках вона тлумачилася в інших термінах і поняттях, ніж це робиться тепер. Ще в 1991 році ізраїльський полетолог М. ван Кревельд визначив характерний для сучасного «постмодерного» періоду тип воєн як «нетринитарні», «оскільки вони не вкладаються у троїсту схему: уряд – армія – населення» [5]. Про зміну парадигми війни в сенсі залучення в неї невійськових структур говорить і Ф. ван Каппен: «Гібридна війна» – це поєднання класичного типу війни з використанням нерегулярних військових формувань. Держава, яка веде «гібридну війну», реалізує договір з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава не може робити... Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [5]. Депутат бундестагу, полковник німецького генштабу у відставці Родеріх Кізеветтер дає власне визначення, котре розкриває механізми впливу гібридної війни на настрої населення в багатоскладових суспільствах: «Це комбінація класичних військових елементів і масивної обробки громадськості, тобто, пропаганди і дезінформації. Все це доповнюється невійськовими методами: вимогою виборів, захопленням телецентрів, використанням соціальних мереж, телебачення і радіо для поширення дезінформації. А в перемовинах йти на поступки рівно настільки, щоб зберегти обличчя і, водночас, дати своїм силам можливість зробити ще крок вперед за рамки угод» [6].

Академік В. Горбулін виокремлює в рамках гібридної війни інформаційний фронт, котрий розгортається відразу на декількох напрямках:

- серед населення в зоні конфлікту;
- серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом;
- серед громадян країни-агресора;
- серед міжнародної спільноти [5].

Головною метою гібридної війни в багатоскладовому суспільстві є актуалізація «зон національних розломів», розпалювання ворожнечі між сегментами з допомогою саме інформаційного фронту. З цією метою обирається сегмент багатоскладового суспільства, в якому існує підґрунтя для сприйняття ворожої пропаганди, і запускається «війна смислів». Для ретрансляції цих смислів задіюється безліч каналів

донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивне уявлення цільових груп про характер конфлікту «інформаційними фантомами», необхідними агресору. Формування єдиного і повністю контрольованого інформаційного простору – очевидна стратегія розгортання інформаційної складової конфлікту з боку агресора [5].

Соціолог І. Рущенко на основі аналізу агресії РФ проти України виділив наступні етапи гібридної війни:

1) тривала латентна фаза, що включала в себе різнопланову підготовку агресора до війни нового типу (за класифікаціями воєнних експертів гібридна війна належить до воєн четвертого покоління);

2) початок активної фази воєнних дій із застосуванням «м'якої сили» на театрі воєнних дій під прапором «парареволюції»;

3) перехід до військової фази та ескалація збройного протистояння [7, с. 12–13].

Перший етап цікавий для соціолога тим, що агресор приховано крок за кроком формує на майбутньому театрі військових дій «п'яту колону», яка повинна бути активізована в «день Д». Для цього спочатку потрібна певна соціальна база. В кожній країні є певні групи населення, здатні рекрутувати своїх представників в оперативно-тактичний резерв агресора. Для позначення соціальних верств, з числа яких і вербуються майбутні учасники активних подій І. Рущенко вводить поняття «хиткі соціальні сегменти» [8].

Другий етап цілком «вписується» в предмет соціології, оскільки гармати ще мовчать, але агресор досягає своїх тактичних і стратегічних цілей за рахунок масових соціальних дій і псевдодемократичних процедур [8]. Найбільшу дестабілізацію для багатоскладового суспільства несе «м'яка сила». Цим доволі широким поняттям позначають гуманітарні впливи, що застосовуються для тиску на суверенну країну без застосування зброї. Сюди відносять ідеологічне протистояння (у тому числі історичні, церковні та світоглядні дискурси), відповідні пропагандистські атаки, економічні війни, інсайдерську діяльність осіб, заангажованих агресором. Зміст «м'якої сили» трансформується з початком активних дій на території країни – жертви агресії. Скеровують «м'яку силу» на досягнення тактичних та стратегічних воєнних цілей, на «підривні соціальні технології» (ПСТ). Останні є специфічним різновидом соціальних технологій, що націлені на створення ситуації «хаосу» та штучне розкручування сценарію «парареволюції» на території супротивника. Головні цілі ПТС є руйнівними за суттю, вони розраховані на незаконну зміну влади та поширення хаосу в суспільстві, розкол соціуму, гострий конфлікт та боротьбу, що відповідає планам агресора [7, с. 13–14].

«Гаряча» фаза вже виходить за рамки компетенції соціолога, але одночасно будь-яка війна дає багато приводів для відповідних спостережень [8].

Отже, враховуючи складність стану, в якому перебуває багатоскладове суспільство, яке є жертвою гібридної війни, дуже важливою проблемою для соціолога стає проведення емпіричних досліджень та отримання репрезентативних і достовірних даних про стан масової свідомості в такому суспільстві. Доречно визначити пріоритетним об'єктом дослідження саме суспільні настрої та опінії представників сегменту багатоскладового суспільства, котрий є найбільш постраждалим від гібридної війни і де пролягає не тільки військовий, але й інформаційний фронт агресії.

Однією з головних перешкод для дослідника є дуже напружена ситуація в зоні конфлікту: населення в цій зоні піддається впливам пропаганди та дезінформації з боку агресора, та контрпропаганди з боку жертви агресії. Перманентний стан напруги та невизначеності викликає недовіру, страх та призводить до фрустрації. В такі важкі періоди може спостерігатися феномен соціальної мімікрії, який з розгортанням гібридної війни набуває масового поширення. А. Лобанова дає таке поняття цьому феномену: «Мімікріювання, за найпростішим визначенням, є маскуванню людини (приховуванням нею) своєї справжньої ціннісно-нормативної системи або цілей-засобів задля пристосування до певної соціальної дійсності. Ми переконані, що саме в періоди суспільних трансформацій з'являються сприятливі умови для її поширення, що спричиняється зокрема соціальною аномією, яка, як правило, супроводжує будь-які суспільні зміни» [9, с. 79–80]. Це зумовлює складність у процесі віднаходження емпіричних показників та адекватних методів соціологічного дослідження, котре націлене на отримання достовірних даних.

Ми пропонуємо виділити наступні блоки емпіричних індикаторів:

1. Ставлення до національних ЗМІ та ЗМІ агресора (це важливий аспект, бо, як ми зазначали, важливою складовою гібридної війни є інформаційна війна).

а) доступ до ЗМІ національних / агресора;

б) бажання дивитись ЗМІ національні/ агресора;

в) довіра до ЗМІ національних/ агресора;

г) ЗМІ, які дивляться/слухають/читають (телепередачі, сайти, журнали, газети та ін.).

Це дає змогу для подальшого проведення контент-аналізу саме тих ЗМІ, які є популярними, викликають довіру, а, отже, впливають на стан масової свідомості. В свою чергу, можливо виявити семулякри, міфологеми, мемплекси, які продукують ЗМІ агресора, визначити риторику національних політиків, науковців, журналістів стосовно сегментів, які є головним фронтом гібридної війни.

2. Блок індикаторів націлений на виявлення проблем багатоскладовості:

а) виявлення головних факторів які сегментують багатоскладове суспільство;

б) відношення між сегментами багатоскладового суспільства;

в) модель врегулювання, яка дасть змогу знайти суспільний консенсус;

г) бажаний територіальний устрій, який є найбільш адекватний до вимог багатоскладовості.

Висновки. У багатоскладовому суспільстві періодично з'являються кризові явища. В умовах гібридної війни багатоскладове суспільство під впливом інформаційної війни стає ще більш гетерогенним і сегментованим. Без адекватного державного і загальносуспільного опору агресії таке суспільство ризикує втратити цілісність держави. «Зони національних розломів» стають прірвою непорозуміння і несприйняття сегментами багатоскладового суспільства один одного. Тому проведення соціологічних досліджень у епіцентрі гібридної війни дає змогу отримати достовірні дані, що впливають на стан масової свідомості в період інформаційних війн, дають змогу всебічного аналізу та запровадження превентивних заходів для опору агресії у війнах 4 покоління, розробки плану консолідації сегментованого соціуму.

Список використаної літератури

- 1. Лейпхарт А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование:./Арендт Лейпхарт. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 288 с. **2. Політична регіоналістика:** навчальний посібник/ Т. В. Панченко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 188 с. **3. Кононов И.** Социология и проблемы пространственной организации общества / Илья Кононов // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 57–78. **4. Географія.** Світи, регіони, концепти / Г. де Блій, П. Мюллер, О. Шаблій. – К.: Либідь, 2004. – 889 с. **5. Горбулин В.** «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша./ Владимир Горбулин // «Зеркало недели» – 2015. – №2, – 23.01.2015. Электронный ресурс. Режим доступа [http://www.20khvylyn.com/opinion/analitika/gibridnaya-voyna.html] **6. Варкентин А.** «Гибридная война» – новая угроза или пропагандистський трюк?/А. Варкентин // Deutsche Welle. 25.02.2015. Электронный ресурс. Режим доступа: [http://www.dw.com/ru/гибридная-война-новая-угроза-или-пропагандистский-трюк/a-18278421] **7. Рущенко І. П.** Підривні соціальні технології у структурі гібридної війни / Ігор Петрович Рущенко// Право і Безпека. – 2013. – № 2(57) – С. 12–16. Електронний ресурс. Режим доступу: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/315/RUSHCHE

NKO.pdf?sequence=1&isAllowed=y 8. Кононов И. Социолог Игорь Рущенко «Война на Донбассе – война 4-го поколения» / И. Кононов // Остров 04.04.2015. Электронный ресурс. Режим доступа: [http://www.ostro.org/lugansk/society/articles/467754/] 9. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії. / Алла Степанівна Лобанова. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 232 с.

Плясов В. С. Багатоскладове суспільство в умовах кризи та гібридної війни: проблема емпіричного вивчення

В статті в єдності розглядаються проблеми багатоскладових суспільств, гібридної війни і практики емпіричних соціологічних досліджень в зоні воєнних конфліктів. Показано, що практично всі сучасні суспільства за тими чи іншими ознаками стали багатоскладовими, а, отже, сегментованими. Це робить їх вразливими стосовно внутрішніх заворушень і зовнішньої агресії.

У зв'язку з цим додаткової актуальності набуває концепція багатоскладових суспільств Аренда Лейпхарта. Стійкий соціальний порядок в подібних суспільствах можливий за умови співробітництва і відповідальної поведінки еліти, що представляє усі його сегменти.

Теорія і практика гібридних воєн зорієнтована на використання багатоскладовості суспільства в країні, яка стає об'єктом агресії. З орієнтацією на цю обставину розробляються підірвні технології, формуються мережі «п'ятої колонії». В період гібридної війни особливу роль відіграє її інформаційна складова, яка повинна викликати подальшу сегментацію суспільства в державі-супротивниці.

При емпіричних дослідженнях в зоні ведення воєнних дій варто в першу чергу з'ясовувати інформаційні орієнтації населення та розуміння ним причин сегментації власного суспільства та вивчати ставлення до можливих кроків по зміцненню його єдності.

Ключові слова: багатоскладові суспільства, сегментація, гібридна війна, воєнні дії, емпіричні соціологічні дослідження.

Плясов В. С. Многосоставное общество в условиях кризиса и гибридной войны: проблема эмпирического изучения

В статье в единстве рассматриваются проблемы многосоставных обществ, гибридной войны и практики эмпирических социологических исследований в зоне военных конфликтов. Показано, что практически все современные общества по тем или иным признакам стали многосоставными, а, следовательно, сегментированными. Это делает их уязвимыми в случае внутренних беспорядков и внешней агрессии.

В связи с этим дополнительную актуальность приобретает концепция многосоставных обществ Аренда Лейпхарта. Устойчивый социальный порядок в подобных обществах возможен при условии

сотрудничества и ответственного поведения элит, представляющих все его сегменты.

Теория и практика гибридных войн ориентирована на использование многосоставности общества в стране, которая становится объектом агрессии. С ориентацией на это обстоятельство разрабатываются подрывные технологии, формируются сети «пятой колонны». В период гибридной войны особую роль играет ее информационная составляющая, которая должна вызвать дальнейшую сегментацию общества в государстве-противнике.

При эмпирических исследованиях в зоне ведения военных действий следует в первую очередь выяснять информационные ориентации населения и понимание им причин сегментации собственного общества и изучать отношение к возможным шагам по укреплению его единства.

Ключевые слова: многосоставные общества, сегментация, гибридная война, военные действия, эмпирические социологические исследования.

Pliasov Vadim. A plural society in crisis and a hybrid war: the problem of empirical study

The article deals with the problems of divided societies, hybrid war and empirical sociological research in the area of military conflict. It has been shown that almost all modern societies are divided, and, therefore segmented, which makes them vulnerable under conditions of internal tumults and external aggression.

In this regard, the concept of Divided Societies by Arend Lijphart acquires additional relevance. Sustained social order in such societies is possible under conditions of cooperation and responsible behavior of the elites, those, representing all its segments.

Theory and practice of hybrid war focus on the multipartite society, which becomes the object of aggression. Considering these circumstances disruptive technology is being developed, and the network of the "fifth column" is formed. Any hybrid war is to the great extent dependent on the information component, which meant to cause further segmentation of society in the opponent state.

When conducting empirical studies in the war area one first of all has to consider the information preferences of the target population and how these people understand the causes of segmentation of their own society, the researcher has also study the attitude of the people to possible steps taken towards strengthening of the unity of society.

Keywords: divided society, segmentation, hybrid war, military actions, empirical social research.

Стаття надійшла до редакції 10.03 .2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Верховод Л. І.

УДК 316.48:94(477)

Прядко О. В.

КРИЗОВІ ЯВИЩА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Важливим чинником розвитку нашої держави є становлення та підтримання історичної пам'яті народу, адже від інтерпретацій минулого в великій мірі залежить майбутнє державності. Питання історичної пам'яті є предметом вивчення багатьох представників соціально-гуманітарних наук, таких як історія, політологія, соціологія, філософія. Незважаючи на великий інтерес вчених до проблеми історичної пам'яті народу, до сих пір так і не вдалося сформулювати єдине визначення даного поняття.

Л. О. Зашкільняк під «історичною пам'яттю» розуміє «здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [1, с. 156]. На думку В. В. Карлової, «історична пам'ять як елемент духовного життя суспільства, є таким духовно-практичним феноменом, який утворює історичну свідомість, входить в останню як один із важливих її компонентів. Водночас історична пам'ять є соціокультурним феноменом. Отже, вона є стрижнем, на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість. Історична пам'ять – це ті фундаментальні історичні цінності, які є консолідуючим чинником націєтворення» [2, с. 133]. П. К. Ситник та А. П. Дербак вважають, що історична пам'ять «не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який слугує застереженням. За цього історична пам'ять виступає не «німим свідком минулого», а «живим

збудником людської волі» й водночас дороговказом, орієнтиром доцільної активності [3].

На нашу думку, проблема кризових явищ в історичній пам'яті народу є недостатньо дослідженою, багато питань залишаються невирішеними. Даною проблематикою займаються Л. П. Репіна, Д. С. Жуков. Особливої уваги потребує питання переосмислення минулого заради розуміння сьогодення та творення майбутнього. **Метою нашої статті** є висвітлення стану розробленості проблеми історичної пам'яті та кризових явищ її розвитку в сучасній світовій соціології.

Історична пам'ять має призначення утримувати в свідомості людей основні історичні події минулого, бути одним з головних каналів передачі відомостей про минуле та досвіду із покоління в покоління, і виступати найважливішою складовою самоідентифікації індивіда. Події минулого дають можливість індивідам на підставі зафіксованих в пам'яті символів, міфів, стереотипів обирати подальші варіанти своїх дій: «Все історичне показує людині різні можливості. Те, що колись було дійсним, тепер, в якості того, що вона знає, є для неї різноманітністю шляхів, порядків, що мають місце, основних підходів» [4, с. 115].

Історична пам'ять не є незмінною: в усіх країнах і в усі часи можна знайти приклади звернення до подій минулого з метою їх переосмислення. М. М. Бахтін з цього приводу висловлювався наступним чином: «Не можна змінити фактичну речову сторону минулого, але смислова, виразна сторона, що говорить, може бути змінена, бо вона нескінченна і не збігається сама з собою (вона вільна)» [5, с. 430]. Наприклад, в Європі 18-19 століть почали масштабно вивчати культуру, фольклор, минуле народу з метою формування та закріплення національної ідентичності. Цей процес вивчала О. Б. Леонтьєва, результати досліджень представлені в її монографії [6].

Перешкодою на шляху формування національної ідентичності та історичної пам'яті народу є соціальні кризи в суспільстві та протиріччя пам'яті індивідів. А. Я. Гуревич пише про загрози, з якими стикається історична пам'ять: «Хід історичного розвитку, який неймовірно прискорився та супроводжується катаклізмами, загрожує втратою історичної пам'яті і разом з нею – почуття спадкоємності з минулим» [7].

Шарль Сеньобос зробив спробу відповісти, яким саме чином історія може бути «інструментом політичного виховання»: «Історично освічена людина бачила в минулому таку кількість трансформацій і навіть революцій, що вже не розгубиться, побачивши щось подібне в сьогоденні. Вона бачила, що багато суспільств зазнавали глибоких змін, з числа тих, які знаючі люди оголошували смертельними, і тим не менше їм не стало від цього гірше. Цього достатньо, щоб вилікувати її від страху перед змінами» [8, с. 309]. Досвід революцій може стати прикладом, як позитивним, так і негативним, та встановлювати напрямок рішень і дій окремих індивідів та груп. М. Ф. Орлов, аналізуючи події

Французької революції, говорив: «Я бачу як з глибини цієї неосяжної катастрофи виникає прекрасний урок для народів і королів. Подібний приклад дається для того, щоб йому не слідувати» [9, с. 34]. Патрік Хатон спирався на історіографію Французької революції як на можливість переосмислити «зв'язок між спогадом про минуле і його історичним розумінням» [10, с. 305]. З часом події революції все більше віддаляються і «якщо в учасників і сучасників історичної Події-Конфлікту її інтерпретація співвідноситься з особистим досвідом, у «другому поколінні» – з «живою пам'яттю батьків», то «третє» і наступні покоління сприймають вже готові схеми» [11, с. 62].

Зміни та події, які відбуваються в сучасному суспільстві, породжують у свідомості індивідів питання стосовно подій минулого, і навіть зміну образів цих подій. Наведемо з цього приводу слова британського історика Крістофера Хілла: «Ми сформовані нашим минулим, але з нашої вигідної позиції в сьогоденні ми постійно надаємо нову форму тому минулому, яке формує нас» [12, с. 29]. Якщо індивідам протягом деякого відрізка часу нав'язувати певний образ минулого, то з часом вони починають сприймати його як своє власне уявлення про самих себе: якщо «текст розходиться з очевидною і відомою аудиторії життєвою реальністю, то під сумнів ставиться не він, а сама ця реальність, аж до оголошення її неіснуючою» [13, с. 368].

Історична пам'ять не тільки має властивість зберігати і відтворювати в пам'яті індивідів події минулого, а й переносити їх на переживання реальних подій і проектування майбутнього: «Наше суспільство, одержиме пам'яттю, думає, що без історії воно втратило б свою ідентичність; правильніше, однак, було б сказати, що суспільство без історії не здатне будувати плани» [8, с. 318]. В свідомості індивідів тісно пов'язані уявлення про майбутнє та хвилювання про проблеми сьогодення. Ж.-К. Шміт висловився наступним чином: «Суспільства мобілізують свою пам'ять і реконструюють власне минуле, щоб забезпечити своє функціонування в сьогоденні і розв'язати актуальні конфлікти. Точно так само, коли вони в уяві проектуєть себе в майбутнє – голосом своїх пророків, мислителів-утопістів або авторів наукової фантастики – вони говорять лише про своє сьогодення, про свої прагнення, надії, страхи і протиріччя сучасності» [14, с. 132]. На думку Джоан Скотт, «коли ми сьогодні зайняті конструюванням майбутнього, реконструкція нашого розуміння минулого може нам тільки допомогти» [15, с. 196-197]. На думку В. М. Вашкевича «історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається із все новими й новими ситуаціями дійсності і відтак сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого продовження безперервного тривання людської життєдіяльності, свідомої діяльності, яка є умовою подальшої історії» [16, с. 30].

Уявлення про минуле у окремих індивідів та груп може змінюватись також в залежності від політичних і соціальних обставин у суспільстві. Зміни в колективній пам'яті є конструюванням минулого, яке б співвідносилось з сьогоденням. Наприклад, П'єр Бурдьє відносив до типових стратегій конструювання ті, «які націлені на ретроспективне реконструювання минулого, пристосовуючись до потреб сьогодення, або на конструювання майбутнього через творче передбачення, призначене обмежити завжди відкритий сенс сьогодення» [17, с. 79].

На думку Річарда Еванса, історичне минуле рідко здається таким важливим та істотним, як в моменти раптового політичного переходу з одного стану в інший: від посткомуністичної Східної Європи до Східної Азії і Південної Африки, політичні переходи часто супроводжувалися, серед іншого, переписування шкільних підручників історії [18]. Дункан Белл вважає, що «коли ідентичність піддається сумніву, підірвана або, можливо, зруйнована пам'ять актуалізується і перепрофілюється на захист єдності і згуртованості, на зміцнення почуття самості і спільності» [19]. Великі політичні зрушення та соціальні катаклізми змінюють сприйняття подій минулого та історичних постатей: «Йде процес трансформації колективної пам'яті, який захоплює не тільки «живу» соціальну пам'ять, пам'ять про пережите сучасників і учасників подій, а й глибинні пласти культурної пам'яті суспільства, збереженої традицією і зверненої до віддаленого минулого» [20, с. 8–29]. Історична пам'ять активізується в переломні, відповідальні періоди існування держави. А такі періоди виникали в історії будь-якої країни чи окремих соціальних груп.

Німецький історик Йорн Рюзен розглядає зміну колективної самосвідомості як результат кризи історичної пам'яті, яка настає під час зіткнення історичної свідомості з досвідом, який не вкладається в рамки звичних історичних уявлень. Він запропонував виділити три типи криз (нормальна, критична, катастрофічна) в залежності від їх тяжкості, глибини та стратегій подолання. На думку Л. П. Репіної, дана модель може найкраще «описати кризи історичної свідомості на зломі історичних епох» [20, с. 15].

Нормальна криза може бути подолана на основі внутрішнього потенціалу сформованої історичної свідомості з несуттєвими змінами в способах сенсоутворення, характерних для даного типу історичної свідомості. Критична криза змушує сумніватися в можливості адекватної інтерпретації зафіксованого в історичній пам'яті минулого досвіду у зв'язку з появою нових завдань та потреб. В результаті подолання даного типу кризи відбувається формування нового типу історичної свідомості [21]. Катастрофічна криза, на думку, Й. Рюзена, перешкоджає відновленню ідентичності. Для суб'єктів, які пережили цю кризу, вона є психологічною травмою. Дані типи криз «виникають на тлі масштабних соціально-політичних потрясінь (революції, криваві війни, окупації,

терор, репресії, геноцид, масові міграції тощо)» [22, с. 42]. Критична та катастрофічна кризи можуть спричинити травми колективної пам'яті, що призводить до зміни, або навіть деформації використання досвіду минулого.

«Відчуження «катастрофічного» досвіду шляхом замовчування або фальсифікації не вирішує проблеми: він продовжує впливати на сучасну реальність, а відмова його враховувати звужує можливості адекватної постановки цілей і вибору засобів їх досягнення» [21, с. 15]. Основним способом подолання травмуючого досвіду є створення історичного нарративу (від англ. і фр. *narrative* - оповідь), за допомогою якого весь минулий досвід, зафіксований в пам'яті у вигляді окремих подій, знову оформляється в певну цілісність, в рамках якої ці події набувають сенсу, причому як розповідь можуть інтерпретуватися не тільки письмові тексти істориків, а й інші форми історичної пам'яті: усні перекази (фольклор), звичаї, ритуали, пам'ятники і меморіали [21]. Виділяють чотири типи нарративів, які показують послідовний розвиток історичної свідомості: 1) історичний нарратив традиційного типу стверджує значимість минулих зразків поведінки, які сприймаються в сьогоденні і є основою для майбутньої діяльності (при цьому ідентифікація досягається прийняттям заданих культурних зразків, а час сприймається як вічність); 2) історичний нарратив повчального типу, стверджує правило, яке є узагальненням конкретних випадків (тут ідентифікація передбачає застосування узагальненого до правил поведінки конкретного досвіду минулого до сучасної ситуації, що робить людську діяльність раціонально обґрунтованою); 3) історичний нарратив критичного типу заперечує значимість минулого досвіду для сучасності шляхом створення альтернативних нарративів (критика дозволяє звільнитися від впливу минулого і самовизначитися незалежно від заданих ролей і встановлених зразків, саме цей тип розповіді служить засобом переходу від одного типу історичної свідомості до іншого, оскільки критика створює можливість для розвитку історичного пізнання); 4) історичний нарратив генетичного типу є осмисленням суті історії як зміни (минулі зразки діяльності трансформуються, щоб бути включеними в сучасні умови, визнання мінливості форм життя і моральних цінностей веде до розуміння інших, а значить і більш глибокому розумінню себе) [23, с. 56–60].

Виокремлюють декілька стратегій усунення травмуючого характеру подій. Серед них: 1) «анонімізація» (замість вбивств, злочинів, злодіянь говорять про «темний період», «злий рок» або «вторгнення демонічних сил» в більш-менш упорядкований світ); 2) категоризація (позначає травму абстрактними поняттями, в результаті чого вона втрачає свою унікальність, стаючи частиною історії-розповіді); 3) нормалізація (травмуючі події розглядаються як те, що постійно повторюється, і пояснюються незмінною людською природою); 4)

моралізація (травмуюча подія набуває характеру випадку-застереження); 5) естетизація з акцентом на емоційно-чуттєве сприйняття (надає травмуючий досвід почуттям, поміщаючи його в схеми сприйняття, які роблять світ зрозумілим і впорядкованим); 6) телеологізація (використовує тяжкий досвід минулого, щоб історично виправдати порядок, який обіцяє запобігти його повторенню або запропонувати захист від нього); 7) метаісторична рефлексія (долає розрив часу, викликаний травмою, з допомогою концепту історичної зміни, відповідаючи на критичні питання, що стосуються історії в цілому, її принципів осмислення і видів репрезентації); 8) спеціалізація (розділяє проблему на різні аспекти, які стають сферою дослідження для різних фахівців, в результаті чого «турбуючий дисонанс повної історичної картини зникає») [20, с. 16–17].

Про період, який слідує за кризою, С. А. Екшут висловлюється наступним чином: «У історії є свої точки розриву, точки забуття, точки витіснення історичної пам'яті. На її сторінках поряд з невивченим і таємничим так багато невисловленого і недоговореного. Білі плями чергуються з фігурами замовчування. Одні й другі свідчать про розрив пам'яті. І далеко не завжди професійний історик здатний зшити цей розрив. Більш того, іноді саме він – свідомо чи несвідомо вдаючись до брехні і перекручуючи історичні події, – підсилює цей розрив і сприяє остаточному витісненню зі світу небажаних залишків недавнього минулого» [24, с. 103].

Отже, ми бачимо, що для жителів певної країни велике значення має саме спільне минуле (походження, територія, герої та антигерої, міфи). В. О. Шнірельман досліджує саме «образ далекого минулого народів», оскільки «величезне значення мають ті ключові періоди в житті сучасного суспільства, коли історія кардинально переглядається, і нам важливо зрозуміти, що це за моменти, чому вони вимагають такого трепетного ставлення до історії і як саме соціально-політична обстановка впливає на створювані нові образи далекого минулого» [25, с. 26]. Події минулого для сучасників є досвідом, прикладом того, які дії слід повторювати, а які слід розглядати як негативний досвід і уникати їх повторення.

На розробки в сфері вивчення кризових явищ історичної пам'яті ми можемо спиратися під час дослідження масової свідомості в зоні АТО. Якщо соціолога цікавить ставлення респондентів до певної події в суспільстві, то опитаних можна розмежовувати за індикаторами «учасник/сучасник подій», «нащадок учасника подій» та «реципієнт». Учасники подій володіють більш повною та в більшості випадків більш достовірною інформацією, в той час як нащадки та реципієнти сприймають вже готову інформацію та, в окремих випадках, переосмислюють її. Те ж саме може стосуватися ставлення до історичних постатей та сучасних діячів.

Уявлення про минуле та ставлення до нього у окремих індивідів та груп може змінюватись в залежності від політичних і соціальних обставин у суспільстві. Інтерес для соціолога може становити інформація про те, чи змінювали респонденти за деякий проміжок часу своє ставлення до певної події, свою думку щодо історичної постаті чи діяча. Інтерес в цьому випадку складає причина зміни ставлення та джерело інформації, що вплинула на думки індивіда.

Періоди криз та соціальних катаклізмів у суспільстві з боку істориків та соціологів потребують більш детального вивчення з метою їх переосмислення та використання отриманих знань для подальшого розвитку суспільства. Проблема формування соціальних міфів та «винаходу минулого» в політичних цілях у подальшому потребує більш глибокого осмислення.

Список використаної літератури

- 1. Зашкільняк Л.О.** Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006-2007. – С. 855–863.
- 2. Карлова В.В.** Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн [Електронний ресурс] // Науковий вісник «Демократичне врядування». – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik/fail/V_Karlova.pdf
- 3. Проблеми формування національної свідомості в Україні** [Текст]: монографія / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.
- 4. Ясперс К.** Всемирная история философии. Введение / Ясперс К. – СПб.: Наука, 2000. – 272 с.
- 5. Бахтин М. М.** Эстетика словесного творчества [Электронный ресурс] / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book6226/142216/>
- 6. Леонтьева О. Б.** Историческая память и образы прошлого в российской культуре XIX – начала XX вв. – Самара: ООО «Книга», 2011. – 448 с.
- 7. Гуревич А. Я.** Историк конца XX века в поисках метода [Электронный ресурс] / А. Я. Гуревич // Одиссей. – 1996. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/15_o/di/ssey_1996b.htm
- 8. Про А.** Двенадцать уроков по истории / Про А. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 336 с.
- 9. Экштут С. А.** В поиске исторической альтернативы: Александр I. Его сподвижники. Декабристы / С. А. Экштут. – М.: Россия молодая, 1994. – 229 с.
- 10. Хаттон П.** История как искусство памяти / П. Х. Хаттон. – СПб: Владимир Даль, 2004. – 424 с.
- 11. Репина Л. П.** Конфликты в исторической памяти поколений: к постановке проблемы // Конфликты и компромиссы в социокультурном контексте. – М., 2006.
- 12. Hill C.** History and the Present. L., 1989.
- 13. Лотман Ю. М.** Литературная биография в историко-культурном контексте // Лотман Ю. М. Избранные статьи в трёх томах. –

Т. 1: Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – 472 с. **14. Шмитт Ж.-К.** Овладение будущим / Ж.-К. Шмитт // Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л.П. Репиной. М.: Кругъ, 2008. – С. 127–148. **15. Scott J.** Gender and the Politics of History. New York: Columbia University Press, 1988. **16. Вашкевич В.М.** Історична пам'ять як функція історичної свідомості // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 23–31. **17. Бурдые П.** Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. **18. Evans Richard J.** Introduction: Redesigning the Past: History in Political Transitions // Journal of Contemporary History. 2003. – Vol. 38. – No. 1. – P. 5–12. **19. Bell Duncan S.A.** Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present. New York: Palgrave. 2006. **20. Репина Л. П.** Опыт социальных кризисов в исторической памяти / Л. П. Репина / Кризисы переломных эпох в исторической памяти / Под ред. чл.-корр. РАН Л. П. Репиной. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2012. – С. 3–37. **21. Rüsen J.** Studies in Metahistory. Pretoria: Human Sciences Research Council, 1993. **22. Зерній Ю. О.** Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4(9). – С. 35–43. **23. Рюзен Й.** Кризис, травма и идентичность / Рюзен Й. // Цепь времен: проблемы исторического сознания / Отв. ред. Л.П. Репина. М., 2005. – С. 38–62. **24. Экштут С. А.** Битвы за храм Мнемозины: Очерки интеллектуальной истории / С. А. Экштут; РАН, Ин-т всеобщей истории. – СПб.: Алетейя, 2003. – 319 с. **25. Шнирельман В.А.** Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / Рецензент: Л. Б. Алаев. – М.: ИКЦ Академкнига, 2003. – 592 с.

Прядко О. В. Кризові явища в історичній пам'яті народу: теоретико-методологічні проблеми

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні проблеми вивчення соціальних криз та катаклізмів, а також важливих етапів розвитку суспільства в історичній пам'яті народу. Метою статті є розгляд впливу кризових явищ на історичну пам'ять народу та проблем, пов'язаних з переосмисленням минулого народу. Автор підкреслює неоднозначність поняття «історична пам'ять» та розглядає різні підходи до його визначення. Історична пам'ять розглядається і як один з головних каналів передачі відомостей про минуле та досвіду із покоління в покоління, і як найважливіша складова самоідентифікації індивіда. Дослідниця наводить приклади звернення до подій минулого з метою їх переосмислення. Було підкреслено такі властивості історичної пам'яті народу, як збереження та відтворення в пам'яті індивідів події минулого, та здатність переносити їх на переживання реальних подій і

проектування майбутнього. Автор висвітлює класифікацію криз Йорна Рюзена та стратегії усунення травмуючого характеру подій. В ході аналізу історичний наратив визначається як один із засобів вивчення вибору стратегії подолання кризи. Зроблено висновок, що для жителів певної країни велике значення має саме спільне минуле, ті ситуації, коли змінюється точка зору на певні історичні події. На думку автора, періоди криз та соціальних катаклізмів у суспільстві з боку істориків та соціологів потребують більш детального вивчення з метою їх переосмислення та використання отриманих знань для подальшого розвитку суспільства. Проблеми формування соціальних міфів та «винаходу минулого» в політичних цілях у подальшому потребують більш глибокого осмислення.

Ключові слова: історична пам'ять, криза, минуле, народ, соціальні катаклізми.

Прядко О. В. Кризисные явления в исторической памяти народа: теоретико-методологические проблемы

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические проблемы изучения социальных кризисов и катаклизмов, а также важных этапов развития общества в исторической памяти народа. Целью статьи является рассмотрение влияния кризисных явлений на историческую память народа и проблем, связанных с переосмыслением прошлого народа. Автор подчеркивает неоднозначность понятия «историческая память» и рассматривает различные подходы к его определению. Историческая память рассматривается и как один из главных каналов передачи сведений о прошлом и опыта из поколения в поколение, и как важнейшая составляющая самоидентификации индивида. Исследовательница приводит примеры обращения к событиям прошлого с целью их переосмысления. Было подчеркнуто такие свойства исторической памяти народа, как сохранение и воспроизведение в памяти индивидов событий прошлого, и способность переносить их на переживания реальных событий и проектирования будущего. Автор освещает классификацию кризисов Йорна Рюзена и стратегии устранения травмирующего характера событий. В ходе анализа исторический нарратив определяется как одно из средств изучения выбора стратегии преодоления кризиса. Сделан вывод, что для жителей определенной страны большое значение имеет именно общее прошлое, те ситуации, когда меняется точка зрения на определенные исторические события. По мнению автора, периоды кризисов и социальных катаклизмов в обществе со стороны историков и социологов требуют более детального изучения с целью их переосмысления и использования полученных знаний для дальнейшего развития общества. Проблемы формирования социальных мифов и «изобретения прошлого» в политических целях в дальнейшем требуют более глубокого осмысления.

Ключевые слова: историческая память, кризис, прошлое, народ, социальные катаклизмы.

Priadko O. V. Crisis phenomena in historical memory of a nation: theoretical and methodological problems

The article examines basic theoretical and methodological problems of the study of social crises and cataclysms along with the important stages of development of society in historical memory of a nation. The article aims considering crisis impact upon the historical memory of the people and the problems associated with rethinking of the past of the nation. Author emphasizes ambiguity of the concept of «historical memory» reviewing various approaches to its definition. Historical memory is being considered as one of the main channels of transmission of information and experience from one generation to another as well as the most important component of an individual's identity. The researcher gives examples of the past events trying to rethink them. The article pointed out such properties of historical memory of the nation as preservation and reproduction of the past events in the memory of individuals and ability to project them upon the current and even future events. The author highlights crisis classification by Jorn Rüsen and strategies of resolving the traumatic impact of the events. The analysis determined historical narrative as one of the means for selecting a strategy to overcome the crisis. It is concluded that for the residents of a particular country common past is of a great importance. According to the author, periods of crises and social cataclysms in any society require special attention by historians and sociologists for its more detailed study with a view of further rethinking and use of the knowledge acquired for the development of society. Problems of formation of social myths and the «invention of the past» for political purposes in the future require a deeper understanding.

Keywords: the historical memory, crisis, past, the nation, the social cataclysms.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент
Верховод Л. І.

УДК 316.486.26(477.6)

С. В. Хобта

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ ЯК ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Військовий конфлікт на Донбасі перетворив війну на актуальний предмет дослідження вітчизняної соціології. Незважаючи на те, що війна локалізована не окремі ділянки східного українсько-російського прикордоння, вона впливає на життя всього українського суспільства. Війна забрала тисячі життів, сплюндрувала мільйони доль, спричинила появу нових соціальних груп, фрагментувала простір країни, загострила соціально-політичну і економічну кризу і т.д. На 2014 рік саме Україна (поряд з Сирією), стала країною, яка зробила найбільший внесок у погіршення світової ситуації зі збройних конфліктів [1]. Це обумовлює необхідність соціологічного аналізу війни та її наслідків, але у вітчизняній соціології відповідна традиція тільки починає формуватися.

У досвіді вивчення екстраординарних подій чи не поодиноким прикладом є вивчення соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи [2]. Піонерськими в плані вивчення війни є роботи деяких українських вчених. І. Рущенко проаналізував особливості російсько-української гібридної війни [3] і запропонував розвивати особливу галузь соціології – соціології національної безпеки. І. Кононов показав зацікавлені сторони конфлікту і обумовленість подій в Україні зміщенням країни на периферію світової капіталістичної системи [4]. Ним також запропонована концептуалізація подій на Донбасі весни 2014 р. як збій почуття громадянськості, названий «луганським синдромом» [5]. А. Яковенко окреслив соціальні наслідки військового конфлікту: втрата соціальної довіри, мілітаризація суспільної свідомості, підвищення рівня агресивності, стигматизація жителів Донбасу і ін. [6]. Нами були представлені передумови конфлікту на Донбасі в громадській думці регіону, проаналізовано контактну і бар'єрну функції кордону в східному прикордонні України [7]. Вивчається проблема соціальної адаптації внутрішніх переселенців з Криму і Донбасу [8]. З'явилися дослідження учасників бойових дій, зокрема, «Номо militants», що ґрунтуються на аналізі глибинних інтерв'ю учасників незаконних збройних формувань окупованих районів Донецької та Луганської областей і добровольців українських військових формувань [9].

З ініціативи О. Куценко у 2015 р. був організований Круглий стіл, на якому розглядалась проблема проведення соціологічних опитувань на окупованих територіях і зоні АТО. Обговорення проблем, пов'язаних з війною, проходить в рамках наукових конференцій (наприклад, «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування

та спротиву в Епоха модерну», секція «Держава, управління та Війни: проекти модерну поміж полісом та «Державна Левіафаном», Київ, 2015 р.; «Методологічні питання дослідження масової свідомості в кризові періоді суспільного розвитку», Старобільськ, 2016 р.).

Разом з тим, часто статті, присвячені проблемі війни, носять суто описовий або ідеологічний характер. Це робить актуальним вивчення теоретичного досвіду соціологічного співтовариства у цій царині.

Наше **завдання**: з'ясувати, що представляє собою війна як об'єкт вивчення соціології і які завдання можуть стояти перед соціологією у вивченні війни. Розглянемо спочатку історію дослідження війни у соціології взагалі, а потім перейдемо до особливостей війни на Донбасі.

Батьком позитивної науки про війну вважається Карл фон Клаузевіц. Він першим поставив завдання дослідження і пояснення сутності елементів і явищ війни.

Необхідність соціологічного вивчення війни на початку ХХ ст. обґрунтував російський соціолог в еміграції Микола Головін. Він вважав, що військова наука повинна розділятися на дві галузі: «науку про ведення війни» (теорія військового мистецтва) і «науку про війну» (соціологічне дослідження) [10, с. 16]. Згідно з М. Головіним, «чиста наука про війну повинна являти собою соціологічне дослідження, об'єктом якого буде вивчення процесів і явищ війни з точки зору існування, співіснування, подібності або послідовності їх» [10, с. 19]. Посилаючись на аналіз стану соціологічної спільноти, автор наполягав на тому, що сама по собі війна як явище залишається поза увагою соціальної науки. Це дивувало після досвіду Першої Світової і інших кривавих війн початку ХХ ст. У кращому випадку вивчаються наслідки, але не досліджується війна як така, що аналогічно боротьбі з симптомами замість хвороби.

Після Другої світової війни спостерігається певне намагання соціологів уникнути систематичного аналізу війни. Цьому сприяла відносна соціально-економічна стабільність часів Холодної війни, а також утвердження гуманістичних сподівань на зникнення війни з історії людства. Фокус соціологічних досліджень змістився в напрямку більш «пацифістських» тем, таких як культура і соціалізація, соціальна стратифікація, статъ, здоров'я або освіта [11, с. 7].

Сплеск військових конфліктів у кінці ХХ і на початку ХХІ ст. змусив змінити цей аналітичний ухил, в результаті чого зросла увага до теорії війни і організованого насильства. Виявилось, що класики соціології (К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгайм, Г. Моска, В. Паретто та ін.), приділяли велику увагу вивченню організованого насильства, колективної агресії і війни [див., наприклад, 11 с.5; 12]. Все ж протягом десятиліть війни залишалася маргінальною темою досліджень в соціології. Нібито *гуманістичне* суспільство ХХ–ХХІ ст. намагалось

приховати війну та її соціальні наслідки як колись *раціональне* суспільство XVII ст. намагалося сховати безумство [13].

У сучасній соціології розрізняють **«соціологію війни»** і **«військову соціологію»**.

У військовій соціології досліджуються військові організації (структури, створені для координації діяльності, яка має на меті досягнення перемоги на полях битв) та військовики (службовці, основним заняттям яких є професійна кар'єра в збройних силах, кваліфіковані професіонали, здатні оволодіти знаннями і навички, необхідними для вміння управляти процесами в рамках військової організації у мирний час і для участі в керівництві бойовими операціями у випадках, якщо вибухне війна) [14, с. 135]. Предмет військової соціології – зовнішні і внутрішні соціальні зв'язки людей, зайнятих у збройних силах.

В цій галузі організоване насильство визнається в якості легітимного засобу досягнення соціальних цілей, тому аналіз системи взаємодії армії і громадянського суспільства – особлива тема військової соціології. Частіше ж за все досліджуються соціальні аспекти життя людини в збройних силах, поведінка солдат в умовах бойових дій. Центральною проблемою вивчення поведінки людей безпосередньо в бойових умовах лишається моральний стан, підтримка боєздатності. Вивчаються такі форми девіантної поведінки як невиконане зобов'язання, психоневрологічні зриви, умисне членушкодження, здача в полон, дезертирство та інші форми ескапізму.

Найбільший розвиток військова соціологія отримала в США. Безпосередню її інституціоналізацію пов'язують з масштабним проектом під керівництвом Самуеля Стауффера, який проводився під егідою Відділу інформації та освіти Армії США. Результати дослідження були опубліковані в роботі, яка стала класичною, – «Американський солдат» (1949 р.).

С. Стауффера запросили очолити одне з відділень Відділу інформації та освіти – відділення досліджень. Відділення відразу показало свою практичну придатність (наприклад, у вирішенні проблеми дезертирства). Дані, які отримував С. Стауффер з колегами, ставали основою для прийняття рішень для інших відділень: освіти, інформації, орієнтації [15, с. 105].

Теоретичною основою роботи творчого колективу були ідеї теорії людської поведінки та людських стосунків. С. Стауффер відзначав, що для нього першочергове значення мали: динамічна психологія людини, теорія навчання, заснована на умовній реакції через нагороди і покарання і соціальна антропологія і соціологія (теорія соціальної ролі, класова теорія, теорія адаптації) [15, с. 106].

За роки Другої світової війни було проведено близько 250 обстежень. Тематика стосувалась таких питань: установки солдатів,

розміщених на Бермудах; ставлення до війни; ставлення до цивільних осіб; проведення дозвілля; установка на різні посади в армії; расові установки. Після смерті С. Стауффера Гарвардський університет передав дані (несекретні) до Роупер центру, а потім вони перейшли до Національного архіву. Архів містить дані 84 досліджень (275 електронних записів файлів: 137 електронної документації та 138 даних обстеження) [16].

Окрім прямого залучення вчених у військові відомства, як у випадку С. Стауффера, військові США активно співпрацювали з університетами. Один з засновників російської військової соціології, В. Култигін, писав, що інтерес до військової соціології у нього виник після того, як, пропрацювавши кілька місяців на початку 70-х років ХХ ст. у великих університетах США і поспілкувавшись з колегами, він з подивом дізнався, що до 70% дослідних проєктів, що розробляються на соціологічних факультетах університетів, фінансувалися або військовими міністерствами, або розвідувальними відомствами. Зазвичай замовлялася розробка соціальної проблематики в одній з країн світу, що становила інтерес для зовнішньої політики США. Наприклад, співвідношення сил в профспілковому русі Венесуели, зрушення в соціальній структурі населення Нігерії, ставлення громадської думки до різних організацій соціалістичної орієнтації в Чилі [14, с. 133]. Зараз спостерігається тенденція до ще більш тісної взаємодії армії та цивільних, активного залучення цивільних до військових розробок.

У радянській соціології військова соціологія довгі роки залишалася незатребуваною. Звернення до військової проблематики в СРСР починається в 70-80-ті рр. ХХ ст. і стосується царини швидше військово-соціологічного дослідження, а не власне військової соціології, бо зосереджується на розробці методологічних, методичних і організаційно-процедурних питань, що виникали в процесі підготовки і проведення соціологічних досліджень військово-соціальних явищ і процесів [17, с. 69]. Зараз військова соціологія досить розвинена, інституціоналізована галузь в російській соціології [18, с. 13–20]. Однак, в теоретичному плані, ситуація порівняно з початком ХХ ст. істотно не змінилася. Аналіз публікацій свідчить, що переважно розвиваються військово-соціологічні дослідження [18, с. 18].

Предмет **соціології війни** визначають як аналіз причин виникнення війни і умов підтримки або досягнення миру, а саму війну як «конфлікт між політичними групами, особливо між суверенними державами, що ведеться за допомогою збройних сил значної величини протягом значного періоду часу» (К. Райт/ Q. Wright) [цит. по 14, с. 133].

Соціологія війни - теоретично орієнтована галузь дослідження. Саме у її розвитку має потребу вітчизняна соціологія для розуміння і передбачення впливу війни.

Одне з центральних питань соціології війни – особливості нового етапу у розвитку війн, пов'язаного з глобалізацією, розвитком новітніх інформаційних технологій. Можна помітити, що якщо серед військових теоретиків початку XX ст. дискусії щодо нових форм війн фокусувались навколо використання нових технологічних розробок збройних сил, то останнім часом фокус зміщується на використання інформаційних технологій [див. наприклад, 19; 20; 21; 23]. В соціологічних концепціях сучасних війн акцентується зміна суб'єктів військових конфліктів та стратегій встановлення контролю.

Зупинимося на кількох, найпоширеніших, підходах до цього питання. Відразу підкреслимо, що жоден з авторів не абсолютизує відмінності сучасних і минулих війн, а використовує розрізнення в аналітичних цілях.

Концепція 4GW Уільяма Лінда (William S. Lind). На думку Уільяма Лінда (William S. Lind) сучасні війни беруть свій початок зі встановлення Вестфальського миру, з яким національна держава монополізує право на війну. Відтоді, з середини XVII ст., відбувається зміна поколінь війн: від війн першого покоління (1GW) до війн четвертого (4GW). Четверте покоління війн У. Лінд пов'язує з культурним протистоянням християнського Заходу та ісламу. Він пише: «В цих умовах вторгнення імміграції може бути, принаймні так само небезпечним, як вторгнення державної армії», а ідеологія «мультикультуралізму» є отруйною [24]. Така трактовка сучасних війн є занадто вузькою і ісламофобською. Але абревіатура «4GW» швидко знайшла багатьох прихильників і використовується для позначення не війни Заходу з Ісламом, а сутнісно нового етапу в розвитку війни [див. 3]. Головна проблема 4GW полягає в тому, що армії навчені боротися проти армій інших держав, а сучасний ворог – не інша армія і держава, а різномірні групи, індивіди, рухи, які вдаються до партизанської тактики, тероризму, на противагу відкритому військовому протистоянню (відповідно, відсутній суб'єкт для ведення переговорів про мир). Завдання 4GW – навчитися воювати з новим типом ворога через встановлення контролю на території невійськовими, несилowymi методами (стратегічними, ментальними, психологічними) за допомогою взаємопорозуміння, інтеграції з місцевим населенням [24].

Подібні ідеї знаходимо і в концепції Мартіна ван Кревельда *про трансформацію від тринітарної війни до війни «низької інтенсивності»*. Класична тринітарна війна заснована на чіткому поділі на державу, народ і військо; держави воювали з державами, використовуючи регулярні збройні сили. Народ виступав спостерігачем і годувальником армій. Після Другої світової війни парадигма змінюється. Різниця між народом і військом стирається. З появою ядерної зброї (точніше, після 1945 р.) традиційні війни змінюються «конфліктами низької інтенсивності» (термін виник в 80-х рр. – «Low intensity conflicts» (LICs). [25, с. 146], які є достатньо кривавими [25, с. 46]. Такі конфлікти визначають поняттями:

«хвилювання», «тероризм», «партизанська війна», «поліцейська робота», «національно-визвольна війна» і т.п.

Традиційні війни мали на меті перекроювання кордонів. М. Кревельд пише: «Після 1945 року, практично єдиним, який привів до створення нових кордонів, був конфлікт Ізраїлю з сусідніми державами в 1948 р, і навіть він закінчився не демаркацією державного кордону, а встановленням лінії припинення вогню. У той же період конфлікти низької інтенсивності, число яких було в три рази більше, мали величезні наслідки. У багатьох країнах «третього світу», від ПАР до Лаосу, конфлікти низької інтенсивності, цілком ймовірно, були основним інструментом досягнення політичних змін. Колоніальні імперії, що контролювали приблизно половину земної кулі, зазнали поразки без єдиної міждержавної війни із застосуванням звичайної виду зброї, а тільки за допомогою конфліктів низької інтенсивності, відомих як «національно-визвольні війни». <...> Ймовірно, про політичну значимість конфліктів «низької інтенсивності» найкраще свідчить те, що їх результати, на відміну від результатів традиційних воєн, як правило, визнавалися міжнародним співтовариством» [25, с. 48].

Мері Калдор (*Mary Kaldor*), розмірковуючи про трансформації війни на рубежі тисячоліть, вводить власне поняття – «нові війни», оголошуючи тим самим Клаузевіца з його теорією міждержавної війни безнадійно застарілим [26]. Війна між державами, мета якої полягає в тому, щоб завдати максимального насильства стає анахронізмом. На її місце приходить новий тип, який можна було б описати як суміш війни, організованої злочинності і масового порушення прав людини. В «нові війни» залучені актори різних рівнів: глобальні і локальні, державні і приватні. Війни ведуться заради партикулярних політичних цілей, використовуючи тактику терору і дестабілізації, які теоретично поза правилами війни. Це асиметричні конфлікти, спровоковані прагненням проводити політику ідентичності – етнічної чи релігійної. Засобом боротьби в них стає не битва на полі бою, а встановлення контролю над цивільним населенням [27]. «Нові» війни більше не є «змаганнями політичних воель», скоріше вони схожі на спільні підприємства (*mutual enterprise*), боротьбу груп, які відчули силу унаслідок слабкості держави [28, с. 1].

При цьому авторка роботи «Старі і нові війни» зауважує, що «нові війни» мають розумітися не як емпірична категорія, а скоріше як спосіб з'ясування логіки сучасної війни, яка може запропонувати як дослідницьку стратегію і керівництво по політиці [28, с. 3]. Вона наполягає, що застосовує термін «нові», щоб виключити «старі» припущення про характер війни і забезпечити основою для нової методології дослідження [28, с.3].

«Нові» війни мають і інші назви: «гібридні», «комплексного ведення бойових дій», «мультиваріантні», «проксі-війни» [28, с. 5; 29; 30, с. 54].

В Україні військовий конфлікт на Донбасі прийнято називати «гібридною війною». З цього питання можемо констатувати консенсус вчених, політиків і практиків.

У офіційному виданні Державної прикордонної служби України знаходимо статтю Георгія Почепцова «Гібридна війна: інформаційна складова» [30, с. 54]. Автор, посилаючись на Д. Кілкуллена, орієнтує прикордонників на те, що у цьому типі війни головним є не знищення супротивника, а захист місцевого населення, надання йому гарантій безпеки, щоб відірвати населення від бойовиків. Тобто робота з населенням, у нашому випадку Криму чи Донбасу, виходить на перше місце. У цій війні супротивники, з якими зустрілася і Україна, – недержавні збройні угруповання, що використовують асиметричні методи боротьби. Сюди відносяться не лише бійці зі зброєю, а й усі, хто належать до таких угруповань. Їх ще називають «новим класом воїнів» чи «підприємцями конфлікту» [30, с. 54]. Війна в Україні не лише інформаційна, а одночасно економічна, репутаційна, смислова, гуманітрана... [30, с. 54].

Визначення війни як гібридної набуло офіційного визнання. Верховна Рада надала перелік ознак цієї війни: «Основною формою реалізації воєнно-політичних інтересів Російської Федерації стосовно України, як показали останні місяці, є «гібридна» війна, яка поєднує в собі елементи інформаційної, торговельної, газової війн, воєнної агресії, окупації, тероризму, активізації криміналітету, партизанської, диверсійної та громадянської війн» [31].

При соціологічному аналізі «гібридна війна» розглядається як певний соціальний проект, в якому визначальну роль мають маніпулятивні соціальні технології, з використанням мирного населення. І. Рущенко вважає, що у нашій війні визначну роль зіграли «п'ята колона», криміналізовані еліти та криміналітет. Він підкреслює роль «підривних соціальних технологій, які перетворюються на «м'яку зброю» для захоплення територій [3]. І. Кононов звертає увагу, що окрім зовнішніх чинників (тривалої підготовки бази для проекту так званого «Русского мира» з боку Росії) значну роль зіграли внутрішні чинники. Відсутність в середовищі української еліти механізмів узгодження внутрішніх інтересів, що дозволяє легітимно передавати владу, призвела до того, що обидві сторони внутрішньоелітного протистояння втягнули у внутрішньополітичний конфлікт зовнішніх агентів. Все це потім вилилося в Майдан (а Майдан – це неправовий метод боротьби). Мешканці Донбасу Майдан не прийняли, чим скористалися регіональні елітні групи [4]. Окрема складова конфлікту – геополітична боротьба. Україна впала як результат розкладу геополітичних сил, актуальний стан

якого сформувалося навколо ситуації на Близькому Сході [32]. І. Кононов говорить про дивність розгортання війни в Донбасі: «Сучасна війна є доволі дивною. Воєнні дії, встановлення на частині країни відкритих терористичних диктатур, воєнна агресія колишнього стратегічного партнера і життя більшості мешканців регіону – це як би різні світи. Меншості визначали хід подій, які стали фатальними для більшості. Більшість демонструвала суто реактивну поведінку, намагаючись пристосуватися до обстановки, що швидко змінювалася» [33]. Зауважимо, що в свій час говорили і про «дивність» Придністровського конфлікту [див. 34].

В існуючих концепціях війни можна виокремити чотири домінуючі методологічні підходи: культурологічний, соціобіологічний, економоцентричний і організаційний.

Культурологічний підхід розглядає війну через призму культурних, цивілізаційних чи релігійних відмінностей. Велика увага приділяється ролі символів, ритуалів, колективної пам'яті, комеморальним практикам як ключовим факторам військового досвіду. Хоча культурологічна перспектива сприяє нашому розумінню того, як війна культурно осягається і зберігається у соціальній пам'яті, це не може бути поясненням походження і розвитку конкретних воєн. Неможливість за допомогою цивілізаціонізму (див. І. Кононов) пояснити чому війни спалахують між культурно близькими групами – додаткове свідчення неспроможності на основі цього підходу дати соціологічне пояснення війни. Як пише С. Малешевич (S. Malešević), «можна легко погодитися, що всі війни вплетені в культурний дискурс, але цього не достатньо, щоб генерувати і підтримувати війну. Війна в першу чергу матеріальний процес, який включає в себе матеріальні і жорстокі фізичні практики, такі як знищення, вбивство, смерть і емоційні страждання» [11, с. 9].

Соціобіологічний підхід закорінений в теорії еволюції Ч. Дарвіна і пояснює всі аспекти людської поведінки, в тому числі і війни, логікою природного відбору. Прикладом можуть служити закони просторового росту держави Ф. Ратцеля, який розглядав державу як живий організм, що бореться за своє існування [35], або теорія війни як коаліційної агресії, де адаптивне значення коаліційної агресії таке ж, як адаптивне значення агресії індивідуальної: переможці у війнах отримують доступ до дефіцитних ресурсів, в яких відмовлено членам коаліції, яка програла [36].

Організаційний підхід ставить в основу аналізу організоване насильство як невід'ємну складову державного будівництва. Прикладом є «військово-податкова» теорія держави (за Г. Дерлуг'яном) Ч. Тіллі. Основна ідея теорії полягає в тому, що саме процеси вилучення ресурсів і коштів для ведення війни сформували основні структури державності сучасного типу [37, с. 58]. Національна держава – одна з форм

сполучення примусу і капіталу – певна організація, яка контролює головні концентровані засоби примусу у кордонах певної території [37 с. 26]. Існує взаємообумовленість війни і держави: війна створювала державу, а держава, стимулювала війну.

Економіцизм пояснює війну безперервним прагненням капіталізму до нових ресурсів, ринків і капіталу. Прихильники цього підходу пояснюють війну через призму економічних вигод. Теорія глобалізації – окремий випадок такого розуміння. Основна ідея – в останні роки капіталізм у кризі, він зазнав істотної трансформації і в цьому процесі підірвана сила і суверенітет національної держави. Природно, що в глобалізованому світі характер війни змінився. Сучасні війни ведуться за обмежені природні ресурси, а великі приватні корпорації, безпосередньо впливають на військові цілі великих держав. Це наглядно віддзеркалює стратегічна доктрина НАТО – MFP-2030 (Multiple futures project. Navigating towards 2030) [20].

В контексті цього підходу, якщо говорити про війни ХХ ст. можна виокремити 1) теорію війни В. Леніна, коли витoki війни пов'язуються з імперіалізмом, який є результатом боротьби за ринки капіталів, сировини, збуту; 2) теорію «військово-промислового комплексу» (за відомою ремаркою Президента США Д. Ейзенхауера) [38], яка пояснює війну інтересами монополій, що спеціалізуються на виготовленні зброї, вищих чиновників державного апарату та генералітету військових відомств; 3) світ-системне пояснення війни І. Валерстайна, де результати війни (світової) визначають структурування системи, знаменуючи періоди глобальної гегемонії певних держав центру [39, с. 101].

На нашу думку, продуктивним для аналізу причин сучасних війн є використання світ-системного аналізу, доповненого геополітичними міркуваннями. Незважаючи на те, що сучасні національні держави володіють монопольним правом застосування насильства на власній території, повний контроль над територією для них вже неможливий. Держави існують у межах системи міждержавних відносин (які закріплені певними домовленостями, такими як, наприклад, Ялтинсько-Потсдамська система, Будапештський меморандум) і залежать від неї. Положення у системі міжнародних відносин визначається статусом у світовій капіталістичній системі. Існувати в сучасному світі і не дотримуватися певної геополітичної сторони неможливо. Геополітичні рішення узгоджуються/приймаються у країнах центру або напівпериферії, яка спираючись на ресурсну базу, претендує на самостійний статус і намагається включити країни периферії до своєї орбіти. Країни периферії у цій системі не можуть бути самостійними фігурами без підтримки країн центру, бо справа не тільки у геополітиці, але й в економічній залежності від кредитів. Відповідно, в капіталістичній системі точиться боротьба між країнами периферії та

напівпериферії, в якій країни периферії легко втрачають свою суб'єктність.

Технології дестабілізації країн периферійного капіталізму добре відомі. Їх описує Д. Харві аналізуючи історію неолібералізму [40] або К. Сівков, коли розглядає сценарій «кольорової революції» для Росії [41]. Нас цікавить, які відбуваються територіальні зміни і якою є ситуація на кордоні в умовах нових воєн.

Аналіз конфліктів на пострадянському просторі говорить про наявність певного сценарію. У кожному разі Росія (країна напівпериферії) намагається втримати у своїй орбіті пострадянські країни (які, як правило, скотилися до периферійного стану), коли вони починають робити кроки до зміни геополітичних орієнтації. Далі відбувається дестабілізація країни-периферії через встановлення контролю над частиною кордону. Це досягається створенням певного політичного утворення, яке претендує на відокремлення від держави (яка, до речі, підтримується Заходом). Так було у випадку Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, ЛНР, ДНР. Розпочинається міжнародне врегулювання конфлікту через ООН et cetera, et cetera... Так, РФ на словах виступає за збереження Придністров'я у складі Молдови, ЛНР і ДНР у складі України [42; 43]. На Кавказі дещо інша ситуація: Південна Осетія і Абхазія визнані РФ як держави. Для міжнародної спільноти ці території залишаються грузинськими територіями, але конфлікт перешкоджає вступу Грузії до НАТО [44]. Україна теж зіткнулася з фактом, що реалізація нею європейського вектору розвитку створила величезні загрози з боку найбільшого сусіда, з яким вона до того ж пов'язана незчисленними зв'язками [4]. Тому пояснювати теперешні події в Україні треба не тільки у площині взаємодії Україна – РФ, чи Донбас – Україна, а у широкому геополітичному контексті Центр-Периферія.

Високий рівень розгляду не має залишати осторонь проблеми національного рівня. Один з визначних наслідків війни на рівні країни – зміна її соціального простору. Найбільш відчутним є зміна режиму функціонування державного україно-російського кордону. Зі втратою контролю над частиною кордону, з поля інституційного впливу Києва пішли значні території Луганської та Донецької області (ОРДО/ОРЛО). Аналіз територіальних втрат в ході війни говорить про те, що більшу ділянку державного кордону було втрачено у серпні – вересні 2014 року і цей статус зберігається до теперішнього часу.

Підконтрольні і непідконтрольні території розділяє «лінія розмежування»/ «лінія зіткнення» – «умовне розмежування території Донецької та Луганської областей між територією де розміщені населені пункти, у яких органи державної влади України не здійснюють або здійснюють не у повному обсязі свої повноваження та підконтрольними територіями» [45]. На цій території запроваджена пропускна система, блок-пости, чітко визначені дорожні коридори [45]. Донбас таким чином

відрізаний від решти України і сподіватися, що лінія залишиться «умовною» не доводиться.

З початком агресії РФ Україна в односторонньому порядку розпочала заходи по укріпленню державного кордону: демаркації державного кордону України з Російською Федерацією та його належного інженерно-технічного облаштування [46]. На рік пізніше (2015 р.) було затверджено план заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону, територій, прилеглих до районів проведення антитерористичної операції та Автономної Республіки Крим.

Було запропоновано проект «Стіна», який, мабуть, надихався прикладом американо-мексиканського кордону. За словами прикордонників, роботи з інженерного облаштування державного кордону почалися у Чернігівській та Харківській областях. Посилені заходи прикордонного контролю стосовно подорожуючих з РФ. Більшість чоловіків – громадян РФ, що слідують в Україну, піддаються додатковому контролю. Багатьом відмовляється у в'їзді. Так, впродовж 2015 р. у в'їзді в Україну було відмовлено майже 10 тис. громадянам РФ (2014 р. – майже 15,5 тис.) [47].

Зауважимо, що контроль за кордоном безумовно необхідний, але якщо прийняти до уваги, що сучасна війна – гібридна, а розвиток інженерно-технічних засобів і зброї дозволяє за лічені секунди долати будь-які перешкоди, то зосередженість тільки на фізичному укріпленні кордону ровами і сітками мало що дасть. Самі ж прикордонники визнають, що металева стіна не захистить від важкої техніки ворога, і є, радше, контролем за диверсантами й контрабандистами [48]. За приклад може слугувати той факт, що нелегальні мігранти з Сирії долають по кілька державних кордонів, прямуючи до Європи. Тільки воєнними засобами конфлікт на Донбасі вирішити неможливо. Розуміння регіональних особливостей, контексту прикордоння – кроки до розуміння причин війни і наближення до миру.

Східне українсько-російське прикордоння має ряд географічних, природничих, етнографічних і соціальних особливостей [7]. Основним серед них, що зіграло вирішальну роль у тому, що ця ділянка кордону створила сприятливі умови для іноземної інтервенції і відсутності опору місцевого населення, був особливий соціальний фон. Східна ділянка українсько-російського кордону до війни не сприймався як межа з «чужими». Тому більшість мешканців прикордоння вважала, що ця межа взагалі не потрібна або ж вона повинна бути відкритою для руху людей, капіталів і товарів, як в Шенгенській зоні Європейського Союзу [7]. Це була найбільш поширена точка зору, яка зберігала стабільність весь період незалежності. Насправді, населення було зацікавлене не стільки в ліквідації кордону, скільки в його відкритості і руйнуванні пов'язаних з ним незручностей. Кордон часто ускладняв вирішення певних

повсякденних питань, але не ніколи не був складним для перетину [49; 50].

Спочатку загострення відносин України і Росії істотно не вплинуло на сприйняття кордону. Навесні 2014 р. ставлення до кордону як до кордону зі «своїми» в регіоні залишалось домінуючим. Зменшилась частка впевнених у повній непотрібності кордону і збільшилась частка тих, хто невизначився та тих, хто вважав, що кордон має бути «відкритим для руху людей, капіталів і товарів, як в Шенгенській зоні Європейського Союзу» та [7].

Зараз можна передбачити, що посталий територіальний поділ, викликаючи до життя зовсім нові життєві практики, формує і закріплює нове бачення простору країни і суспільства.

Треба зазначити, що просторовий аспект війни, зміна простору країни та її сприйняття соціологічними методами не вивчалися. Втім, рухливість кордонів завжди загострює рефлексію з приводу ідентичностей /солідарностей. Наприклад, С. Макєєв, обговорюючи проблему соціальної солідарності в Україні, пише, що «в кризовому українському суспільстві поряд з ситуативними (які домінують в стабільних сучасних суспільствах) віталізуються стійкі солідарності, пов'язані з уявленнями про те, хто такі «ми» і якими «ми» хочемо бути. Жорстокість, біль, приниження, незмінно супутні війні, «примушують окремих особистостей і спільноти локалізувати себе в часі, солідаризуючись з тим, що було («наше минуле»), і з тим, що буде («наше майбутнє»), але так само і в просторі, реагуючи на раптовий рух географічних або державних кордонів, а може наполягаючи на їх неодмінному пересуванні через неможливість або нестерпність співіснування» [51, с. 13].

Соціологічні дослідження завжди фіксували певну специфіку Донбасу. І зараз вони свідчать, що Донбас зберігає і загострює свою особливість [див., наприклад, 52; 53; 54]. Найкраще це видно за оцінками війни. На Заході події на Донбасі вважають війною 88% опитаних, в Центрі – 77%, на Півдні – 45%, а на Сході – 41%. У непідконтрольних районах Донецької області тільки 8% характеризують події як війну між двома країнами [52].

Це свідчить, що лінія розмежування не є «тимчасовою умовністю». У зв'язку з цим хотілося б навести слова німецького соціолога Е. Штельтінга: «Створення кордонів можливо так само, як можливе написання конституцій або зміна правової системи. Але після створення конституції і правові системи починають жити самостійно. Вони перевизначаються і пристосовуються до комплексних соціальних умов, в яких опиняються і, в свою чергу, змінюють їх. Те ж справедливо і стосовно державних кордонів. Кордони є вирішальним фактором у формуванні відповідних спільнот; вони мають те значення, яке відображає в них суспільство, в рамках якого вони існують» [55].

Наслідки просторових змін у країнах конфлікту соціологічними методами не вивчаються, втім вони стосуються ідентифікаційних практик, які є одним з напрямів «війни за уми» в ході гібридних війн. Соціологічними методами можна дослідити, яке значення має лінія розмежування і новий режим державного кордону для України і розділеної спільноти Донбасу, як війна вплинула на сприйняття простору країни.

Сприйняття простору – один з типів сприйняття, поруч зі сприйняттям форми, кольору і т.д. Простір не є однорідним. Таким його робить, принаймні, фізіологічні та психологічні відмінності в отриманні інформації [див. 56, с. 28]. У сприйнятті простору виділяють три типи простору: особистий, простір дії та перспективний (Vista space) [56, с. 27–36]. Особистий простір здається майже евклідовим, тоді як простір дії та перспективний простори у значній мірі схильні до афінних перетворень² [56, с. 34].

До цього треба додати соціальний вимір сприйняття простору. В сучасній соціології виділяють різні простори, але, як зазначає І. Кононов, «... наше знання про світ більше залежить від моделей простору, ніж від розуміння його сутності» [58]. Соціальний простір є основою формування уявлень про простір фізичний. Можна говорити, наприклад, про особливості сприйняття фізичного, статусного просторів, простору репрезентацій та простору «Іншого» [59, с. 20].

Для вивчення просторового контексту соціальної взаємодії О. Філіппов пропонує паралельне, але разом з тим диференційоване вивчення:

1. того, як фактично співвідноситься те чи інше соціальне утворення з простором, який розуміється певним абстрактним, філософсько-математичним чином;

2. того, як уявляють собі простір самі взаємодіючі (оскільки це важливо для взаємодії).

На думку О. Філіппова, співвіднесення цих двох перспектив, перспективи дослідника і перспективи досліджуваних, ставить нас перед класичною соціологічною проблемою розуміння [60]. На наш погляд, завдання соціологічного вивчення сприйняття простору та, виявлення факторів, які пояснюють його характер виходить за межі розуміння і пов'язано зі структурним, інституційним аналізом.

Ми виходимо з того, що актори сприймають соціальний простір з точки зору намірів і здатності діяти в ньому. В даному випадку, виділяємо три «перспективні» простори: Україна, РФ, ЛНР/ДНР (ОРДЛО), які розділяє лінія розмежування та державний кордон. В свою чергу вони поділяються на «простори дії» – зона, в якій періодично

²Афінні перетворення – це різновид нелінійних перетворень координат [57, с. 65–66], метод викривлення зображення. Випадками афінних перетворень є паралельний зсув, розтягування-стиснення, обертання навколо осі [57, с. 68–69].

відбувається активність, з якою пов'язані певні важливі практики, нехай і не постійні, водночас, це зона, яка розглядається як потенційна, поки не актуалізована (простір соціальної реалізації), та «особистий простір» – поле повсякденних, рутинних практик.

На здатність діяти найбільший вплив чинять можливості, які є інституційно обумовленими. Відповідно, важливі, з точки зору забезпечення життєдіяльності, інституції можуть належати до різних «просторів дії»/збігатися чи не збігатися з простором «приватним». А «простори дії», в свою чергу, можуть тяжіти до різних «перспективних» просторів.

Військовий конфлікт порізав простір таким чином, що окремі практики опинилися пов'язаними, з одного боку, з різними фрагментами регіонального простору (підконтрольні/непідконтрольні території), а з іншого – з різними «перспективними» просторами. У кінцевому рахунку їх два: Україна, або РФ. Наприклад, індивід живучи, в ЛНР, працює на підконтрольних Україні територіях області, не сприймає ЛНР як автономне утворення і чекає на повноцінне повернення території до складу України. Або навпаки – мешкаючи на підконтрольних територіях заробляє в ЛНР, при цьому пов'язуючи своє майбутнє з Україною (або чекаючи, коли його населений пункт теж приєднається до «руського миру»). В наслідок виникає ситуація, коли між простором повсякденного оточення, простором, з яким пов'язана соціальна реалізація (професійна, громадська), та образом Батьківщини можливий дисонанс. Наявність або відсутність такого дисонансу, назвемо його громадянським, відбито у різних моделях комбінації трьох просторів.

Можливі такі комбінації, які відрізняються відповідністю трьох просторів одному «перспективному» простору (Україна/ОРДЛО/РФ):

Модель	Перспективний простір	Простір дії	Особистий простір
Модель 1 Послідовна	+	+	+
Модель 2 Ідейна	+	+	-
Модель 3 Вичікування	+	-	-
Модель 4 Паразитарна	+	-	+

Так, для мешканців ОДЛО вона буде мати такий вигляд:

Модель	Перспективний простір	Простір дії	Особистий простір
Модель 1 Послідовна	ОРДЛО/РФ	ОРДЛО/РФ	ОРДЛО
Модель 2 Ідейна	Україна	Україна	ОРДЛО
Модель 3 Вичікування	Україна	ОРДЛО/РФ	ОРДЛО
Модель 4 Паразитарна	ОРДЛО/РФ	Україна	ОРДЛО

А для мешканців зони АТО, такий:

Модель	Перспективний простір	Простір дії	Особистий простір
Модель 1 Послідовна	Україна	Україна/Зона АТО	Україна/Зона АТО
Модель 2 Ідейна	ОРДЛО /РФ	ОРДЛО /РФ	Україна/Зона АТО
Модель 3 Вичікування	ОРДЛО /РФ	Україна/Зона АТО	Україна/Зона АТО
Модель 4 Паразитарна	Україна	ОРДЛО /РФ	Україна/Зона АТО

Послідовна модель передбачає узгодженість усіх трьох просторів, відсутність громадянського дисонансу між повсякденним оточенням, місцем соціальної реалізації та уявленням про Батьківщину. Ідейна модель означає невідповідність простору безпосереднього оточення простору, в якому індивід бачить власну соціальну реалізацію і громадянське майбутнє. Модель вичікування передбачає неузгодженість особистісного простору та простору соціальної реалізації з «перспективним» простором. Тоді як паразитарна модель передбачає використання громадянсько-чужого простору.

У поведінці може переважати та чи інша модель, а динаміка буде залежати від тривалості конфлікту, статусу територій (наприклад, включення ОРДЛО до складу РФ, примусове введення громадянства в ОРДЛО), рівня ризикованості «подвійного інституційного існування» (загроза негативних санкцій з боку України/ОРДЛО), активності бойових дій.

Основна гіпотеза полягає в тому, що найпоширенішими моделями актуальної поведінки є максимально конформістські «послідовна» та «вичікування», але «перспективний» простір пов'язується з «простором дії», тобто простором інституцій, які забезпечують життєдіяльність індивідів (актуальним чи потенційним) та дають можливість соціальної реалізації. Це означає, що відчуття єдиного соціального простору, почуття територіальної спільності, приналежності до України, («ідейна» модель та модель «вичікування») буде зберігатися у випадку інституційної залежності від України (актуальної чи потенційної), сподівання на соціальну реалізацію саме в її просторі.

При проведенні емпіричних досліджень збір інформації може відбуватися за допомогою портретної методики та шкали Лайкерта. Звісно, це потребує проведення пілотажу або попереднього якісного етапу.

В основу портретної методики можуть бути покладені зазначені вище моделі комбінації трьох просторів. Портрети мають відбивати: комфортний особистісний простір, локалізацію інституцій, з якими

респондент пов'язує свій професійний, соціальний статус, країну, в якій він хотів би бачити своє майбутнє.

Наведемо приклад: Портрет «Ганна». Ганна до війни працювала викладачем історії України у коледжі. Коли почались активні бойові дії виїхала з родиною у Кременчук. Навіть знайшла там роботу, але розуміла, що дуже хоче повернутися додому, де налагоджений. Дзвінок з роботи з вимогою виходу на робоче місце після закінчення офіційної відпустки прискорив її рішення про повернення у Луганськ. Працює на своїй посаді, хоча була можливість отримати підвищення. Почуває себе достатньо комфортно у матеріальному і психологічному плані, але дуже сподівається на повернення Луганська під українську владу. Батьківщиною вважає Україну. Свою позицію відкрито висловлює тільки серед близьких друзів, які теж поділяють подібні погляди. Намагається слідувати за українськими новинами, відпочиває в Одесі чи Карпатах, навідується до родичів і друзів на підконтрольних Україні територіях.

Портрет «Дмитро». Дмитро пенсіонер. Він відразу вітав прихід «руської весни» в Луганськ. Ходив на мітинги і активно підтримував ідею виходу зі складу України і проголошення ЛНР. Коли він довідався, що на українській території можна оформити пенсію і отримувати регулярно гроші, домовився з перевізником і оформив пенсію на Україні. Одночасно пенсію йому дала і ЛНР. Але українська пенсія більша і є доброю фінансовою підтримкою. Якщо б не фінансові труднощі, він би нізащо не поїхав просити щось у України, але треба виживати, до того ж, хай віддають те, що винні.

Портрет «Олег». З початком конфлікту перевіз родину з Луганська у безпечне місце – до родичів в село на півночі області. Страх за безпеку змусив це зробити, інакше б не поїхав. Майбутнього з Україною не бачить, вітає приєднання області до РФ. Вже в селі почав займатися пасажирськими перевезеннями та торгівлею овочами у Луганську. Виходить добре. Так, що вигідніше продовжувати залишатися в селі, а торгувати у Луганську. Сподівається, що врешті РФ переможе і приєднає область до себе.

З психологічної точки зору, сприйняття простору, в першу чергу, включає складне поєднання сприйняття відстані або віддалення, в якому предмети розташовані від нас і один від одного, напрямку, в якому вони знаходяться, величини і форми предметів та характеризується такими властивостями як предметність, цілісність, структурність, константність, апперцепція, активність [див. 61]. Окрім цього, нам видається досить плідною з точки зору виокремлення вимірів сприйняття простору у теорії поля К. Левіна. А саме: близькість/віддаленість, проникність/непроникність, ригідність/плинність, сила спротиву/слабкість кордону [62].

Спираючись на окреслені вище елементи сприйняття простору, пропонуємо такі координати аналізу, спрямовані на вимірювання здатності діяти у певному просторі:

Елементи сприйняття простору:	Параметри вимірювання:
Відстань	Близькість/Віддаленість
	Доступність/Недоступність
Напрямок	Проникність/Непроникність (Сила/Слабкість спротиву кордону, Напрямок впливу)
Величина	Константність/неконстантність області/регіону/країни
Форма	Фігура/фон

Близькість/Віддаленість. Існує гештальт «закон близькості», який передбачає спільне візуальне сприйняття об'єктів, розташованих поруч. Тобто об'єкти або фігури, які розташовані близько один до одного, уявляються більш пов'язаними між собою, ніж речі, які знаходяться один від одного на відстані. Проводячи аналогію, ми вбачаємо, що чим ближчою вбачається певна територія, тим ймовірніше людина буде пов'язувати з нею діяльність, і, відповідно, буде відчувати зв'язок з нею.

Під **доступністю** ми будемо розуміти здатність просторової одиниці (населеного пункту, країни / об'єктів соціальної інфраструктури) брати участь в процесі життєдіяльності індивіда з максимальним комфортом. Це якість середовища, що характеризує ступінь його пристосованості до потреб мешканців. Доступність визначається як здатність функціонувати, коли збої мінімізовані і/або непомітні для користувачів. В умовах війни доступність характеризується через безпечність, мінімізацію матеріальних витрат, надійність (передбачуваність функціонування, доступність планування, безперебійність роботи). На основі цих показників будується індекс доступності як середнє середніх значень по кожному показнику.

З доступністю пов'язана така характеристика як «**проникність**». Цей термін ми запозичили з теорії поля Курта Левіна [62]. Він означає зв'язаність і взаємозалежність певних одиниць. В даному випадку населення зони АТО і ОРДЛО можуть відчувати і не відчувати вплив процесів, що відбуваються на їх територіях. Ступінь зв'язаності і взаємозалежності, інтенсивність комунікації – проблема не тільки кількості кордонів, які необхідно перетнути; вона залежить також від сили опору кордону. Якщо опір сильний, не має значення, наскільки близькі просторові одиниці; вони будуть мало впливати одна на одну. При цьому, кордон не обов'язково є однаковим по обидва боки. Важливо зафіксувати домінуючий напрям впливу: з якого боку відбувається визначення існуючих обставин, яка сторона несе відповідальність за них.

У психології **константність** – сприйняття об'єктів як відносно постійних за формою, розміром, кольором і т. д. Тобто, незважаючи на безперервну мінливість оточуючих нас об'єктів, ми сприймаємо їх як відносно постійні. Треба відповісти, чи залишився сталим абрис України, чи сприймаються території ОРДЛО як українські території. Який образ контуру власної країни мають мешканці зони АТО і ОРДЛО.

Одна з базових особливостей роботи нашого сприйняття – поділ всієї інформації на **«фігуру» і «фон»**. Фон зазвичай є необмеженим і невизначеним; фігура обмежена, рельєфна. Основний прояв активності сприйняття і полягає в тому, щоб визначати: що в даний момент має бути фігурою, а що – фоном. У цьому зв'язку лінія розмежування може сприйматися як «фон» штучна лінія, яка не впливає на сприйняття простору або об'єкт який має реальне підґрунтя для існування і, в даному випадку, розділяє дві різні соціально-політичні спільноти. Нас буде цікавити зміна умов сприйняття: коли лінія розмежування є фігурою, а коли фоном.

У підсумку ми маємо вийти на визначення домінуючого «перспективного» простору. Можливо, для цього буде корисне використання шкали Лайкерта, де у якості латентної змінної і буде виступати орієнтація на Україну або ОРДЛО/РФ. Алгоритм побудови шкали Лайкерта передбачає проведення пілотажного дослідження з метою відбору ознак для шкали, тому поки ми не можемо навести конкретні судження, які мають бути включені у шкалу.

Ризик соціальної мімікрії і атмосфера недовіри у зоні АТО і ОРДЛО вимагають пошуку не прямих, а непрямих питань для шкали та максимально нейтральних портретних характеристик.

Висновки. У дослідженні війни розрізняють військову соціологію та соціологію війни. Військова соціологія вивчає зовнішні і внутрішні соціальні зв'язки людей, зайнятих у збройних силах. Її теоретичною основою виступають теорії соціальної поведінки та людських стосунків. Вона емпірично орієнтована і часто обмежується військово-соціологічними дослідженнями, лишаючи осторонь теоретичні розробки.

Соціологія війни - теоретично орієнтована галузь дослідження. Війна розглядається як найгостріша форма конфлікту, а природа її може пояснюватися з різних методологічних позицій. Позиція світ-системного підходу видається плідною для розуміння війни і військового конфлікту в Україні. Пояснення конфлікту на Донбасі треба шукати не тільки у площині Донбас – Україна чи Україна – РФ, а у більш широкому контексті Центр-Периферійних відносин.

Одне з центральних питань сучасної соціології війни – еволюція війн, особливості нового етапу у їх розвитку, пов'язаного з глобалізацією. Сучасні війни, в тому числі і війну на Донбасі, називають «гібридними», в них визначну роль відіграють інформаційні технології і несилова робота з населенням. В цьому важливу роль відіграє політика

ідентичностей. Наслідки просторових змін у країнах конфлікту соціологічними методами до цього часу не вивчаються, втім вони стосуються ідентифікаційних практик і є одним з напрямів «війни за уми».

Війна фрагментувала простір країни. Це стосується як підконтрольних територій Україні, так і її непідконтрольних теренів. Формально країна лишається унітарною. Однак, лінія розмежування є кордоном, який відсікає ОРДЛО від решти України. Простір Донбасу порізаний таким чином, що окремі практики виявилися пов'язаними, з одного боку, з різними фрагментами регіонального простору (підконтрольні/непідконтрольні території), а з іншого – з різними «перспективними» просторами: Україною або РФ.

Нові кордони викликають нові життєві практики і практики ідентифікації по обидва боки лінії розмежування. Наскільки це відповідає офіційній політиці України стосовно Донбасу та плану подальшої реінтеграції непідконтрольних територій до складу України – питання риторичне.

Конфлікт в Донбасі прийняв затяжний характер і знаходиться в одному ряду з конфліктами у Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Південній Осетії і Абхазії і т.п. Тобто зміни, викликані війною, будуть, на превеликий жаль, визначати життя України і, особливо, її Сходу, найближчими роками, а у разі продовження теперішньої політики – десятиліттями. Соціологічний супровід має зробити вплив війни більш зрозумілим і передбачуваним. Для цього у вітчизняній соціології має отримати розвиток як окремий напрям соціологія війни, а дослідження просторового аспекту війни стати однією з важливих її складових.

Список використаної літератури

- 1. Gates S.** Trends in Armed Conflict, 1946-2014, / Scott Gates, Håvard Mokleiv Nygård, Håvard Strand, Henrik Urdal // Conflict Trends: Oslo, PRIO. 2015 – Режим доступу: [/http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=196081&lng=en](http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=196081&lng=en). **2. Человек** в экстремальной производственной ситуации. Опыт социологического исследования ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС : монография / Е. И. Головаха, В. Г. Котов, Н. Н. Чурилов, С. А. Войтович, С. А. Макеев, Н. В. Панина; ред.: Е. И. Головаха; Ин-т социологии НАН Украины, Социол. центр им. Н.В. Паниной. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Спадщина, 2011. – 151 с. **3. Рущенко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. / Рущенко І.П. – Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015 – 268 с. **4. Кононов І. Ф.** Війна в Донбасі: суб'єкти, інтереси, цінності та наслідки для України / Кононов І.Ф. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://luguniv.academia.edu/%D0%98%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2> **5. Кононов И.** «Луганский синдром» и пути его преодоления / Илья

- Кононов. – Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/luganskiy-sindrom-i-puti-ego-preodoleniya>.
- 6. Яковенко А. В.** Украинское общество и военный конфликт: первые оценки социальных последствий // Методологія. Теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Вип. 20. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 128–132.
- 7. Хобта С. В.** Динаміка суспільної думки мешканців Донбасу про кордон з Росією / Хобта С. В. // Методологія. Теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Вип. 20. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 143–149.
- 8. Міхеєва О.** Соціологічне дослідження «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації» / Оксана Міхеєва, Вікторія Серeda – Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda>.
- 9. Социологи:** Война на Донбассе продлится от 2 до 5 лет/ <http://qha.com.ua/ru/politika/sotsiologi-voina-na-donbasse-prodlitsya-ot-2-do-5-let/157149/>
- 10. Головин Н. Н.** Наука о войне. О социологическом изучении войны/ Головин Н. Н. – Париж: Изд-во газ. «Сигнал», 1938. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/naukaovoinieosot00golo#page/8/mode/2up>.
- 11. Malešević S.** Sociological Theory and Warfare / Siniša Malešević Swedish National Defence College, Department of Leadership and Management, Stockholm 2011. – Режим доступу: <https://www.fhs.se/documents/externwebben/om-fhs/organisation/ilm/sociologi%20warfare.pdf>.
- 12. Sonderling S.** Communication is war by other means: a new perspective on war and communication in the thought of twentieth century selected communication scholars/ Stefan Sonderling // Submitted in accordance with the requirements for the degree of doctor of Literature and Philosophy. In the subject communication University of South Africa – November 2012 – 353 p.
- 13. Фуко М.** История безумия в Классическую эпоху/Фуко Мишель/Пер. с фр. И.К. Стаф. – М.: АСТ, 2010. – 698 с.
- 14. Култыгин В. П.** Содержательное и институциональное становление военной социологии в США / В.П. Култыгин// Социс. – 1993. – №12. – С. 33–139.
- 15. Ryan J.W.** Samuel A. Stouffer and The American Soldier / Joseph W. Ryan// Journal of Historical Biography. – Spring 2010. – №7. – 100–137 P. – Режим доступу: http://www.ufv.ca/jhb/Volume_7/Volume_7_Ryan.pdf.
- 16. A Finding Aid to Records Relating to Personal Participation in World War II ("The American Soldier" Surveys:** <http://www.archives.gov/publications/ref-info-papers/78/part-3.html>.
- 17. Беляев А. М.** Военная социология: проблемы методологической рефлексии/ А. М. Беляев // Социс. – 2002. – С. 68–72.
- 18. Образцов И. В.** Процесс институционализации военной социологии в России и его отражение в публикациях журнала «Социологические исследования» (часть II)/ И.В. Образцов// Социс. –

2014. – № 8. – С. 13–20. **19. Дульнев П. А.** Асимметричное противодействие в сетцентрической войне / П.А. Дульнев, В.Г. Ковалев, Л.Н. Ильин // Военная мысль. 2011. – № 10. – С. 3–8. **20. Multiple Futures Project Final Report** – Режим доступа: www.act.nato.int/nato-multiple-futures-project-documents. **21. Гулин В. П.** О новой концепции войны / В.П.Гулин // Военная мысль 1997. – № 2 (3-4). – С. 13–17. **23. Воробйов Г.** Розвиток форм і способів застосування Збройних Сил України/ Геннадій Воробйов // Наука і оборона – 2014. №1 – С. 27–30. **24. Lind W. S.** Understanding Fourth Generation War / William S. Lind //Antiwar. – 2004. – January 15. – Режим доступа: <http://www.antiwar.com/lind/?articleid=1702>. **25. Кревельд М.** Трансформация войны. Пер. с англ./ Мартин ван Кревельд – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с. **26. Kaldor M.** New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era/ Mary Kaldor. – Stanford: Stanford University Press, 2nd Edition, 1999. – 68 p. – Режим доступа: <https://blackboard.angelo.edu/.../Kaldor%20-%20New%20a>. **27. Benjamin P.** Nickels Mary Kaldor New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era/ Mary Kaldor. – Stanford: Stanford University Press, 2nd Edition, 2007 // Journal of Military and Strategic Studies. – 2009. – Volume 12. – Режим доступа: jmss.org/jmss/index.php/jmss/article/download/281/294. **28. Kaldor M.** In Defence of New Wars / Kaldor M. // Stability: International Journal of Security and Development, 2013. – 2: 4. – P. 1–16. **29. Dormandy X.** Afghanistan's Proxy War /Xenia Dormandy/The Boston Globe. – 2017. February 16. – Режим доступа: http://belfercenter.hks.harvard.edu/publication/1651/afghanistans_proxy_war.html. **30. Почепцов Г.** Гібридна війна: інформаційна складова / Георгій Почепцов// Кордон. – 2015. – №8. – С. 54. **31. Рекомендації** парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у ХХІ столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання». Схвалено Постановою Верховної Ради України від 12 серпня 2014 року № 1639-VII. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/443-2015-%D1%80>. **32. Кононов И.** «События в Украине – это война элит на поражение»/Илья Кононов// Реальная газета. 2014. – 29 мая. – Режим доступа: ealgazeta.com.ua. **33. Кононов І.** «Дивна війна на Донбасі» або напрями реформування сектору безпеки в Україні (Спроба комплексного соціологічного осмислення) / І. Кононов // <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/divna-viyna-na-donbasi-abo-napryami-reformuvannya-sektoru-bezpeki-v-ukrayini-sproba-kompleksnogo-so>. **34. Кіндрась К.** «Дивна війна»/ Кіндрась К., Коханець Л. // Голос України – 1992 – 16 червня. **35. Тихонравов Ю.В.** Геополитика: Учебное пособие. / Тихонравов Ю.В. – М.: ИНФРА-М, 2000. –269 с. **36. Tooby J.** The Evolution of War and its Cognitive Foundations / John Tooby, Leda Cosmides / Institute for Evolutionary Studies Technical. Report 88-1. Presented at the Evolution and Human Behavior Meetings, Ann Arbor,

- Michigan. April 1988. – 1 p. – Режим доступу: www.cer.ucsb.edu/papers/Evolofwar.pdf.
- 37. Тилли Ч.** Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг./ Чарльз Тилли / Пер. с англ. Менской Т. Б. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с.
- 38. Scruton R.** Notes on the Sociology of War / Roger Scruton // The British Journal of Sociology. – Vol. 3. – No. 3 – P. 295-309. – Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/590690?seq=1#page_scan_tab_contents.
- 39. Валлерстайн И.** Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Иммануэль Ваалерстайн / Пер. с англ. П. Г. Кудюкина. Под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
- 40. Харви Д.** Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение /Д. Харви; пер. с англ. Н. С. Брагина. – М.: Поколение, 2007. – 286 с.
- 41. Сивков К. В.** «Цветной» сценарий для России / Сивков К.В. // Социологические исследования. – 2013. – № 8. – С. 136 – 143.
- 42. Лавров:** РФ выступает за сохранение Приднестровья в составе Молдавии. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20160404/1402096910.html>.
- 43. Лавров:** ДНР и ЛНР должны остаться в составе Украины/ <http://www.mk.ru/politics/2015/05/19/lavrov-dnr-i-lnr-dolzhy-ostatsya-v-sostave-ukrainy.html>.
- 44. Cheterian V.** The August 2008 war in Georgia: from ethnic conflict to border wars /Vicken Cheterian //Central Asian Survey. – 2013. – V. 28, Issue 3. – P. 272–287. – Режим доступу: is.muni.cz/el/1423/podzim2013/MVZ208/.../43050990.pdf.
- 45. Тимчасовий** порядок застосовується до закінчення проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/diyalnist/-zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/63768.html>.
- 46. Рішення** Ради національної безпеки і оборони України № 744, від 28 серпня 2014 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/443-2015-%D1%80>.
- 47. Назаренко В.** Вектор розвитку не зміниться /Віктор Назаренко // Кordon. – 2015. – №8 – С.10–15. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/upload/file/kordon_2015_8_web.pdf.
- 48. Кordon** з Росією на Сумщині: колючий дріт, вогневі точки і земляні вали. – Режим доступу: fakty.ictv.ua
- 49. Кононов И. Ф.** Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / И. Ф. Кононов // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 79 – 86.
- 50. Хобта С. В.** Специфика определения ситуации и жизненные практики в восточном украинско-российском пограничье / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 412 – 416.
- 51. Макеев С.** Диференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років / Сергій Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2016. – №1. – С. 3–25.
- 52. Идет** ли война между Россией и Украиной? – Режим доступу:

- <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=609&page=2>. **53. Чи існує проблема дискримінації в Україні?** – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=618&page=3>.
- 54. Социально-политическая ситуация в Украине: февраль-март 2016.** – Режим доступу: [kiis.com.ua/?lang=rus&cat=news&id=611](http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=news&id=611). **55. Штёльтинг Э.** Социальное значение границ/ Эрхард Штёльтинг // Кочующие границы. Сб. статей по материалам международного семинара / Под ред. О. Бредниковой, В. Воронкова. – СПб.: ЦНСИ, 1999. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/11006450>. **56. Cutting J. E** How the eye measures reality and virtual reality / James E. Cutting // Behavior Research Methods, Instruments, & Computers. – 1997. – № 29 (1). – P. 27–36. **57. Порев В.Н.** Компьютерная графика /Виктор Порев.– СПб.: БХВ-Петербург, 2002. – 432 с. – Режим доступу: iamdrunk.ru/teach/.../В.%20Порев%20-%20Компьютерная%20графика.pdf
- 58. Кононов И.** Социология и проблемы пространственной организации общества / Кононов Илья // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 57–78. **59. Бреский О.** От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Олег Бреский, Ольга Бреская – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с. **60. Филиппов А.** Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы / Александр Филиппов. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html. **61. Маклаков А. Г.** Загальна психологія. СПб: Пітер, 2001. – Режим доступу: <http://azps.ru/hrest/28/7752704.html>. **62. Холл К.С.** Теории личности/ Теорія поля Курта Левіна // Келвин С. Холл, Гарднер Линдсней/ Пер.И.Б. Гриншпун. – К.: PSYLIB, 2005. – Режим доступу: <http://psylib.ukrweb.net/books/holli01/index.htm>.

Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології

У статті розглядається війна як об'єкт вивчення соціології. Показано, що в соціології існує два напрями: соціологія війни і військова соціологія. Військова соціологія вивчає зовнішні і внутрішні соціальні зв'язки людей, зайнятих у збройних силах. Вона емпірично орієнтована і часто обмежується військово-соціологічними дослідженнями, лишаючи осторонь теоретичні розробки.

Соціологія війни - теоретично орієнтована галузь дослідження. Саме у її розвитку потребує вітчизняна соціологія для розуміння і передбачення впливу війни. Провадиться думка, що методологічна перспектива світ-системного підходу з урахуванням геополітичних аспектів є найбільш плідною для розуміння війни і військового конфлікту в Україні. Пояснення конфлікту на Донбасі пропонується шукати не тільки у площині Донбас – Україна чи Україна – РФ, а у більш широкому геополітичному контексті Центр-Периферійних відносин.

Сучасні війни, в тому числі і війна на Донбасі, називають «гібридними», в них визначну роль грають інформаційні технології і несилова робота з населенням. Наслідки просторових змін у країнах конфлікту соціологічними методами не вивчають, втім вони стосуються ідентифікаційних практик і є одним з напрямів «війни за уми».

Пропонується схема аналізу сприйняття соціального простору території конфлікту з точки зору намірів і здатності діяти в ньому. Виділяється три види простору: особистий, протір дії та перспективний простір. Основа аналізу – припущення, що простір регіону порізаний таким чином, що окремі практики опинилися пов'язаними, з одного боку, з різними фрагментами регіонального простору (підконтрольні/непідконтрольні території), а з іншого – з різними «перспективними» просторами: Україною або РФ. Збереження лояльності до України буде ефективнішим у разі збереження інституційної залежності від України (актуальної чи потенційної), покладанням не неї сподівань соціальної реалізації та майбутнього.

Ключові слова: війна, конфлікт на Донбасі, державний кордон, військова соціологія, соціологія війни.

Хобта С. В. Социология войны как задача украинской социологии

В статье рассматривается война как объект изучения социологии. Показано, что в социологии существует два направления: социология войны и военная социология. Социология войны теоретически ориентирована область исследования. Именно в ее развитии нуждается отечественная социология для понимания и прогнозирования влияния войны. Проводится мысль, что методологическая перспектива мир-системного подхода является наиболее плодотворной для понимания войны и военного конфликта в Украине. Понимание конфликта на Донбассе предлагается искать не только в плоскости Донбасс – Украина или Украина – РФ, а в более широком геополитическом контексте Центр-периферийных отношений.

Современные войны, в том числе и война на Донбассе, являются «гибридными», в них ведущую роль играют информационные технологии и несиловые методы работы с населением. Последствия пространственных изменений в странах конфликта социологическими методами не изучают, хотя они касаются идентификационных практик, которые являются одним из направлений «войны за умы».

Предлагается схема анализа восприятия социального пространства территории конфликта с точки зрения намерений и способности действовать в нем. Выделяется три вида пространства: личное, пространство действия и перспективное пространство, анализируются возможные комбинации взаимодействия этих пространств и их восприятие.

Ключевые слова: война, конфликт на Донбассе, государственная граница, военная социология, социология войны.

Khobta S.V. Sociology of war as a task for Ukrainian Sociology

The article deals with the war as the object of study of Sociology. It is shown that there are two areas in Sociology - Sociology of War and Military Sociology. Sociology of War is theoretically oriented research area. To understand and predict the impact of the war domestic Sociology requires namely development of Sociology of War. For better understanding of war and military conflict in Ukraine the most fruitful is methodological perspective of the world-system approach. It is suggested to understand the conflict in Donbass not only in the oppositions of Donbass – Ukraine or Ukraine – Russian Federation, but within broader geopolitical context, such as opposition of the Center-Periphery relations.

Modern wars, including the war in Donbass are «hybrid» ones, where the leading part is played by information technology and non-violent impact methods. Consequences of spatial changes in the conflict countries are not studied by sociological means, although they relate to the identification practices which represent one of the directions of the «war for minds».

The author offers a scheme for the social space perception analysis of the conflict area from the point of view of intentions and ability to act there. Three types of spaces are distinguished, they are: private, action space and perspective space, the possible combinations of the interaction of these spaces and their perception are also analyzed.

Keywords: war, conflict in Donbass, state border, Military Sociology, Sociology of War.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Верховод Л. І.

ВІЙНА І СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ

УДК 316.34:303.42

О. Г. Злобіна

ГРУПИ, ПОРОДЖЕНІ КРИЗОЮ, ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДІВ

Серед найважливіших наслідків анексії Криму та конфліктного протистояння на Донбасі слід виокремити соціоструктурні зміни українського соціуму, зокрема виникнення великих нових соціальних груп, однією з яких є група вимушених переселенців. Якщо традиційно соціальні групи виокремлюються на основі наявності спільної діяльності (наприклад, професійні), спільних групових установок та орієнтацій, спільного простору існування тощо, то внаслідок військових дій на частині території країни, сформувалася група, яка об'єднана втратою спільного простору життя. При цьому її формування мало стрімкий і невпорядкований характер, однак мірою стабілізації ситуації в країні виникло величезне нове утворення розпорошених територіально, але об'єднаних ментально і статусно людей.

Загалом у міжнародній правовій практиці існує поняття осіб, переміщених всередині країни. Йдеться про населення, яке внаслідок різноманітних причин – від військових конфліктів, до екологічних катастроф, вимушено було покинути місця звичного проживання, але не перетинало міжнародно визнані кордони держави. Наразі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) активно моніторить ситуацію в Україні з точки зору виконання міжнародних стандартів захисту та надання допомоги внутрішньо переміщеним особам [1]. Зокрема звертається увага Уряду України на необхідність забезпечити ресурсами виконання Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року (надалі Програма) [2].

Сам цей документ є досить важливим, оскільки визначає головною метою Програми розв'язання основних проблем переселених громадян та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві. При цьому Уряд налаштований сприяти як інтеграції та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання, так і їх добровільному поверненню на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, на яких

органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження). Водночас реальні кроки для забезпечення вирішення цієї мети передбачають поки що лише *допомогу* в забезпеченні створення належних умов для життєдіяльності та *створення передумов* для компенсації завданої особам, що залишили свої домівки, майнової (матеріальної) та моральної шкоди. Тобто на зникнення найближчим часом цієї великої соціальної групи годі й очікувати.

Слід зауважити, що у плані заходів з виконання Програми передбачено створення системи моніторингу та оцінювання ефективності заходів щодо інтеграції, соціальної адаптації та захисту переселених громадян на національному та регіональному рівні, причому відповідальним за виконання цього пункту визначено Національну академію наук. Отже актуальність і практична значимість обговорення питання методів дослідження групи внутрішньо переміщених осіб (ВПО) не викликає сумнівів.

Метою статті є аналіз наявних соціологічних досліджень, присвячених проблемам переселенців, та вироблення оптимальної стратегії поєднання різних дослідницьких методів. Слід зазначити, що соціологічні дослідження ВПО почалися одразу з формування цієї групи і здійснювалися як професійними соціологічними установами, так і недержавними громадськими організаціями. Причому були задіяні як кількісні, так і якісні методи. Зокрема серед кількісних досліджень в групі переселенців можна згадати дослідження Центру «Соціальний моніторинг», проведеного спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка [3], серед якісних досліджень – глибинні інтерв'ю з переселенцями з Криму [4], а також проект, присвячений з'ясуванню потреб ТПО в Києві та Київській області, в ході якого було проведено 42 фокус-групи з ними [5]. Окрему увагу слід звернути на важливе, але зовсім не обговорюване кількісне дослідження ВПО «Основні уявлення про внутрішньо переміщених осіб в Україні», здійснене на замовлення Уряду України [6]. Для порівняння нами будуть використані насамперед дані проектів, здійснювані за безпосередньою участю автора, зокрема результати моніторингу Інституту соціології НАНУ за 2015 рік та результати комплексного дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб³, а також при необхідності залучатися дані згаданих вище проектів.

Почнемо з кількісних досліджень. Вони можуть бути двох типів: ті, які спрямовані на з'ясування думки населення стосовно проблеми ВПО, і ті, в яких опитують самих ВПО. Обидва типи необхідні для забезпечення виконання головної мети в частині вирішення завдання

³ Дослідження проводилося дослідницькою агенцією Umbrella на замовлення Центру політичних студій та аналітики в рамках проекту «Захист прав внутрішньо переміщених осіб та боротьба з порушенням їх прав шляхом підвищення інституційного потенціалу місцевого самоврядування та реалізації соціальної реінтеграції»

зниження рівня соціальної напруженості серед переселенців і в суспільстві в цілому. Загалом ставлення населення до групи переселенців ще формується. Безпосередньо в момент масового переміщення під час активної фази бойових дій, допомога населення була дуже значною, проте мірою згасання гостроти конфлікту і фактичного оформлення групи переселенців на різних територіях, постало питання ставлення до них представників приймаючої громади. Дані опитування населення проведеного Центром «Соціальний моніторинг» спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 2014 році показували загалом тенденцію до підтримки загалом необхідності покращення задоволення потреб ВПО [3]. При цьому відповідальність за це покладалася саме на державу (табл.1).

Таблиця 1

Рівень оцінки респондентами державної допомоги ВПО (%)

Варіанти відповідей	Так	Ні
Є надмірною та має бути скорочена	19.2	80.8
Є достатньою для задоволення їхніх потреб	46.5	53.5
Є недостатньою для задоволення їхніх потреб і повинна бути збільшена	50.1	49.9

Водночас загал не був налаштований на інтеграцію ВПО, оскільки 81% опитаних вважали, що переселені мають повернутися до місця постійного проживання, як тільки це стане можливо. Сам статус переселенців оцінювався населенням загалом як негативний, а переселенці залишалися приїжджими, які ідентифікують себе з колишнім місцем проживання, а отже природно мають туди і повернутися. Проте у самих переселенців, кількісне опитування яких здійснювалося паралельно, бачення ситуації досить суттєво відрізнялося від думки населення загалом. Вони значно більшою мірою прагнули інтегруватися і в більшості не вважали своє становище несприятливим саме через статус переселенця (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка громадянами становища внутрішньо переміщених осіб та самооцінка серед цільової групи ВПО, % ствердних відповідей

Варіанти відповідей	Населення в цілому	Представники ВПО*
Вони відчують себе частиною населення тих територій, на які вони переїхали, де їх влаштували / Я відчую себе частиною населення тієї території, де зараз проживаю влаштували	36.9	59.1
Вони повинні повернутися до місця постійного проживання, як тільки це стане можливо / Я повернусь до місця постійного проживання, як тільки це стане можливо	81.0	75.2

Варіанти відповідей	Населення в цілому	Представники ВПО*
Вони перебувають у несприятливому становищі через свій статус переселенця / Я перебуваю у несприятливому становищі через свій статус переселенця	57,1	34,2

*Опитування цільових груп з числа ВПО (жінок-голів домогосподарств, вагітних та осіб похилого віку обох статей) в межах проекту «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», що здійснювалося Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка на замовлення UNFPA. Всього опитано 1000 респондентів. Опитування проведено з 29 грудня 2014 р. по 12 січня 2015 р. у 16 областях України та м.Києві [3].

Отже, важливою перевагою кількісного опитування є можливість виявити проблемні точки у сприйнятті реалій, пов'язаних з положенням ВПО, населенням загалом і здійснити на цій основі корекцію формування громадської думки.

Водночас постає питання ефективності використовуваних індикаторів оцінки соціальної напруги. В моніторингу Інституту соціології з цією метою була застосована модифікована шкала Богардуса. Виявилося, що у 2015 році толерантність стосовно вимушено переселених була не надто високою. У найближче оточення вони допускалися обережніше, ніж «заробітчани» або «зарубіжні українці» (табл.3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання: Чи згодні Ви допустити вимушених переселенців з Донбасу у тих чи інших якостях (від членів Вашої сім'ї до керівників України) представників наступних груп..., 2015 р. (%)

Варіанти відповідей	ВПО з Донбасу	Українських трудових мігрантів	Представників діаспори
Членів моєї сім'ї	21.0	27.0	28.3
Близьких друзів	30.0	37.3	39.1
Сусідів	49.0	51.7	54.1
Людей, якими я керую: моїми найманими працівниками, підлеглими, тощо	20.0	20.3	21.2
Колег по роботі, які працюють на рівних зі мною посадах	36.0	36.7	38.4
Людей, які мною керують: моїми працевлагодотворенцями, начальниками, тощо	12.0	12.9	13.5
Людей, які очолюють адміністрацію населеного пункту, де я зараз проживаю	9.0	10.8	11.3
Людей, які очолюють міністерства або	9.0	9.7	10.1

Варіанти відповідей	ВПО з Донбасу	Українських трудових мігрантів	Представників діаспори
державні служби України			
Президента України	7.0	6.5	6.8
Громадян, які голосують на виборах Президента України, Верховної Ради або місцевих органів влади	26.0	21.4	22.4
Осіб, які отримують в Україні податкові, кредитні чи інші фінансові пільги	14.0	8.8	9.2
У жодній якості не згодні їх допускати	20.0	17.6	18.4
Інше	1.0	1.9	2.0

Виявилось також, що опосередкованість знань про проблеми ВПО підвищує рівень інтолерантності до представників цієї соціальної групи. Ті, хто не має родичів знайомих чи друзів серед осіб, які покинули свої домівки внаслідок нещодавніх подій у Криму та Донбасі, воліють дистанціюватися від групи переселених більшою мірою, порівняно з тими, хто реально знайомий з такими людьми. Зокрема, серед тих, хто не знайомий з переселенцями, відповіли, що не бажали б бачити переселенців з Донбасу у будь-якому статусі 23% опитаних, а переселенців з Криму – 21%. Натомість серед тих, хто реально знайомі з такими людьми, дистанціюватися від переселених з Донбасу та Криму бажають відповідно лише 16% і 12%.

Ці дані ілюструють не лише можливості, а й обмеження кількісного опитування загалом щодо ставлення до ВПО. Великою мірою воно відбиває стереотипне ставлення, яке можливо не перетвориться на реальну поведінку. Відомий парадокс Лап'єра «атитюди проти дій» принципово не може бути подоланий при фіксації намірів респондентів, оскільки ці наміри часто або змінюються, або так і залишаються не затребуваними на практиці.

Перевагою кількісного опитування є можливість моніторингу ситуації, співставлення даних у динаміці. Проте необхідним є вироблення і впровадження єдиного комплексу питань, що фактично і передбачено планом реалізації Програми. Поки що порівняння даних в часі дає можливість фіксувати лише загальні тренди. Ми вже бачили, що у 2014 році населення загалом схилилося до думки, що державна допомога переселеним недостатня (табл.4).

Водночас виявляється, що форма цієї допомоги не обов'язково надається населенню лише у формі матеріального відшкодування. На думку загалом, має стимулюватися і активність самих переселених. Тому

очевидно, що одної лише оцінки рівня державної допомоги недостатньо, оскільки при цьому втрачається можливість фіксувати динаміку уявлень про способи державної підтримки ВПО.

Таблиця 4.

Розподіл відповідей на питання: Якою має бути державна політика щодо вимушених переселенців з Донбасу, 2015 р. (%)

Варіанти відповідей	% до усіх
Необхідно компенсувати їм втрату майна із державного бюджету України	20.2
Необхідно надавати їм постійну соціальну підтримку з державного бюджету України	32.5
Необхідно внести зміни до законодавства, які б давали їм можливість повноцінно займатися підприємництвом та самостійно інтегруватися на новому місці	44.5
Держава не має надавати їм ніякої підтримки	5.2
Важко відповісти	18.0

*Сума перевищує 100 % оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповідей

Як ми вже бачили, кількісні опитування проводяться і у самій групі ВПО. І саме тут виникає головна проблема кількісника. Ми добре знаємо генеральну сукупність. І навіть знайомі з її регіональним розподілом (див. рис.1).

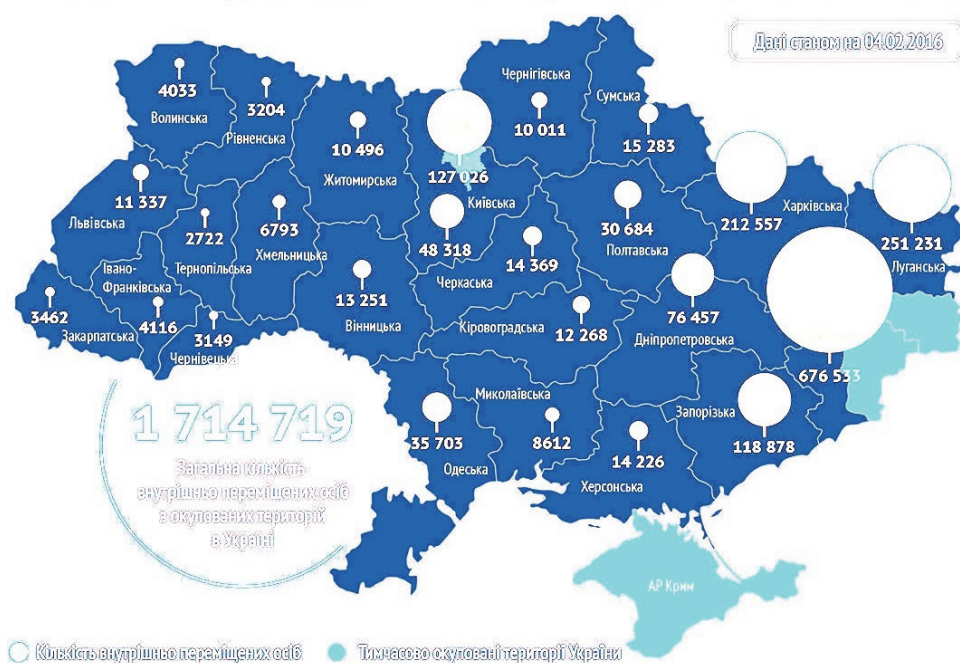

Рис. 1. Карта розташування внутрішньо переміщених осіб по регіонах України станом на лютий 2016р. (за даними Міністерства соціальної політики)

Проте внутрішня структурація групи ВПО здійснюється переважно у класичних демографічних координатах. Фактично переселенці представляють собою сукупність цільових груп, серед яких можуть обиратися і пенсіонери, і вагітні жінки, і багатодітні і ті, хто веде власний бізнес, і безробітні, і ті, хто виїхав з патріотичних міркувань, і ті, хто орієнтовані на східного сусіда. Ця множинність цільових груп вкупі з відсутністю реального доступу до місця проживання переселених, робить дуже складною процедуру побудови вибірки і реалізації дослідження. Наприклад, згадуване вже дослідження «Основні уявлення про внутрішньо переміщених осіб в Україні» охоплювало 400 переміщених осіб, з яких 50% проживали в колективних притулках або таборах і 50% в приватних будинках. Проте охоплено було лише 5 областей з найбільшою кількістю переселених: Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Київську і Харківську. Очевидно, що специфіка цих областей пов'язана з більшими можливостями адаптації, тому таке опитування не може претендувати на створення цілісної картини положення групи ВПО. Водночас самі застосовані в ньому індикатори заслуговують на увагу і могли б увійти у загальну схему моніторингу. Зокрема респондентів просили відповісти на запитання про те, чи відчувають вони себе прийнятим місцевим співтовариством, чи готові вони докласти власних зусиль у покращення обставин життя, як вони оцінюють урядові реформи, чи мають доступ до джерел інформації про і для ВПО, чи відчувають вони, що Уряд прислуховується до ВПО і бере до уваги їх потреби [6]. Відбулося дві хвилі опитування – у листопаді 2014 р. і на початку березня 2015 р., які показали, що після започаткування грошових виплат переселенцям зросла кількість задоволених по усіх позиціях. Проте надалі опитування не повторювалося і оцінити думку ВПО про стан державної допомоги на сьогоднішній день досить складно за відсутності кількісних даних.

Частково ця проблема може бути вирішена за допомогою поєднання кількісних та якісних досліджень. Як глибинні інтерв'ю, так і фокус-групові дослідження, дають можливість виокремити усі типи цільових груп, сформулювати список пріоритетних проблем переселених осіб, зрозуміти мотивацію їх бажання чи небажання повернутися у разі закінчення конфлікту додому. Зокрема чи не головною детермінантою повернення вважається бажання компенсувати психологічну травму, пов'язану з втратою власної домівки. Про це начебто свідчать і результати масових опитувань (див. табл. 4). Проте фокус-групи, проведені у межах дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб у Дніпропетровську, Харкові, Запоріжжі, Полтаві, Херсоні та Львові, показали, що, на думку учасників обговорення, головним є матеріальний фактор. Досить багато людей повертаються на тимчасово непідконтрольні території через брак грошей і неможливість влаштуватися на роботу. Водночас є частина населення,

яка не може повернутися суто з політичних міркувань. Доволі поширеною в обговоренні на фокус-групах є теза про «розстрільні списки», в яких начебто зібрані прізвиська усіх, хто протистояв нинішнім очільникам неконтрольованих територій. Такі переселенці чітко налаштовані на інтеграцію в місцях теперішнього проживання. Досить важливим моментом адаптації та інтеграції, який може бути прояснений лише у якісних дослідженнях, є відмінності, які самі ВПО позначають як «інша ментальність». Вимушено переселені підкреслюють свої відмінності від місцевого населення в різних областях. Причому зазвичай робиться наголос на власні переваги і недоліки місцевого менталітету, життєвих практик тощо. Подібною, до речі, є і реакція місцевих жителів, коли вони обговорюють проблеми ВПО. Таке переживання «інакшості» є максимально загостреним у полярних регіонах, коли йдеться, наприклад, про донетчан у Львові. Це створює реальний бар'єр для інтеграції. Зокрема жоден з учасників фокус-групи переселених у Львові не виявив бажання повернутися додому на Донбас. Водночас жоден з них не виявив бажання і залишитися на постійне проживання у Львові.

Отже, маємо кількісники, які можуть давати загальні уявлення про динаміку процесів адаптації та інтеграції групи ВПО в цілому, та якісники, які дозволяють з'ясовувати глибинні мотиви та приховані «підводні камені» інтегративних процесів. Проте специфіка ситуації ВПО передбачає необхідність визначення ролі третього агенту, який поки що переважно залишався поза межами уваги соціологів. Йдеться про тих представників місцевих владних структур, які уособлюють для переселених владу як таку і є реальними провідниками державної політики у цій сфері. У межах дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб, на прикладі якого ілюструвалися можливості якісних методів, додатково до фокус-груп були проведені експертні опитування представників місцевої влади вищого та середнього рівня, які одразу виявили низку проблем, «невидимих» на інших рівнях. Прикладом однієї з таких проблем є неефективність комунікації міської влади, як по горизонталі, так і по вертикалі.

Показовим став вже той факт, що в ході організації дослідження важко було знайти експертів з боку влади, котрі володіли б повною інформацією про проблеми та наміри щодо ВПО в місті, області. Аналіз експертних опитувань засвідчив неефективність комунікації між регіональними і центральними органами влади. Головний запит з боку обласних та міських адміністрацій характеризувався очікуванням від центральних органів влади розробки стратегічного рішення проблеми ВПО, тобто прийняття Програми. Причому головним було очікування конкретних фінансових орієнтирів, без чого створення будь-яких обласних програм вважалося таким, що не має жодного сенсу. Оскільки фінансові орієнтири поки що так і залишаються не заданими, стан

очікування постійно пролонгується і блокує активність органів влади на місцях. Ще одним бажаним рішенням для місцевої влади було б створення державного органу, спеціально зосередженого на проблемах переселених. Саме він має забезпечувати координацію діяльності усіх інших державних структур відносно допомоги переселеним, розробляти надалі комплексні програми і здійснювати їх централізоване фінансування. Фактично представники навіть високих щаблів місцевої влади демонструють повну пасивність, залишаючи у зоні власної відповідальності лише реєстрацію переселених та виплату соціальної допомоги. Типовими проблемами, які виявило дослідження, були: 1 – ігнорування пропозицій з місць (відсутність будь-якої реакції); 2 – імітація реагування (листування по колу, коли відповідь на запит від структурного підрозділу регіонального органу влади до міністерства готує зрештою інший структурний підрозділ того ж регіонального органу влади); 3 – неефективність існуючих способів комунікації, відсутність трансляції з центру ефективних моделей, розроблених на місцях (засідання і наради, які не впливають на реальні практичні дії); 4 – надмірний контроль з боку центральних органів влади з ухилом у каральний бік замість допомоги у виправленні помилок (міністерські перевірки).

Проблеми було виявлено і в інших комунікативних зв'язках. Наприклад у взаємодії з міжнародними організаціями місцева влада демонструє завищені очікування, розглядаючи донорів не як допоміжний, а як центральний фінансовий механізм вирішення ключових проблем переселених.

Досить небезпечною виявилася значна розбіжність в оцінках комунікативних зв'язків у представників місцевої влади та ВПО. З точки зору влади стан інформування переселених в усіх регіонах практично оптимальний. При цьому головним інструментом інформування вважається сайт органу влади, а переселенці сприймаються як активні користувачі. Крім того в якості каналу комунікації влада використовує оголошення на стендах в управліннях соціального захисту (волонтерських організацій). Таким чином у владній комунікації з переселенцями превалює пасивна модель інформування. Натомість фактично розповсюдження інформації між ВПО здійснюється лише завдяки активності самих же ВПО, які відвідуючи відповідні організації діляться потім отриманою інформацією із знайомими. Така модель інформування не забезпечує доведення інформації до безпосереднього споживача. Інформування також через засоби масової інформації здійснюється спорадично. Впровадження більш активних форм інформування (безкоштовні листівки, газети для ВПО) вважається непотрібним. При цьому найбільш проблемним моментом існуючої інформаційної стратегії в усіх регіонах є те, що частина ВПО, яка

проживає у сільській місцевості або невеликих містечках фактично має надто обмежений доступ до інформації.

Усі ці проблемні моменти, які у самооцінці владою комунікації з ВПО відсутні, насправді постійно озвучуються на фокус-групах переселенцями. Загальна інформація на сайтах служб обласних адміністрацій, міських соціальних служб, та в приміщеннях, на дошках оголошень оцінюється як недостатня, констатується, що не кожен ВПО може розібратися в суті повідомлень та зрозуміти наскільки інформація стосується саме його ситуації. До речі в останніх рекомендаціях УВКБ ООН Уряду наголошується, що мають бути активізовані інформаційні кампанії з наголосом на правах і обов'язках ВПО та пільгах, які їм надаються [1].

Отже на основі порівнянь здійснених до цього моменту соціологічних досліджень проблем ВПО, можна виокремити переваги і недоліки застосовуваних методів. Зокрема перевагою кількісного опитування населення країни щодо проблем переселених осіб дозволяє виявити особливості сприйняття ВПО та ставлення до них з боку загалу з наступною корекцією громадської думки. Перевагою кількісного опитування є також можливість моніторингу ситуації, співставлення даних у динаміці. Обмеженням кількісного опитування населення загалом щодо ставлення до ВПО є трансляція опитаними стереотипних уявлень, які відбивають лише готовність до реальної поведінки. Щодо кількісних опитувань групи ВПО, то головна проблема полягає у складності внутрішньої структури групи. Попри чітке усвідомлення кількісних параметрів генеральної сукупності, поки неясно, які з внутрішніх цільових груп мають бути обрані для моніторингу ситуації. Проблемою є також відсутність знань про реальне місце проживання переселенців, що ускладнює процедуру побудови вибірки і реалізації дослідження.

Поєднання кількісних та якісних досліджень (глибинні інтерв'ю, фокус-групові дослідження) підсилює ефективність дослідження оскільки дає можливість виокремити усі типи цільових груп, сформувати список пріоритетних проблем переселених осіб, зрозуміти мотивацію їх бажання чи небажання повернутися у разі закінчення конфлікту додому. Частина дослідницьких завдань, пов'язаних насамперед з дослідженням соціально-психологічних характеристик ВПО, може бути вирішена лише у якісному дослідженні. Отже повноцінне дослідження має поєднувати кількісний та якісний підходи, які сукупно висвітлюватимуть як динаміку процесів адаптації та інтеграції групи ВПО, так і вплив глибинних чинників на інтегративні процеси. Доцільним є також включення у дослідницьку програму дослідження ролі представників місцевих владних структур, які безпосередньо контактують з ВПО. Найбільш ефективним методом при цьому можуть бути експертні інтерв'ю.

Таким чином, забезпечення виконання Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року потребує постійного і продуманого соціологічного супроводу з використанням низки якісних та кількісних методів дослідження, що дозволить забезпечувати моніторинг оцінювання ефективності заходів щодо інтеграції, соціальної адаптації та захисту переселених громадян на національному та регіональному рівні. В якості базових методів мають бути задіяні моніторингові кількісні опитування ВПО на основі обґрунтованої вибірки із залученням представників усіх ключових внутрішніх цільових групи. Метод фокусованих групових інтерв'ю має бути використаний як для визначення цільових груп, так і для з'ясування регіональної специфіки інтегративних процесів, метод експертного інтерв'ю має періодично застосовуватися для моніторингу ситуації взаємодії між усіма суб'єктами процесів соціальної інтеграції ВПО.

Список використаної літератури

1. Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН). Февраль 2016 г. Ключевые сообщения о внутреннем перемещении в Украине. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/2016_02_UNHCR%20KEY%20MESSAGES%20ON%20INTERNAL%20DISPLACEMENT%20IN%20UKRAINE%20-%20Rus.pdf

2. Об утверждении Комплексной государственной программы по поддержке, социальной адаптации и реинтеграции граждан Украины, переселившихся со временно оккупированной территории Украины и районов проведения антитеррористической операции в другие регионы Украины, на период до 2017 года. КМ Украины Постановление КМ, Программа от 16.12.2015 № 1094 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP151094.html

3. Дані дослідження ГО «Соціальний моніторинг» Інституту соціальних досліджень ім. Яременка, 2014 р. Ставлення до переселенців і волонтерської діяльності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Settlers%20and%20volunteering.pdf>

4. С Юга на Северо-Запад. Как живут и чего боятся крымские переселенцы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/26975905.html>

5. Звіт про спільну оцінку потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) м. Київ та Київська область, Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://unhcr.org.ua/attachments/article/1527/2015_PA_Kyiv_Ukr.pdf

6. Key perceptions of internally displaced people in Ukraine. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://groundtruthsolutions.org/wp-content/uploads/2015/07/Ukraine_R2_2015.pdf.

Злобіна О.Г. Групи породжені кризою, як об'єкт соціологічного дослідження: можливості та обмеження дослідницьких методів

Стаття присвячена проблемі вироблення оптимальної стратегії поєднання різних дослідницьких методів в ході проведення соціологічних досліджень по проблемам внутрішньо переселених осіб як передмови створення системи моніторингу та оцінювання ефективності заходів щодо інтеграції, соціальної адаптації та захисту переселених громадян на національному та регіональному рівні. Аналізуються результати кількісних і якісних досліджень ВПО, здійснених професійними соціологічними центрами, в тому числі і за безпосередньої участі автора. З'ясовано переваги і обмеження застосування кількісних методів в опитуваннях населення загалом та цільової групи переселених. Визначено питання, які можуть бути досліджені лише за допомогою якісних методів. Обґрунтована необхідність поєднання кількісних та якісних методів дослідження. В якості невід'ємного компонента моніторингу та оцінювання ефективності заходів щодо інтеграції, соціальної адаптації та захисту переселених громадян запропоновано використання експертних інтерв'ю.

Ключові слова: соціальна група, вимушено переміщені особи, кількісні методи, якісні методи, експертні інтерв'ю.

Злобина О. Группы, порожденные кризисом, как объект социологического исследования: возможности и ограничения исследовательских методов

Статья посвящена проблеме выработки оптимальной стратегии сочетания различных исследовательских методов в ходе проведения социологических исследований по проблемам внутренне перемещенных лиц как предпосылки создания системы мониторинга и оценки эффективности мероприятий по интеграции, социальной адаптации и защите переселенных лиц на национальном и региональном уровне. Анализируются результаты количественных и качественных исследований ВПО, проведенных профессиональными социологическими центрами, в том числе и при непосредственном участии автора. Определены преимущества и ограничения применения количественных методов в опросах населения в целом и для целевой группы переселенцев. Выделены вопросы, которые могут быть исследованы только с помощью качественных методов. Обоснована необходимость сочетания количественных и качественных методов исследования. В качестве неотъемлемого компонента мониторинга и оценки эффективности мероприятий по интеграции, социальной

адаптации и защите переселенных лиц предложено использование экспертных интервью.

Ключевые слова: социальная группа, вынужденно перемещенные лица, количественные методы, качественные методы, экспертные интервью.

Zlobina O.G. Groups generated by the crisis as an object of sociological research: possibilities and limitations of research methods

The article discusses development of an optimal strategy of combination of different research methods in the course of sociological research dealing with the problems of internally displaced persons (hereinafter IDPs) as prerequisites for creation of a system for monitoring and evaluating the effectiveness of integration, social adaptation and protection of displaced persons at the national and regional levels. Obtained results of quantitative and qualitative IDPs research conducted by professional sociological centers, including the direct participation of the author, are analyzed. The author determines advantages and limitations of the use of quantitative methods in population surveys on the whole and when working with the target group of IDPs. Those issues which can be studied only by means of qualitative methods were highlighted. The need for a combination of quantitative and qualitative methods was substantiated. Expert interviews were suggested as an integral component of monitoring and evaluation of the effectiveness of integration, social adaptation and protection of IDPs.

Keywords: social group, internally displaced persons, quantitative methods, qualitative methods, expert interviews.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

КРИЗА, ВІЙНА І МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ

УДК 003:124.2:130.2:165.21

Полулях Ю. Ю.

МЕМПЛЕКСИ ОКУПОВАНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Вступ. Загальні положення

Непідготовленість України до інформаційної агресії з боку офіційних російських і проросійських (телебачення, газети, радіо) і

неофіційних (блогери, інтернет-групи, пабліки в соцмережах, канали на YouTube тощо) ЗМІ, а також сепаратистських мас-медіа, що сформувалися на їхній основі, вимагає для ефективного протистояння цієї агресії, і в цілому для профілактичних заходів, усебічного аналізу способів, методів і форм інформаційного впливу на масову свідомість українців з метою зміни їхньої поведінки і діяльності.

Одним з головних методів інформаційного впливу у зоні воєнного конфлікту на Донбасі є переробка значень, маніпуляція значеннями масової свідомості за допомогою деконструкції і реконструкції знакових систем опису реальності. Традиційно це розуміється як підміна термінів, що характеризують навколишній світ, наприклад, «протести на Майдані» на «державний переворот», «націоналісти» на «нацисти», «київська влада» на «київська хунта», «українська армія» на «карателі», «сепаратисти» на «прибічники федералізації», «озброєні бойовики» на «ополчення», «незаконні озброєні формування» на «армія Новоросії» тощо. Виглядає так, ніби один знак замінює собою інший знак, хоча і перший, і другий означають одні і ті ж події, одні і ті ж об'єкти, одних і тих же людей. Таким чином, ситуація бачиться як деяке неправильне використання слів і образів, які спотворюють реальну картину світу і вводять людей в оману. Ці спотворені слова і образи розглядаються як неправдива інформація, фейки. Інакше кажучи, знакові конструкції пропонується оцінювати логічно, або як істинні, або як хибні судження. Але це неправильний підхід до розгляду інформаційних маніпуляцій, які були використані і використовуються для зміни свідомості жителів окупованих територій. Йдеться не просто про створення хибних знаків, які не співвідносяться з істинним станом справ, а про створення знакових систем, які функціонують таким чином, що створювані ними значення дозволяють описувати і охарактеризувати навколишню дійсність як деяку значущу цілісність.

По суті, перед нами не сукупність хибних знаків, а інша семантична реальність, цілісний смисловий світ, який існує на основі певних принципів, які утримують цю цілісність в єдності і детермінують диспозиції особистості – фіксовані в соціальному досвіді схильності сприймати і оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах певним чином. Люди у цьому світі живуть і діють, і по відношенню до цього світу у них діють не пізнавально-логічні установки, а ціннісно-естетичні, через що демонстрація ґносеологічної неспроможності тих або інших елементів цієї семантичної реальності сприймається не як спроба виправлення *картини світу*, а як спроба руйнування *системи світу*.

Зрозуміло, фейки, інформаційні вкидання, медіа-постановки, містифікація, дезінформація – усе це є частиною конструювання цього смислового світу, але не вони наділяють його характеристиками цілісності і системності. Навіть навпаки – узяті самі по собі, поза семантичною єдністю, вони є виключно абсурдними фактами,

риторичними і софістичними прийомами. Вони – елементи системи, чия єдність детермінується не комбінаціями знаків, а моделюючими структурами, що породжують і змінюють значення. І разом з фейками і іншими квазі-об'єктними семіотичними конструкціями вказані моделюючі структури використовують для створення цієї єдності також релевантні (наприклад, твердження «Луганськ обстріляли»), верифікативні («Люди гинуть внаслідок обстрілу Луганська») і протокольні («Обстріл Луганська привів до загибелі людей на вулиці Радянській») знаки. Поеднання симулякрів і символів, ірреального і реального семіозису – ось що характеризує цей процес семіотичного моделювання.

Таким чином, у рамках аналізу інформаційних трансформацій і впливів на масову свідомість українців треба говорити не просто про гносеологію, а про онтологію – розгляд особливого регіону буття людини, що конститується і модифікується за допомогою інформаційних маніпуляцій. І треба пам'ятати, що ця онтологія може реалізовуватися не лише у непідконтрольних регіонах, але і у інформаційному просторі України взагалі – і не тільки з проросійською або сепаратистською метою. Внутрішні політичні та суспільні маніпуляції в українському суспільстві засновуються на тих же самих принципах, і частенько їхня мета така ж сама – створення симулятивної картини світу, у рамках якої певні групи отримують увесь символічно-позитивний капітал, а інші відтісняються на периферію і характеризуються як ідеологічні супротивники системи світу, які не дають їй змінитися до кращого (зазвичай це просто інша політична сила), «прокажені» системи світу (у нинішній час ця роль здебільшого дісталася вимушеним переселенцям) або навіть як вороги системи світу, яких треба знищити (в першу чергу ця риторика характерна для радикальних українських угруповань, але може використовуватися неофіційно для характеристики супротивників і «прокажених»).

Таким чином, треба розглянути сутність вказаних моделюючих структур і як вони реалізують свою функцію переробки значень. Наш аналіз ґрунтується на структурно-діяльнісній семіотичній методології, яку ми доповнюємо феноменологічним концептом досвіду для виходу за межі абстрактних знакових структур у сферу соціокультурної практики. По-перше, ми вкажемо на класичну теорію значення та окреслимо її межі, після чого опишемо механізм утворення значення. По-друге, ми розглянемо концепт мема та розкриємо його семіотичну соціокультурну сутність. По-третє, ми проаналізуємо і охарактеризуємо мемплекси, які впливають на масову свідомість на окупованих територіях.

В рамках нашого аналізу ми будемо використовувати термін «значення» як поняття, яке охоплює не тільки елементи референційно-денотативної сімматики, що є характерним для класичної семіотичної теорії, але і елементи змістовно-парадигматичної семантики, структурно-

синтагматичної синтактики, інтерпретативно-сміслової прагматики та трансформаційно-генеративної семіотики. У рамках структурно-діяльнісного семіотичного підходу ці явища є певними різновидами єдиної *структури значення*. Саме тому ми не будемо прояснювати і розрізняти терміни «смісл», «інформаційний інваріант», «референт», «денотат», «екстенціонал», «інтенціонал», «семантичне ядро», «сигніфікат» тощо, оскільки для нашого дослідження в першу чергу важливо окреслити загальні механізми породження значення (сміслоутворення).

Семіологія значення. Означник і означуване, метафора і метонімія, ікона і індекс

Класична семіотична теорія (Ф. де Соссюр, ранній Р. Барт, К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, Ю. Лотман і тартусько-московська семіотична школа) постулює, що формування значень відбувається за допомогою встановлення еквівалентних зв'язків між як мінімум двома ланцюжками елементів, які можна позначити як план змісту (серія означуваних) і план вираження (серія означників). Намагаючись визначити базову еквівалентність, тобто первинну систему значень, семіологія запропонувала концепт природної мови (вербального означування) як первинної знаково-комунікативної системи, на основі структурних форм якої створюються інші, надлінгвістичні системи. Словами в звуковій і графічній формі позначаються уявлення про речі, а на основі знаків і значень, які сформовані природною мовою, створюються знаково-комунікаційні системи міфу, релігії, мистецтва, політики, ідеології, науки, філософії, езотерики, ігор, моди, ЗМІ, одягу, реклами і так далі. З цієї точки зору вербальна мова є планом змісту, наприклад, мови науки, оскільки наукові поняття виявляються вторинними по відношенню до понять вербальної мови, за допомогою яких пояснюється значення наукових термінів. Складніше з образотворчими мовами (живопис, дизайн, архітектура тощо) і музикою, але і вони в перспективі ідеї природної мови функціонують ізоморфно вербальній мові, але не символічно-конвенційно, а іконічно-схоже.

Проте теза про вербальну знакову систему як природну мову, яка моделює інші знаково-комунікативні стосунки, викликає певні заперечення, як в альтернативних проектах аналізу знаків і значення, таких як, наприклад, феноменологія, деконструкція або етнометодологія, так і в самій семіології. А. Соломонік, наприклад, в якості первинної знакової системи розглядає природну знакову систему, базовим елементом якої є природний знак – «відчутний знак природного походження, по якому відновлюють, реконструюють усю систему, яка не знаходиться цілком в полі нашого сприйняття. Це той самий дим, на який вказував Святий Августин як на якість ознаки вогню» [15, с. 77].

Класична семіотична теорія має на увазі, що уявлення мають значення, оскільки пов'язані з вербальними означниками як означувані, тобто, уявлення набувають значень із взаємодії із словами, так само, як їх отримують слова у взаємодії з уявленнями. Таким чином, дословесна даність уявлень є неартикульованим матеріалом, який отримує чіткість і ясність тільки у вербальній обробці. Проте слід зауважити, що план змісту вербальної знакової системи вже є комплексом значущих елементів, які мають певне значення, оскільки уявлення, котрі виступають як вербальні означувані, є не абстрактними думками, а є певними уявленнями про речі. Інакше кажучи, уявлення також мають значення, які можуть виражатися не лише вербально, але й іншими знаковими способами, наприклад, через жести, схеми, формули, малюнки, музику тощо. Це означає, що в знакових способах виражаються не самі уявлення, а значення уявлень, що, у свою чергу, означає, що значення уявлень залежать не від зв'язку елементів уявлень з вербальними елементами або іншими типами означників. Виникає питання: якщо значення є не еквівалентним зв'язком вербального означника і психологічного означуваного (точніше, не зводиться виключно до цього способу смислоутворення), то на якій основі воно формується і функціонує?

Важливість цього питання відносно прояснення суті онтології інформаційних маніпуляцій в тому, що воно вказує, чому містифікації, фейки і інші форми квазі-інформації, використані проти України, є релевантними як для масової свідомості в Росії і на окупованих територіях, так і для певних українських соціальних груп.

Ми виходимо з того, що семіотичні конструкції є не просто носіями інформації зі своїми інформаційними особливостями, як довгий час було прийнято вважати на основі класичної семіотики та інформаційної теорії, а є специфічними елементами соціокультурної діяльності, внаслідок чого вони і мають свої особливості, у тому числі і інформаційні. Інакше кажучи, ми розглядаємо знаки не як інформаційні утворення, якими обмінюються заради передачі інформації, але як елементи людського досвіду і діяльності, за допомогою яких досвід і діяльність формуються і регулюються.

Саме тому ми звертаємося до феноменологічного концепту досвіду, оскільки, на наш погляд, завдяки йому можна окреслити той базовий мінімум структури значення, який знаходиться в основі конкретизації і функціонування значення у соціокультурних практиках.

В. Молчанов, у рамках феноменологічного аналізу значення і смислових зв'язків між свідомістю і не-свідомістю, вказує: «У будь-якому модусі свідомості «діє» цілісна структура досвіду: розрізнення-синтез-ідентифікація, проте розрізнення є первинним досвідом, завдяки якому синтез і ідентифікація також стають досвідом. В принципі синтез не може мати місця без заздалегідь розрізнених співвідносних «тез»

(даних кольору, форми, звуку, запаху тощо), проте іноді справу представляють так, як ніби синтез є первинним «шаром» свідомості, а відмінність – деяка другорядна процедура. Проте сумнів все ж залишається: ми все-таки розрізняємо щось, ми все-таки відрізняємо одно від іншого. Можливо ми все-таки спочатку ідентифікуємо щось, а потім відрізняємо його від іншого ідентифікованого щось? Можливо, досвід тотожності первинний, на відміну від досвіду відмінності?

Питання це вирішує досвід свідомості. Ідентифікація, упізнання, пізнавання, рекогніція (усе це синоніми) припускає розпізнавання, виділення предмета, процесу тощо із загальної «маси» предметів, з сукупності інших процесів. Досвід розпізнавання – це досвід виділення, який припускає розрізнення кольорів, форм, просторових положень тощо предмета. Саме це розрізнення «готує» синтез, а потім ідентифікацію» [11, с. 238].

Знак, будучи з'єднанням різних елементів в єдине ціле, яке з'являється як ціле зі значенням (слово зі значенням, малюнок зі значенням, мелодія зі значенням і так далі), так само може бути розглянутий у рамках структури розрізнення-синтез-ідентифікація. Єдність означуваного і означника відноситься до синтезу, а ця єдність узята як ціле – до ідентифікації. У такому разі, на рівні розрізнення ми маємо справу з окремими елементами до цілісності знаку – окремо з елементами означуваного (наприклад, уявлення про яблуко або саме яблуко), окремо з елементами означника (малюнок уявного або реального яблука) і окремо з елементами відношень, в які можуть вступити ці елементи (негарний малюнок яблука, яблуко неправильно зображене на малюнку, на малюнку червоне яблуко, а ми уявили зелене яблуко тощо). І ці елементи розрізнення мають те, що можна умовно назвати мінімальною мірою значення – а саме значенням відмінності елемента від елементів з одного класу і від тих, що належать іншим класам.

Класична семіологія розуміла значення як щось структурно-упорядковане, тотожно-гомогенне в гетерогенних перетвореннях і стосунках, те, що є інваріантом, який зберігає єдність знакових модифікацій в різних комунікативних і семіотичних ситуаціях. Психологічно орієнтована семіотика основою такої інваріанту бачила психічну єдність людського досвіду, загальну для усіх людей, трансцендентально орієнтована семіотика намагалася виявити в структурах свідомості в якості подібного фундаменту ейдоси – сутності речей і значення знаків. Теорія інформації і її не завжди адекватне використання в гуманітарних дослідженнях так само сприяла розвитку уявлення про значення як про деякий інформаційний інваріант, що забезпечує цілісність інформаційної кооперації.

Критично орієнтована семіотика, представлена в основному в постмодерністських дослідженнях, зосередилася на демонстрації того,

що значення-інваріанти – не основа семіотичної діяльності, а її наслідок. Наприклад, ми розуміємо один одного у буденній розмові не тому, що у нас є загальні для нас значення, а у нас є розуміння і загальні значення тому, що ми вступаємо в спілкування. Точно також і нерозуміння і значення, що відрізняються, є наслідком того, що у процесах спілкування взаємодіють люди з досвідом і актуальною діяльністю, які відрізняється, з різними структурами розрізнення-синтезу-ідентифікації, у тому числі знаковими структурами. І саме в процесі спілкування (а загалом – у будь-якому семіотичному процесі) і утворюються «значення», які, по суті, є рухливим ансамблем значущих елементів.

Повертаючись до описаної вище моделі значення як еквівалентного зв'язку між означуваним і означником, тепер треба вказати, що до системи зовнішніх зв'язків, які утворюють еквівалентні серії, існують системи внутрішніх зв'язків, що утворюють диференційні відмінності, іманентно-взаємозв'язані елементи. Саме ці іманентні системи значень вступають у взаємодію, створюючи еквівалентні ланцюжки систем означника/означуваного. По суті, в системі значення існує мінімум три рівні – рівень іманентної структури означників, рівень іманентної структури означуваного і рівень взаємодії цих структур.

Продемонструємо це на прикладі простої знакової системи – знакової системи світлофора. На рівні означників зелений і червоний колір відрізняються один від одного, розрізняються, створюючи необхідний мінімум значення – зелений це не червоний, а червоний це не зелений. На рівні означуваного так само відрізняються один від одного ситуація ходьби і ситуації стояння – вони не є одна одною. На рівні зв'язку означника і означуваного ні зелений, ні червоний колір не є ходьбою або стоянням на місці, вони ніяк не пов'язані з цими станами, окрім як співвідношенням у рамках певної системи. Таким чином, знакова система світлофора – це, в першу чергу, система елементів, кожен з яких має мінімальне значення на рівні відмінності від інших елементів, утворюючи тим самим *комплекси значення* на кожному з рівнів – означника, означуваного і означування. Як «означування» ми позначимо той результат взаємодії між означником і означуваним, який зазвичай і розуміється як значення, проте, вказуючи на взаємодію означника і означуваного як на динаміку, ми хочемо якраз підкреслити не результативність (знак як результат), а процесуальність того, що звичайно розуміють під «значенням» (знак як процес), і тим самим говорити не про значення знаку, а про *систему значень* знаку.

Якщо ж звернутися до досвіду російсько-української інформаційної війни, то можна розглянути цю проблему на основі знакового конструкта «фашизм». Цей термін набув у рамках інформаційно-світоглядного протистояння характер практично амбівалентного символу, що має мультіваріативний спектр значень, оскільки він використовувався російською пропагандою, а також

людьми, що поширюють її, у безлічі контекстів без єдиного конкретного визначення, з відсиленнями одночасно і до нацистської Німеччини, і до неонацистів, і до фашистської Італії, і до націоналізму, і до Другої світової війни тощо. В українському інформаційному полі термін «фашизм» також пробували використати для характеристики масової свідомості росіян, спираюся в основному на ті ж самі численні контексти, тим самим також розмиваючи значення цього знаку, перетворюючи його на абстрактний інформаційний снаряд, який з гносеологічно-логічної перспективи надає хибну інформацію і, отже, раціонально досить уразливий для критики. Але з точки зору представленої вище моделі значення можна уловити базові моменти, а саме:

а) на рівні розрізнення означників «фашизм» – це те, що не є «не фашизмом», інакше кажучи, якщо термін «фашизм» застосовується до протилежної сторони, то сторона, що вживає його, тим самим визначає себе як «не фашизм»;

б) на рівні розрізнення означуваних «фашизм» – це те, що роблять «фашисти» і не роблять «не фашисти», тобто такий стан справ, який пов'язаний змістовно з практикою «фашизму», тобто та сторона, яка використовує термін по відношенню до протилежної сторони, відрізняє свою діяльність від «фашистської діяльності»;

в) на рівні розрізнення зв'язку означника і означуваного «фашизму» – термін «фашизм» застосовується до «фашистської діяльності», отже, діяльність, позначена як «фашизм», є «фашистською», оскільки «не фашистською» діяльністю є діяльність, яка не позначається як «фашизм».

Як бачимо, тут йдеться не про визначення референції, реального об'єкту знаку «фашизм» – тут йдеться саме про ті мінімальні значення терміну «фашизм» на трьох його базових рівнях, які в процесі використання терміну окреслюють межі його застосування в подальших актах синтезу і ідентифікації знаку. Однією з найважливіших умов існування значення знаку «фашизм» являється відмінність цього знаку від інших знаків – і на рівні плану вираження, і на рівні плану змісту, і на рівні їхнього зв'язку; і це важлива умова існування взагалі будь-якого знаку. У рамках же інформаційного протистояння ця семіотично-структурна умова може використовуватися для семіотично-ідеологічних маніпуляцій, як було вказано вище.

Складність структури комплексів значення, яка виникає внаслідок складності людського досвіду і діяльності, все ж піддається певній регуляції, пов'язаній з тим, що узяті самі по собі окремі елементи охоплюють тільки мінімум значення, – диференційною відмінністю від інших елементів. Узятий сам по собі, цей мінімум значення є відірваною від досвіду і діяльності абстракцією, суть функціонування якої вже давно прекрасно описана Гегелем в «Хто мислить абстрактно»? Ми можемо

виділити ці мінімуми значення, але це буде лише виділення у рефлексії, оскільки у реальності ці мінімуми самі по собі не існують, а є невід'ємною частиною досвіду і діяльності. Перехід від мінімуму значення елементу до його максимуму – це перехід від абстрактного до конкретного, що означає взаємодію елементів, їхні відношення один з одним, їхні комбінації і рекомбінації, що утворюють стабільні структури, які дозволяють вже не тільки диференціювати елементи, але і функціоналізувати. Йдеться про те, що, наприклад, при конкретизації значення терміну «фашист» від диференційної відмінності до функціонального визначення виявляється, що робить «фашист», щоб залишатися «фашистом» і при цьому відрізнятися від «не-фашистів». Це може бути зроблено або за допомогою вказівки на реального фашиста і його діяльності, або ж за допомогою перерахування практик, які визначені як фашистські тощо. При цьому ми опинимося в ситуації з досить складною комбінацією елементів, добре описаною У. Еко в роботі «Ур-фашизм» – коли ряд ознак-елементів фашизму в одному конкретному випадку може кардинально відрізнятися від ряду ознак-елементів фашизму в іншому конкретному випадку [7].

Саме у конкретності означування розкривається складна взаємодія знакових елементів, а ця взаємодія у своєму простому виді з'являється як вже знайоме нам співвідношення плану вираження і плану змісту. Іншими словами, знакові елементи як елементи досвіду конструюють систему значення, взаємодіючи в процесі означування через співвідношення планів вираження і змісту. При цьому те, що в одній знаковій ситуації виступає як означник плану вираження, в іншій ситуації може виступити як означуване плану змісту (наприклад, слово «яблуко» може означати реальне яблуко, а малюнок яблука означатиме слово «яблуко»).

Таким чином, говорячи про співвідношення плану змісту і плану вираження, ми в першу чергу говоримо про структури досвіду, де одна є рівнем змісту, а інша – рівнем вираження. Поза досвідом елементи цих структур просто абстракції, які відносяться до досвіду і діяльності, а не до вираження або змісту. Знак і значення, або, одним словом, знакова структура – це завжди структура досвіду. Ця, в принципі, очевидна теза, проте, примушує нас звернути увагу на теоретичні положення парадигми філософії досвіду, яка рідко актуалізується в семіотиці, а саме – до переживання, емоційності, чуттєвості. А в практиці інформаційних воєн в першу чергу відбувається саме маніпуляція почуттями, регуляція емоцій, вплив на психічні стани за допомогою зміни настроїв. І ці впливи відбуваються не за допомогою раціонально-логічних семантик, а за допомогою емоційно-образних естетик – власне, на рівні тих базових структур і за допомогою тих базових елементів досвіду, які задіяні у формуванні знакових конструкцій для їхньої конкретизації в конкретних

семіотичних ситуаціях (спілкування з друзями і знайомими, читання новин, перегляд передач тощо).

На нашу думку, саме досвід – основа знакових структур, а основою досвіду є людська чуттєвість, ансамблі емоцій і переживань. А. Ж. Греймас і Ж. Фонтаній, представляючи концепт семіотики пристрастей, пишуть: «Почуттєвість спочатку з'являється як само собою зрозумілий спосіб життя, передуючий будь-якому досвіду або існуючий завдяки усуненню якої б то не було раціональності. Згідно з деякими дослідниками, вона ототожнюється з самим життям. Помістити пристрасть до виникнення значення, раніше будь-якої семіотичної артикуляції, у вигляді чистого «я відчуваю», – це майже побачити нульову міру вітальності, мінімальну «позірність» «буття», яка складає його онтичний екран» [5, с. 33].

Ми припускаємо, що чуттєвість є початковим матеріалом для конструктів планів змісту і планів вираження. Точніше – матеріалом для модифікацій і розвитку своїх складників в якості елементів різноманітних структур різних областей планів вираження і планів змісту. По суті, йдеться про те, що різні структури досвіду вступають у відносини вираження і змісту, а різні елементи цих структур відповідно здатні взаємодіяти як означник і означуване. А. Шюц, розглядаючи знакові феномени і відштовхуючись від феноменології Е. Гуссерля, назвав цей спосіб конституювання досвіду аппрезентацією: «об'єкт, факт або подія переживаються не «самі по собі», а як такі, що знаходяться замість іншого об'єкту, який не даний у безпосередності переживання суб'єкта. Аппрезентативний член «будить», «викликає», або «пробуджує» аппрезентований. Останній може бути фізичною подією, фактом або об'єктом, які суб'єкт не може сприйняти у безпосередності, або чимось духовним, нематеріальним; він може бути реальним в сенсі буденної реальності або може бути фантазмом; він може бути одночасним аппрезентативному членові, передувати йому, йти за ним і навіть бути позачасовим. Ці аппрезентативні стосунки можуть проявлятися на різних рівнях: аппрезентований об'єкт, у свою чергу, може аппрезентувати інший об'єкт, існують знаки знаків, символи символів тощо» [16, с. 466].

Проте треба підкреслити, що аппрезентація все ж таки відрізняється від сигніфікації, хоча і та, і інша мають справу зі значенням. У аппрезентації знаковий спосіб конституювання досвіду не усвідомлюється – інакше кажучи, структури досвіду, які виступають як аппрезентований означник і аппрезентоване означуване, не є саме означником і означуваним. Вони у своїй єдності є феноменом зі значенням, а не знаком зі значенням. Наприклад, розповідь про деякі події в аппрезентації постає як безпосереднє представлення цих подій, майже як самі ці події, а не як розповідь, яка семіотично розуміється саме як розповідь або метасеміотично як вербальна конвенційна конструкція,

яка за допомогою лінгвістичних і металінгвістичних функцій (ре)конструює значення подій в просторово-часовому, причинно-наслідковому або якісно-кількісному контекстах. Ще яскравішим прикладом знакової структури, яка в досвіді часто не розглядається як знакова структура, є гроші, значення яких розуміється не як значення знаку, а як значення феномену. По суті, аппрезентація в досвіді дає знакові структури саме як структури *досвіду*, а не як *знакові* структури.

Інакше кажучи, знакова структура в аппрезентації – це така ж структура, як й інші (структура сприйняття, структура уяви, структура переживання, структура фантазії тощо), де певне суще і значення цього сущого дані нерозривно, як деякий феномен. Проте акт сигніфікації надає цьому феномену деяку відстороненість від досвіду, як би наділяє його «незалежним» від досвіду і діяльності характером, що, з одного боку, дозволяє використовувати феномен у знаковій діяльності (у синтактичних, семантичних і прагматичних репрезентаціях, комбінаціях і селекціях соціокультурних явищ), а, з іншою, відсторонитися від цього феномену і розкрити його як знак зі значенням, тобто виявити в ньому означуване, означник і означування. Таким чином, аппрезентація представляє значення як безпосередню структуру, а сигніфікація – як опосередковану.

Враховуючи цей момент, повернемося до аналізу значення з точки зору семіології досвіду.

Можливі наступні способи взаємодії структур досвіду і елементів, які входять в них, як конструктів плану вираження і плану змісту :

- а) одна структура співвідноситься з іншою структурою;
- б) частина однієї структури співвідноситься з іншою структурою;
- в) одна структура співвідноситься з частиною іншої структури;
- г) частина однієї структури співвідноситься з частиною іншої структури.

Виходячи з класичних філософських установок, такі взаємодії структур досвіду можна позначити як різні співвідношення цілого і частини. Інакше кажучи:

- а) цілого і цілого (або *totum pro toto*);
- б) частини і цілого (або *totum pro parte*);
- в) цілого і частини (або *pars pro toto*);
- г) частини цілого і частини цілого (або *pars pro parte*).

Ці співвідношення в першу чергу відомі у рамках риторики і естетики як риторичні фігури (тропи), і у рамках цих же дисциплін найбільш досліджені. Співвідношення частини і цілого традиційно відносять до синекдохи як різновиду метонімії, до останньої ж відноситься і співвідношення «*pars pro parte*» (коли в одиничному цілому фіксується деяка властивість, характерна для безлічі цілих, в яке входить це одиничне ціле, і це одиничне ціле характеризується через цю властивість; наприклад, коли конкретного одиничного чоловіка

називають «чоловіком»). Метонімічне відношення – це відношення по суміжності, оскільки частини цього відношення є частинами певного контексту, в межах якого можуть комбінуватися, – просторово-часового, родо-видового, причинно-наслідкового, абстрактно-конкретного тощо.

У разі ж співвідношення цілого і цілого ми маємо справу з відношенням подібності, яке найчастіше розуміється як метафоричне відношення, яке відноситься до смислової схожості, що проявляється як в схожості змісту («грізне небо», діаграма, яка відтворює стосунки, що мають місце у дійсності), так і в схожості форми («пузатий чайник», портрет). Інакше кажучи, певний феномен (знак, річ, подія, процес тощо) певним чином функціонує (діє, проявляє, виражає себе) у рамках нашого досвіду, тим самим формуючи певну структуру досвіду, і ця структура досвіду схожа на іншу певну структуру досвіду, яка виникла в результаті дії іншого феномену.

Опис метафори і метонімії так само своєю метою має на увазі відмову від лінгвістичного трактування цих понять і розгляд їх у ширшому контексті – семіологічному. У рамках семіотичних досліджень риторичні фігури як способи утворення значення не лише у вербальних, але і у візуальних повідомленнях, розглядалися, наприклад, Р. Бартом [1] і У. Еко [17, с. 180–186], а Р. Якобсон проаналізував осі метафори і осі метонімії як парадигматичні і синтагматичні виміри не лише мови, але і інших феноменів культури, таких як живопис і кіно, підкреслюючи таким чином двополюсну структуру семіотичних систем [18]. При цьому варто погодитися з Ю. Лотманом, який вказує, що «метафору невірно було б визначити як асоціацію по схожості, оскільки метафора не «формулює випадково існуючу подібність», а сама «створює подібність». Очевидно, що те ж саме справедливе і для порівняння» [9, с. 48]. Загальним і для метафори, і для метонімії механізмом Ю. Лотман вважає *зіставлення*, при цьому підкреслює його активний породжуючий характер.

Зрозуміло, метафора і метонімія як риторичні фігури є лише двома видами різновиду тропів з множини інших, при цьому тривають спори, чи є вони базовими видами тропів, зводяться одна до іншої або ж похідні від інших риторичних фігур. Проте у рамках аналізу значення ми прийшли до чотирьох способів створення значення, які зводяться до двох основних, і ці два способи найбільш відомі саме як метафора і метонімія. Точніше, ці два способи смислоутворення найбільш відомі у рамках риторики і естетики як метафора і метонімія, не зводячись при цьому ні до риторичної, ні до художньої форми. Перед нами не просто метафора і метонімія як знакові структури – перед нами моделюючі структури, які породжують знакові структури.

Відмітимо, що при аналізі значення ми до цього не зверталися до відомої класифікації знаків Ч. С. Пірса по відношенню до свого об'єкту, або ж класифікації семантичних стосунків знаків. Пов'язано це не лише з

тим, що ми намагалися вийти за межі класичних семіотичних концептів лінгвістичного характеру, але і з тим, що і Пірсова семантична теорія може бути розглянута з точки зору «метафорично-метонімічної» теорії значення.

Американський філософ виділяє три основні типи відношення знаку до свого об'єкту – іконічне, індексальне і символічне: «Я визначаю Ікону як знак, обумовлений своїм динамічним об'єктом в силу його власної внутрішньої природи. Такий будь-який квалісайн, наприклад, бачення, або почуття, збуджене музичною композицією, яке, на загальну думку, представляє те, що прагнув передати композитор. Таким може бути і будь-який сінсайн, наприклад, індивідуальна діаграма кривої розподілу помилок. Я визначаю Індекс як знак, обумовлений своїм динамічним об'єктом в силу існування дійсного відношення до нього. Така власна назва (легісайн), такий прояв симптомів хвороби. (Сам по собі симптом – це легісайн, загальний тип певної властивості. Прояв же його в окремому випадку – це сінсайн). Я визначаю Символ як знак, обумовлений своїм динамічним об'єктом тільки в тому сенсі, що він буде таким чином інтерпретований. Тобто він залежить від конвенції, звички або природної схильності його інтерпретанти або поля його інтерпретанти» [13, с. 172]. Тут можна також побачити окреслені нами способи утворення значення, а саме:

а) ікона – як відношення цілого і цілого (Ч. Пірс сам пише, що «знак може бути іконічним, тобто представляти свій об'єкт головним чином в силу подібності до нього, неважливо, який при цьому його власний спосіб буття» [12, с. 202];

б) індекс – як відношення цілого і частини (в прикладах, які приводить Ч. Пірс, істотно відображена саме ця риса: «Я бачу чоловіка, який йде перевалюючись. Ця можлива вказівка на те, що він моряк. Я бачу людину з кривими ногами у бриджах, гетрах і жакеті. Усе це є можливими вказівками на те, що вона жокей або щось в цьому роді. Сонячний або настінний годинник вказує час дня. Геометри відмічають буквами різні частини своїх діаграм, а потім використовують їх для того, щоб означати ці частини. Схожим чином букви використовуються юристами і іншими. Так, ми можемо сказати: якщо А і В одружені один на одному і С їхня дитина, тоді як D є братом А, то D є дядьком С. Тут А, В, С і D виконують роль відносних займенників, але вони зручніші, оскільки не вимагають ніякої спеціальної сполучуваності слів. Стук в двері є індекс. Все, що фокусує нашу увагу, є індекс. Все, що лякає нас, є індекс, оскільки воно відмічає з'єднання двох частин досвіду. Так, жажливий удар грому вказує на те, що сталося щось дуже значне, хоча ми можемо і не знати з точністю, що це було. Але від нього [удару] можна чекати, що він зв'яжеться з якимсь іншим досвідом» [12, с. 206];

в) символ – це знакове відношення, тобто відношення, яке розуміється і трактується саме як знакове, інакше кажучи, з семіотичною

інтенцією: «Знак, який конститується як знак тільки або в основному завдяки тому факту, що він використовується і розуміється як такий, неважливо, чи є відповідна звичка природною або конвенціональною, і безвідносно тих мотивів, які спочатку визначили його вибір» [12, с. 221]. І в цьому сенсі в символічному відношенні може бути представлені як відношення цілого і цілого, так і відношення цілого і частини, проте дані не як аппрезентаційні відношення, а саме як сигніфікативні відношення, де означування розділяється на означник і означуване. Символи у Ч. Пірса – це індекси і ікони, які усвідомлено використовуються і розуміються як знаки.

На наш погляд, термінологічно коректно буде означити структури, які моделюють значення, розглянуті нами крізь призму метафори і метонімії, як іконічно-генеративну моделюючу структуру значення та індексально-генеративну моделюючу структуру значення. Або, простіше – як іконічну модель та індексальну модель. Значення ж постає як аппрезентаційне співвідношення структур досвіду, яке може утворюватися способами, які знаходяться в континуумі між іконічною та індексальною моделями смислоутворення, наприклад, такими способами, як алегорія, персоніфікація, художній образ, емблема, тип, копія, поняття, судження, умовивід, висновок, доказ, абстракція, аналогія, іронія, синекдоха, літота, катахреза, перифраза, анафора, клімакс, антиклімакс тощо). Ці знакові структури як аппрезентаційні пари можуть вступати в співвідношення з іншими аппрезентаційними парами, де одна з пар виступатиме в якості аппрезентативного, а інша – аппрезентованого. Крім цього, вони можуть взаємодіяти і з окремими структурами досвіду, які по відношенню до них будуть або аппрезентованими, або аппрезентативними, внаслідок чого утворюються нові системи означування, ще більше ускладнені комплекси значень, які взаємодіють з іншими комплексами значень. Саме таким чином слово «яблуко» є не лише знаком реального яблука, але і символом яблука з едемського саду і супутньої йому семантики гріхопадіння. При цьому і саме реальне яблуко може бути таким символом, будучи вже не лише частиною аппрезентації, але і сигніфікації.

***Семіотика мема. Значення і наслідування, мімезис і семіозис,
мемграми і мемплекси***

Проблема значення у своєму практичному аспекті пов'язана з проблемою стабільності і універсальності значення, тобто, з питанням, яким чином різні люди з різним досвідом можуть використати одне і теж значення однакою способом і з однакою результатом? Ще раз вкажемо, що йдеться про означування як комплекс значень, отже, варіації значень і, як наслідок, варіації способів використання значень і варіації результатів цього використання, які при усіх своїх відмінностях все ж залишаються в межах одного набору, класу, множини тощо.

Відповідь на поставлене питання в психології, антропології, соціології і культурології пов'язана з темою, що охоплюється рядом феноменів, а саме – феноменами навчання, навчання, наслідування, відтворення, повторення, імітації, копіювання, ритуалів, обрядів тощо. Те або інше співвідношення планів вираження і планів змісту аппрезентації утворюється як еквівалентний зв'язок в результаті того або іншого досвіду, отриманого за допомогою тієї або іншої діяльності. І закріплення цієї еквівалентності відбувається за допомогою повторення цього досвіду і діяльності, а передача цієї еквівалентності відбувається за допомогою навчання цьому досвіду, відтворення цієї діяльності, імітування практичної дії, в результаті якої виник і підтримується цей зв'язок, – інакше кажучи, за допомогою наслідування, міметичної дії, в найширшому сенсі – *мімезису*.

Наслідування як фундамент людської діяльності розглядали ще в античності Демокрит, Платон і Арістотель (останній і заклав основи теорії мімезису), проте в сучасних уявленнях мімезис пов'язаний в першу чергу з естетичною теорією, а не з теорією діяльності. Тут ми у черговий раз стикаємося з ситуацією, коли багато феноменів, які мають загальносоціальну і загальнокультурну значущість, вивчалися у рамках естетики як науки про мистецтво і чуттєву форму пізнання, у межах якої і були виявлені їхні основні характеристики. Відносно значення, наприклад, це вже розглянуті феномени метафори і метонімії. Зрозуміло, ця ситуація склалася в результаті тривалої метафізичної традиції, яка виводила на перший план пізнання і супутню йому онтологію, де розум і розумна діяльність як діяльність гносеологічна виводилися на перший план, а почуття і чуттєва діяльність оголошувалася підлеглими раціональності або навіть вступаючими з нею в конфлікт. Проте, саме у рамках класичної естетики чуттєвість вивчалася не лише як матеріал для пізнання, але і як форма особливого знання, яка визначалася як художнє знання (так звана «правда мистецтва»), представлене в категорії краси і виражене в образах мистецтва.

Некласична естетика розширила це розуміння на усі естетичні категорії (піднесеного, потворного, трагічного тощо), використовуючи замість поняття прекрасного категорію естетичного, а посткласична естетика звернулася до аналізу не лише мистецтва і художнього досвіду крізь призму естетичного, але і до розгляду інших культурних феноменів (політики, науки, релігії, міфу, мови, моди тощо), міркуючи вже про транс-естетичне як основу людського досвіду і діяльності. Основи такого підходу можна зустріти вже у І. Канта, який в «Критиці здатності судження» перейшов від суб'єктивної естетичної здатності судження до об'єктивної телеологічної, крізь яку можна охарактеризувати увесь універсум людської культури, що, в принципі, зробив Е. Кассирер у своїй фундаментальній «Філософії символічних форм».

Поняття мімезису, на наш погляд, дозволяє відійти від часткової естетичної проблематики до загальнішої семіологічної, зберігши при цьому як виявлені естетикою характеристики міметичної дії, так і доповнивши їх соціокультурними. Втім, стверджувати, що феномен мімезису не був помічений соціо-культурологічною думкою було б в корені невірно. Так, наприклад, П. Бергер і Т. Лукман вказують: «Всяка людська діяльність піддається габітуалізації (тобто озвичайненню). Будь-яка дія, яка часто повторюється, стає зразком, згодом воно може бути відтворене з економією зусиль і *ipso facto* усвідомлена як зразок його виконавцем. Крім того, габітуалізація означає, що дана дія може бути знову здійснена в майбутньому тим же самим чином і з тим же практичним зусиллям. Це стосується діяльності як в соціальній сфері, так і поза нею» [2, с. 89-90].

Феноменологічно орієнтований аналіз мімезису проводить К. Вульф, який прямо стверджує: «Навчаються соціальній дії міметично. При цьому встановлюються стосунки з іншими людьми і їхніми діями. Людина бачить їхні вчинки і пов'язана з ними за допомогою соціального контексту. Вона дізнається на власному досвіді, як люди інсценують і представляють свої дії, бере участь в їхніх діях, пізнає мету і сенс, тип і манеру їхньої поведінки, а також зв'язаність цієї поведінки з контекстом. Людина зачеплена їхніми вчинками, бере участь або ж не бере участь, а тільки сприймає те, що відбувається. У міметичних процесах встановлюється зв'язок з іншим світом. Він часто ґрунтований на подібності, наприклад на подібності причини, дійової особи або соціальної ситуації. Але важлива не подібність, а створення зв'язку з іншим світом. Якщо соціальна дія пов'язана з попередньою і проводиться по подібності з нею, то виникає бажання зробити щось так само, як люди, що соціально діють, і тим самим уподібнитися ним» [4, с. 14]. Міметичні дії, втім, не розглядаються К. Вульфом виключно як дії, які точно відтворюють зразки. Він стверджує, що міметичну дію виконавцем вноситься щось своє, мімезис відбувається з індивідуальними відмінностями, оскільки відрізняються ті, хто копіюють міметичний зразок. У мімезисі, таким чином, одночасно конститується і загальне, і різне – як внаслідок дериватів, так і внаслідок інновацій.

У рамках нашого аналізу вкажемо, що міметичний акт – це, власне кажучи, акт, який встановлює і підтримує загальні структури значення за допомогою наслідуючої (що повторює, відтворює) дії як індивідуально, так і надіндивідуально. Структура значення, виражена у дії (наприклад, вчений вводить в статті новий термін, іменуєючи з його допомогою певне явище), не стане універсально-стабільною, якщо її не відтворять в інших подібних діях (інші вчені не стануть використовувати термін), хоча для того, хто повторює цю дію, значення стабілізується (сам вчений використовуватиме термін в нових статтях).

За допомогою мімезису досягається стабілізація значення (варіації комплексу формують його інваріант) і його універсализація (інваріант відтворюється різними суб'єктами однаково). І тут важливу роль відіграє семіозис – процес функціонування знаку. Семіозис ґрунтується на мімезисі, як сигніфікація ґрунтується на аппрезентації, що, у свою чергу, і дозволяє мімезису ґрунтуватися на семіозисі, інакше кажучи – отримувати зразки для наслідування не з посереднього досвіду, а з опосередкованих семіотичних систем. Оскільки наслідування дії враховує отримання ефекту, властивого цій дії, то в мімезисі вже відбувається розрізнення дії і ефекту дії по принципу розрізнення плану вираження і плану змісту, де дія відноситься до плану вираження, а ефект – до плану змісту. Цей план змісту може бути виражений через інші елементи, сигніфікативні. Так наприклад, включити планшет можна, спостерігаючи, як його включає інша людина, або ж наслідуючи інструкції, тобто, використовуючи знакову структуру.

І саме тут ми можемо вказати на основну функцію знаку як елементу соціокультурної діяльності, як елементу формування і регуляції людського досвіду і діяльності. Ця функція – трансформація суб'єктивних значень в інтерсуб'єктивні, перетворення індивідуальних аппрезентаційних зв'язків в надіндивідуальні сигніфікативні еквівалентності. Через цю трансформацію структури досвіду як значення тих або інших феноменів (речей, подій, процесів тощо) стають значенням знаків і транслуються в часі і просторі, знову перетворюючись на структури досвіду. Цю можливість знаки мають в наслідок міметичного характеру людської діяльності. По суті, кожна знакова система у своїй основі це міметична система, а кожен знак у своїй основі це міметичний знак, або, кажучи сучаснішою термінологією – мем.

Ідея про те, що процеси наслідування лежать в основі формування і розвитку знакових систем, висловлювалася і у рамках класичної семіотики. Ю. Лотман вибудовує наступну історичну типологію текстів (повідомлень), спираючись на їхнє відтворення в ритуальних формах [10, с. 131–132]:

1) перетворення первинного висловлювання природною мовою в ритуалізовану формулу, в текст першого порядку;

2) з'єднання ритуалізованих формул в текст другого порядку, у багатоструктурну композицію з розташованими на одному ієрархічному рівні підтекстах та різних знакових системах, які взаємно не виводяться одна з одної (наприклад, словесна формула і ритуальний жест в одному обряді);

3) поява текстів третього порядку, в яких різноструктурні підтексти перекладаються однією мовою і відбувається моноструктуризація багатоструктурної композиції, спрямована в динаміці розвитку як на підвищення цілісності і іманентної замкнутості цього виду текстів, так і на збільшення їхньої внутрішньої семіотичної

неоднорідності (наприклад, знаковою системою танцю передаються і жести, і слова, і крики, і дії, і емоції). Такі тексти, по Ю. Лотману, є художніми, і саме через їхню взаємодію з текстами перших двох порядків визначається подальша семіотична динаміка культури.

Розвиток знакових систем як результат взаємодії різних ритуалізованих (тобто таких, що відтворюються в повторюваних формах) семіозисів в знаковому просторі культурної діяльності підкреслює міметичну основу виникнення і функціонування знакових систем. Проте, на відміну від міметики, висхідної до ідей, викладених Р. Докінзом в роботі «Егоїстичний ген» [19, с. 189–201], ми не прагнемо розуміти меми як імітативні елементи культури, що копіюють самі себе і при цьому незалежні від людського досвіду і діяльності.

Уподібнюючи передачу культурної спадщини генетичній, Р. Докінз прирівнює мем як одиницю культурної інформації до гена як одиниці генетичної інформації, проте при цьому навряд чи ним самим усвідомлюється, що таке уподібнення стало можливе лише тому, що до цього гени і їхні комбінації були розглянуті як мова, система комунікації, спосіб передання змісту, тобто, по аналогії з соціокультурним феноменом. Зрозуміло, що побачити після цього схожість генетичних одиниць як інформаційних феноменів з культурними одиницями як інформаційними феноменами, нескладно – оскільки не культурні одиниці тут розуміються по аналогії з генетичними одиницями, а культурні одиниці по аналогії з генетичними одиницями, зрозумілими по аналогії з культурними одиницями, – які до того вже давно розумілися як одиниці наслідування і відтворення.

Мелодії, модні ідеї, слівця і вирази, способи варіння юшки або спорудження арок – усі ці приклади мемів, приведені Р. Докінзом, є якраз прикладами міметичних знакових структур, іншими словами – прикладами структур культури. Проте ці структури Р. Докінз інтерпретує як біологічні системи, як живі істоти, паразити, віруси, які існують за рахунок носія. При цьому питання виникнення цих структур ігнорується, до уваги береться тільки реплікація мемів, а самі меми, можливо, виникають в ході якихось мутацій, як, наприклад, ідея Бога, поширення якої в індивідуальних мізках Р. Докінз пояснює психологічною привабливістю. Проте саме в цьому і криється слабкість концепції мемів, представленої в міметичній. Усі приклади мемів у Р. Докінза об'єднує одне – в усіх цих знакових структур є автор. Мелодія, крилаті вирази, наукові ідеї, схема арки – усі вони породжені тим або іншим суб'єктом. Інакше кажучи, незалежні від людини одиниці культурної інформації створені людиною – це протиріччя свідомо ігнорується автором теорії мемів і його послідовниками, які намагаються повернути нас в античні часи, коли боги посиляли ідеї в голови людей, люди або споглядали незалежні від них ейдоси, або пригадували, як споглядали їх в потойбічному житті, а ейдоси управляли їхнім життям. Наприклад, С. Блекмор прямо

стверджує: «мемплекси, що добилися успіху, не були кимось навмисно розроблені, але створені в процесі міметичного відбору» [3]. При цьому на роботі «Егоїстичний ген», яка набула популярності, все ж знаходиться ім'я Р. Докінза, а не напис «Мемплекс, що досяг успіху».

Проте, ця робота знову звернула увагу на зв'язок культурних процесів з міметичними. Інша справа, що нехтуючи семіотичним характером культурних процесів, який пов'язаний з людською діяльністю, зрозуміти суть мемів як одиниць культурної інформації неможливо. Можна скільки завгодно міркувати, що меми це егоїсти і копіюються незалежно від нашого бажання, що ми лише копіювальні машини для мемів, що треба зрозуміти, як меми виживають і копіюються – проте варто поставити питання про походження мемів, про джерело механізму мемів і їхнього функціонування, як біологізаторська інтерпретації знакових структур дає збій. Відносно генів таким джерелом можна вважати первинний «бульйон» життя, але називати таким «бульйоном» для мемів людську культуру і ігнорувати при цьому людину як невід'ємну частину людської культури – все одно що говорити, що в шахті вугілля добуває себе саме і саме ж відправляє себе в піч, а людина простий переносник вугілля.

Зрозуміло, можна уникнути протиріччя, якщо використовувати підхід, згідно з яким мем – це знакова одиниця імітаційного семіозису, або, інакше кажучи, – соціокультурний елемент мімезису. Знак має на увазі означування, а означування має на увазі досвід і діяльність. Мем без означування (навіть якщо використати приклади Р. Докінза) – що не більше ніж означник з диференційним значенням, елемент плану вираження, позбавлений еквівалентному зв'язку з планом змісту. Поза зв'язком з іншими мемами і поза зв'язком з контекстом мімезису такий мем це просто порожній знак. За термінологією Ч. Пірса, перед нами просто репрезентант, позбавлений об'єкту і інтерпретанта, який може синтактично взаємодіяти з іншими репрезентантами, але не має ні семантичних, ні прагматичних властивостей. Проте такий репрезентант – не більше ніж абстракція, вирвана з конкретних відношень і зв'язків елемент.

Отже, використовуючи термін «мем», ми повинні розуміти, що говоримо про міметичну знакову структуру. Власне, ми відразу вказали, що в своїй основі будь-який знак – мем. Проте це не означає, що будь-який знак є мемом, а будь-яка знакова система – міметична як така. Так, наприклад, М. Лотман вказує: «Художній текст, хоча і включає окремі міметичні компоненти, являється, в першу чергу, не міметичним, а моделюючим утворенням. Художній текст не відображає, а творить свою реальність» [9, с. 38]. В даному випадку, дослідник спирається на уявлення про художній текст, яке ми описали вище, і протиставляє міметичні принципи моделюючим: «З точки зору міметичного підходу, текст породжується позатекстовою реальністю, тоді як для моделюючого

підходу текст сам породжує свою позатекстову реальність» [там само]. Проте це протиставлення, на наш погляд, не є ні протиріччям, ні протилежністю, а, швидше, супідрядністю. З точки зору тартуської семіотичної школи, міметичні елементи – це модельовані елементи, які підпорядковані моделюючим елементам. Проте міметичний акт – це процес, в якому наявні і моделюючі, і модельовані елементи, тобто, і зразок для наслідування, і наслідувальні екземпляри. Власне, обидві ситуації, коли позатекстова реальність є моделлю для тексту і коли текст є моделлю для позатекстової реальності, можна позначити як міметичні, особливо якщо розуміти мімесис не як пасивний акт, а як активний процес. Проте відмінність між першим і другим випадком все ж важливо зафіксувати, оскільки відмінність між ними – це відмінність між видами мімесису і мемів, що їм відповідають, відмінність в градації міметичності знакових систем.

Для опису цих відмінностей ми скористаємося концепцією П. Рикера. Досліджуючи структуру твору мистецтва і спираючись на концепцію мімесису у Арістотеля, французький філософ виділяє три шари, завдяки яким художній твір здатний відтворювати і передавати культурний досвід – префігурацію (мімесис-I), конфігурацію (мімесис-II) і рефігурацію (мімесис-III). Кожен з цих шарів відповідає за те, як твір мистецтва впливає на людину і змінює її звичайний досвід, вбудовувавши в культурну традицію. Префігурація визначає наявність в творі структур передрозуміння, референцій до життєвого світу, повсякденної реальності, це «відсилання до буденного передрозуміння, яке ми маємо про сферу дії» [14, с. 9]. Конфігурація відповідає за вигаданий зміст твору, ту систематизовану і впорядковану історію, яка представляє навколишній світ або ж порядок певних подій як єдине ціле, що має сенс, це «входження в царство поетичної вигадки» [там само]. Рефігурація створює структури, завдяки яким ця віртуальна історія стає частиною повсякденного досвіду і міняє його, це «нова конфігурація передрозумілої сфери дії за допомогою вигадки» [там само].

На наш погляд, ці три шари можна знайти не лише в художніх творах, але і у будь-якому тексті культури – від релігійних і політичних до наукових і філософських (під текстом ми розуміємо організовану за правилами певної знакової системи сукупність знаків, які утворюють завершений репертуар повідомлень). По суті, кожен з цих шарів є міметичним, оскільки відповідає за відтворення структур значення, які регулюють і визначають досвід і діяльність людини, і в першу чергу вони представлені в досвіді як умови відтворення цих структур. Базовою умовою є процес мімесису, проте ці шари відповідають за різні його порядки і, відповідно, різні порядки мемів, функціонуючих в цих шарах і використовуваних для конструювання значень. Ці порядки ми визначимо, як мемграми – знакові зв'язки, що визначають відтворення значень одним і тим же чином, тобто, практично, спрямовані на

бієктивну відповідність серій означників серіям означуваних (у реальному досвіді і діяльності, ясна річ, ці зв'язки швидше схожі на сур'єктивні і ін'єктивні відповідності).

Ми розрізнятимемо префігуративну, конфігуративну і реконфігуративну мемграми як сигніфікативні структури досвіду і діяльності, кожна з яких відповідає за відтворення певних порядків значень в досвіді, і в наслідок цього утворює префігуративні, конфігуративні і реконфігуративні меми як свої знакові одиниці.

Єдність трьох порядків описаних нами мемграм називатимемо мемплексом – системою мемів і їхніх відношень, що утворюють картину світу, яка зберігається навіть тоді, коли зникає позатекстова реальність цього мемплексу (наприклад, давньогрецька повсякденність), проте зберігаються його тексти (культурні артефакти Древньої Греції), в яких як і раніше представлені його мемграми. Основна функція мемплексу – зробити так, щоб картина світу сприймалася не як картина, а як сам світ, як сама безпосередня реальність. Виходячи з цього, мемграми можна описати таким чином:

1) префігураційна мемграма – те, що зв'язує мемплекс з повсякденним світом, з схемами-моделями (фреймами), засоби, які зв'язують знаки мемплекса з реальністю і відтворюють значення природної установки свідомості.

2) конфігураційна мемграма – те, що мемплекс впроваджує у вигляді ідей, смислів, цінностей, ідеологем, міфологем тощо в повсякденний світ, основний зміст знаків мемплекса, засоби, спрямовані на тлумачення реальності.

3) рефігураційна мемграма – те, яким чином мемплекс впроваджується в повсякденний світ, естетичні і епістемічні конфігурації знаків мемплексу, семіотика тотожності і семіотика протиставлення, засоби, за допомогою яких репрезентується представлена реальність.

Окупована реальність. Субститутивний і редуктивний мемплекси

На основі аналізу мемів як семіотичних міметичних структур ми представили мемплекс як визначену трьома типами сигніфікативних порядків модель світу (картину світу), яка конститує суб'єктивні та інтерсуб'єктивні структури знаків і значень в єдиній системній цілісності соціокультурного світу.

Розглянуті нами раніше моделі значення в цій цілісності функціонують в різноманітності складних взаємодій між різними системами і підсистемами, текстами і контекстами, оскільки як іконічна, так і індексальна модель смислоутворення діють на рівні кожної мемграми, і породжені ними конкретні структури значення вступають в знакові взаємодії на основі тих же принципів утворення значень. Так, наприклад, «Чорний квадрат» як художній образ відноситься до знакової системи супрематизму і є в першу чергу символом, відтворюючим

художню систему. Проте іконічно «Чорний квадрат» може бути представлений і як метафора космосу, народженого з хаосу, тобто, у вигляді символу, відтворюючого міфічну систему символічного порядку (див.: [6]). Також «Чорний квадрат» може бути розглянутий просто як зображення чорного квадрата, що не має художньої цінності, оскільки кожен може намалювати чорний квадрат – це індексальне означування картини, де лише одна її частина (образотворча) вступає у відносини з нашим досвідом, і тільки на її основі визначається значення картини.

Йдеться про те, що структури значення і знакові структури можуть вступати в різні взаємовідносини, і при цьому ці взаємовідносини можуть відтворювати значення не релевантним чином, як сформовані раз і назавжди адекватні еквівалентності між планом змісту і планом виразу, що репрезентують об'єктивні закономірності і принципи діяльності і реальності, а навіть навпаки – ірелевантним, що не відноситься до реального стану справ.

Нам відомо, що міфічні уявлення в традиційних суспільствах моделювали соціокультурну реальність індивіда від щонайменших дій в повсякденності до загальнодержавних церемоніалів. Міфомемплекс пояснював і описував усі практичні і соціальні стосунки, представляючи кожную річ, кожную подію, кожную людину як повторення міфічної першоречі, міфічної першоподії, міфічної першолюдини. Проте, незважаючи на таку тотальність, міфомемплекс все ж не зміг встояти перед культурними змінами, породженими соціальною динамікою, саме тому, що незважаючи на загальність і всеосяжність міфічних значень, вони вступали в конфлікт з неохоплюваною ними реальністю, навіть незважаючи на безліч опосередкованих знакових структур. Так, наприклад, геоцентрична модель сонячної системи Птолемея використовувала більше двохсот епіциклів і корегувальний еквант для обліку спостережуваної нерегулярності в русі планет, і при цій складності в ній все одно залишалися протиріччя.

Тому, говорячи про мемплекси, слід враховувати цей момент функціонування мемів і відтворення тих або інших значень, а саме – значення, що відтворюються в комплексах і послідовностях мемів, можуть не відповідати реальному стану справ. Проте, і це теж важливо, вони можуть і відповідати, як, наприклад, Марс як алхімічний символ вказував на зв'язок заліза і крові. Інша річ, коли стан справ, що змінився, вже не відповідає мемплексу, який відтворював значення цього стану – у такому разі носії мемплекса або прагнуть повернути цей стан справ, вважаючи цю зміну спотворенням, яке треба виправити, або відбувається трансформація усього мемплексу і створення нового, який відповідає стану справ, за допомогою рекомбінацій і мутацій мемів і їхнього транспонування з однієї знакової системи в іншу для створення нових значень.

Мемплекс першого типу (або іррелевантний мемплекс) буде схожий з геоцентричною моделлю Птолемея – безліч ускладнених знакових елементів і їхніх взаємовідносин, які, незважаючи на ряд збігів з реальністю, цю реальність спотворюватимуть, внаслідок невідповідності мемплекса реальності. По суті, іррелевантний мемплекс творить гіперреальність, де меми є симулякрами, оскільки текстова реальність не відповідає позатекстової реальності, але намагається моделювати її.

В протилежність цьому, в мемплексі другого типу (або релевантному мемплексі) знакові конфігурації конструюють систему вираження реальних зв'язків і відношень. Це відбувається або в результаті накопичених змін в суспільній практиці, яка на основі реальних відношень спрямована на вирішення сформованих протиріч, або в результаті сформованої культурної традиції, в якій інноваційні моделі семіотики протиставлення цінніші за імітативні моделі семіотики тотожності або нарівні з ними. Науковий мемплекс є найбільш яскравим прикладом релевантного мемплексу. Проте варто розуміти, що навіть в релевантному мемплексі можуть бути присутні елементи іррелевантності – оскільки знаки, що входять до його складу, як абстрактні, так і конкретні, часто можуть бути наслідком конвенціональних і випадкових селекцій, котрі можуть привести як до реальних референцій, так і до ірреальних.

Далі ми хочемо показати, що інформаційний вплив на окупованих територіях заснований на іррелевантних мемплексах, які і створюють знакові системи, котрі функціонують таким чином, що створювані ними значення дозволяють описувати і охарактеризувати навколишню дійсність як деяку значущу цілісність, – навіть якщо ця значуща цілісність не відповідає реальній цілісності і підміняє її.

Ці іррелевантні мемплекси, на наш погляд, поділяються на два типи мемплексів – субститутивний і редуктивний. У основі кожного з цих мемплексів знаходиться один із способів утворення значення, а саме:

а) по перевазі іконічне означування в субститутивному мемплексі – коли іррелевантний мемплекс створюється за допомогою відтворення знакових структур, які відносяться до мемплексу, який втратив актуальність, і ці міметичні знаки формують квазі-смыслову схожість між феноменами актуальної реальності і феноменами анахронічної реальності таким чином, що феномени актуальної реальності розуміються через феномени анахронічної реальності, відтвореної в знаках іррелевантного мемплексу;

б) по перевазі індексальне означування в редуктивному мемплексі – коли іррелевантний мемплекс створюється за допомогою відтворення знакових структур, які відносяться до реального стану справ, проте для означування цього стану в якості релевантних елементів сигніфікації з'являється лише частина феноменів, а інші феномени елімінуються із

структури значення. Таким чином, замість актуальної реальності в субститутивному мемплексі фігурує дефектна реальність, а знаки, що представляють її, для повноти мемплекса доповнюються іррелевантними мемами, або повністю імагінативними (найбільш яскравий приклад – мем «розіпнутий хлопчик»), або запозиченими з субститутивного мемплексу. У свою чергу, субститутивний мемплекс використовує знаки редутивного мемплекса для власної повноти).

Особливо треба підкреслити, що іррелевантні значення мемів, субститутивного і редутивного мемплексів не усвідомлюються в якості таких, оскільки принцип їхнього утворення той же, що і у релевантних значень – іконічний або індексальний. Саме внаслідок цього субститутивні і редутивні меми виступають для носіїв іррелевантного мемплексу як природні знакові структури у рамках модельованої ними гіперреальності, а не як симулякри.

Хоча іррелевантний мемплекс, який окупував реальність жителів частини Донецької і Луганської областей (буде правильно все ж вказати, що не лише їх, але і групи жителів іншої України), – цілком штучне утворення, свідомо сконструйоване з метою створити фальсифіковану картину світу. Журналісти «Реальної газети» в матеріалі «Завтрашні новини «ЛНР» описали темники, по яких працюють сепаратистські мас-медіа, відтворюючи регулярно через одних і тих же «експертів» пропагандистські набори повідомлень і текстів, що відносяться до пропагандистських мемів про ситуацію на окупованих територіях, в Україні і у світі [8]. Такий тип іррелевантного мемплексу можна позначити як фабрикативний (і, відповідно, виділяти фабрикативний субститутивний мемплекс і фабрикативний редутивний мемплекс).

Як приклад субститутивного мемплексу можна привести систему мемів, яку умовно можна позначити як «ВВВ» («Велика Вітчизняна війна»). Ці сигніфікативні утворення, які відносяться до відтворення значень мемплексу, що виник в періоду війни СРСР проти нацистської Німеччини. До них відносяться меми «фашисти», «фашизм», «нацисти», «нацизм», «нацисти із заходу», «наступ нацизму із заходу», «віроломний напад», «карателі», «оборона Сталінграду», «блокада Ленінграду», «відступати нікуди», «бандерівці» (і деріватна форма «бендерівці»), «дорога життя», «Донбас ніхто не ставив на коліна», «антифашистський рух», «священна війна» тощо. Цим мемам і їхнім конфігураційним поєднанням відповідають відповідні практики і ритуали, відтворюючі радянські архетипи героїв, ворогів, вищої сили в особі керівників з Москви тощо. Практично, в інформаційній війні проти України цей мемплекс є визначальний, ядерний.

Інший субститутивний мемплекс – «Протистояння США і Росії», в якому активно використовуються меми, що відносяться до епохи холодної війни і відтворюють значення боротьби наддержав за контроль

нам світом, в якому важливі тільки ці наддержави, а інші «учасники» протистояння лише маріонетки, які ні на що не впливають.

Як приклад міфомемплексу, використовуваного в інформаційній війні, можна привести систему мемів, яку можна назвати «Свята Русь», у якому можна виявити наступні значення:

а) міфічні значення «Русі-Росії» як єдиного простору сакрального космосу, оточеного інфернальними територіями хаосу, що являється «Не-Руссю» і намагається космос зруйнувати;

б) політично-імперіалістичні значення «Москва – третій Рим»;

в) релігійні значення деякої особливої «духовності», властивої жителям сакрального космосу (залежно від ситуації, цією духовністю стають або язичницькі, або православні погляди, або погляди, протилежні до поглядів носіїв інфернального хаосу, наприклад «на заході головне Закон, а у росіян головне – Дух»);

г) соціальні значення «общини» і «російського народу»;

д) ідеологічні значення, що об'єднують значення інших мемів в єдине ціле, наприклад, мем «Православ'я. Самодержавство. Народність».

Мемплекс «Свята Русь» активно використовувався для ідеологічного обґрунтування так званої «Новоросії», представляючи Україну як полеглу під натиском інфернального хаосу територію сакрального космосу і закликаючи носіїв «Святої Русі» вчинити практично міфічно-релігійне діяння – боротися з хаосом.

Треба відмітити, що субститутивні мемплекси, на відміну від редукованих мемплексів, є свого роду грандмемплексами, оскільки зачіпають великі теми і охоплюють безліч значень. Редуковані мемплекси завжди вужчі, пов'язані з менш широкою тематикою, прив'язані до миметичного відтворення значень конкретної ситуації. Більше того, як вже відзначалося, редуковані мемплекси часто є елементами системи субститутивних мемплексів – саме в силу характеру створюваних ними значень. Прикладами мемів редукованого мемплекса є наступні індексальні сигніфікати:

1) «український винищувач підло розбомбив ОДА ні з того ні з сього / внаслідок фашистської сутності київської хунти / намагаючись злякати жителів Луганська» – частина замість цілого, ігнорується атака на прикордонну заставу і реакція на цю атаку, а так само безліч суперечливих відомостей, наданих тими ж, хто форсував цей мем);

2) «розіпнутий хлопчик» – складний імагінативний мем, в якому представлені:

2а) симулятивна частина замість реального цілого, коли образ розіпнутого хлопчика із Слов'янська підміняє собою звільнений українськими силовиками Слов'янськ;

2б) симулятивна частина замість міфологічного цілого, коли образ розіпнутого хлопчика із Слов'янська використовується як відсилання на міфологічний образ розп'яття, привнесення до жертви безневинного

агнця, знищення сакрального порядку інфернальними силами – зв'язок з міфомемплексом «Свята Русь»;

2в) симулятивна частина замість архаїчного цілого, коли образ розіпнутого хлопчика із Слов'янська використовується як відсилання на реальні звірства в роки Другої світової війни – зв'язок з мемплексом «ВВВ».

3) «народне волевиявлення», «народне повстання», «народний губернатор», «народний референдум», «народ Донбасу» тощо – ціле замість частини, певні соціальні групи і угруповання підміняються «народом».

4) «жителі Новоросії», «народ Новоросії», «новороси» тощо – симулятивне ціле замість частини, фабрикативний мем, певні соціальні групи і угруповання підміняються «новоросами».

5) «луганчани» як «лнрчани» – складний редукований мем, в якому представлені:

5а) частина замість частини, коли ту частину луганчан, яка підтримала «лнр», називають луганчанами;

5б) частина замість цілого, коли іменування «луганчани» використовується в значенні «які підтримали лнр», по відношенню до усіх луганчан.

Окрім вказаних прикладів, існує багато інших, які знайомі кожному, хто зіткнувся з інформаційною агресією і пропагандою, що супроводжують конфлікт на Донбасі. Нашим завданням було вказати типові приклади мемплексів, які через мас-медіа, соцмережі і просто чутки визначають картину світу на окупованих територіях. І ця картина світу, внаслідок своєї міметичної сутності, впливає і на форми досвіду, і діяльності, якщо і не цілком, то частково – оскільки жителям окупованих територій, що дотримуються проукраїнських позицій, доводиться відтворювати пропагандистські меми і говорити на тій мові, на якій говорять «офіційні» особи і представники «влади», щоб не викликати підозр і не зіткнутися з «правоохоронними органами». Така соціальна мімікрія не може не залишити свій слід на свідомості, хоч би внаслідок того, що меми, які відтворюються в актах мімезису, реалізуються природним способом – і тим самим в процесах постійного повторення починають здаватися природними.

Список використаної літератури

- 1. Барт Р.** Риторика образа [Текст] / Ролан Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика; пер. с фр., сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989 – С. 297-318. **2. Бергер П.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман; пер. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. **3. Блэкмор С.** Эволюция меметических машин [Электронный ресурс] / Блэкмор Сьюзан. – Режим доступа:

<http://www.susanblackmore.co.uk/Conferences/OntopsychRu.htm>. –
Название с экрана. **4. Вульф К.** К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал [Текст] / К. Вульф; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб.: Интерсоцис, 2009. – 164 с. **5. Греймас А Ж.** Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души [Текст] / А. Ж. Греймас, Ж. Фонтаний; пер. с фр. И. Г. Меркулова; предисл. К. Зильберберг. – М.: URSS. ЛКИ, 2007. – 334 с. **6. Дроник М. В.** Иконописные традиции в русском беспредметном искусстве первой половины XX века [Текст] / М. В. Дроник // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2014. – № 42. – С. 98–112. **7. Еко У.** Ур-фашизм [Электронный ресурс] / У. Еко. – Режим доступа : <http://historians.in.ua/index.php/en/stati/525-umberto-eko-ur-fashyzm>. –
Назва с екрану. **8. Завтрашние новости «ЛНР»** (документ!) [Электронный ресурс] / Реальная газета. – Режим доступа : <http://realgazeta.com.ua/temniki-lnr>. – Название с экрана. **9. Лотман М.Ю.** К основаниям моделирующей поэтики [Текст] / М.Ю Лотман // Труды по русской и славянской филологии / под. ред. Л. Киселева. Тарту, 1996. – С. 36–50. **10. Лотман Ю. М.** Семиотика культуры и понятие текста [Текст] / Ю. М. Лотман // Избранные статьи в трёх томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Талин : Александра, 1992 – С. 130-133. **11. Молчанов В. И.** Различение и опыт. Феноменология неагрессивного сознания [Текст] / В. И. Молчанов. – М. : Три квадрата, 2004. – 237 с. **12. Пирс Ч.С.** Икона, индекс, символ [Текст] / Ч.С. Пирс // Избранные философские произведения; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе. Т. Дмитриев. – М.: Логос, 2000. – С. 200–221. **13. Пирс Ч. С.** О знаках и категориях [Текст] / Ч. С. Пирс // Избранные философские произведения ; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе. Т. Дмитриев. – М. : Логос, 2000. – С. 162–175. **14. Рикер П.** Время и рассказ Т. 1. Интрига и исторический рассказ [Текст] / Рикер Поль; пер. с фр. Т. В. Славко. – М., СПб.: Университетская книга, 1998. – 313 с. **15. Соломоник А.** Очерк общей семиотики [Текст] / А. Соломоник. – Минск: МЕТ, 2009. – 191 с. **16. Шюц А.** Символ, реальность и общество [Текст] / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ., под ред. Н. М. Смирновой. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 456–530. **17. Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / Умберто Эко; пер. с итал. В. Резник, А. Погоняйло. – СПб.: Symposium, 2004. – 544 с. **18. Якобсон Р.** Два аспекта языка и два типа афатических нарушений [Текст] / Р. Якобсон // Теория метафоры; под ред. Н. Д. Арутюнов. – М.: Прогресс, 1990. – с. 110–132. **19. Dawkins R.** The Selfish Gene (30th anniversary edition) [Text] / R. Dawkins. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 360 p. (XXI).

Полулях Ю. Ю. Мемплекси окупованої реальності

У статті аналізуються принципи породження значень у масовій свідомості на окупованих територіях Донбасу. На основі онтологічно-естетичного підходу до проблеми функціонування значень у рамках інформаційної війни розглянуто засади створення смислового світу, який функціонує у якості картини світу для свідомості. Використовуючи принципи структурно-семіотичного підходу та феноменології досвіду, виявлено що базовою структурою значення є еквівалентний зв'язок між означником і означуваним як елементами плану вираження і планами змісту знакової структури. Умовою значення є диференційна відмінність елементів, які у своїй взаємодії утворюють означник, означуване і способи їх зв'язку. Ця диференціація елементів і їх еквівалентні зв'язки можливі внаслідок природи досвіду, в якому різні структури можуть вступати у різноманітні аппрезентаційні відносини. Аппрезентація забезпечує сигніфікацію, яка визначає функціонування знаків в суспільстві як надіндивідуальних структур значення. Ці структури значення можуть утворюватися двома основними способами – іконічно та індексально. Іконічна модель створює значення за принципом метафоричного означення. Індексальна модель створює значення за принципом метонімічного означення. Іконічні та індексальні способи утворення значень для людини є природними внаслідок аппрезентаційно-сигніфікативного характеру її досвіду і діяльності. Створення, поширення і функціонування структур значення регулюється принципами міметичного моделювання (мімезису), яке визначає характер знаків як мемів. Сукупності мемів утворюють мемплекси – семіотичні картини світу.

Розглянуті два основні типи мемплексу – релевантний, який відповідає реальності, і іррелевантний, який не відповідає реальності. На прикладах продемонстровано функціонування в масовій свідомості на окупованих територіях іконічних та індексальних значень іррелевантних мемплексів. Іконічна модель значення створює субститутивні форми іррелевантного мемплексу, які замість реальних значень використовують анахронічні значення. Індексальна модель значення створює редуктивні форми іррелевантного мемплексу, які замість реальних значень використовує спотворені значення. Загальним для цих мемплексів є фабрикативний характер переважної кількості структур значення.

Ключові слова: аппрезентація, досвід, знак, значення, ікон, індекс, мем, мемплекс, мімезис.

Полулях Ю. Ю. Мемплексы оккупированной реальности.

В статье анализируются принципы порождения значений в массовом сознании на оккупированных территориях Донбасса. На основе онтологически-эстетического подхода к проблеме функционирования значений в рамках информационной войны рассмотрены основания

создания смыслового мира, который функционирует в качестве картины мира для сознания. Используя принципы структурно-семиотического подхода и феноменологии опыта, выявлено, что базовой структурой значения является эквивалентная связь между означающим и означаемым как элементами плана выражения и планами содержания. Условием значения является дифференциальное различие элементов, которые в своем взаимодействии образуют означающее, означаемое и способы их связи. Эти дифференциации элементов и их эквивалентные связи возможны вследствие природы опыта, в котором различные структуры опыта могут вступать в разнообразные аппрезентационные отношения. Аппрезентация обеспечивает сигнификацию, которая определяет функционирование знаков в обществе как надындивидуальных структур значения. Эти структуры значения могут образовываться двумя основными способами – иконически и индексально. Иконическая модель создает значения по принципу метафорического обозначения. Индексальная модель создает значения по принципу метонимического обозначения. Иконические и индексальные способы образования значений для человека являются естественными вследствие аппрезентационно-сигнификативного характера его опыта и деятельности. Создание, распространение и функционирование структур значения регулируется принципами миметического моделирования (мимезиса), которое определяет характер знаков как мемов. Совокупности мемов образуют мемплексы – семиотические картины мира.

Рассмотрены два основных типа мемплекса – релевантный, который соответствует реальности, и иррелевантный, который не соответствует реальности. На ряде примеров продемонстрировано функционирование в массовом сознании на оккупированных территориях иконических и индексальных значений иррелевантных мемплексов. Иконическая модель значения создает субститутивные формы иррелевантного мемплекса, которые вместо реальных значений используют анахронические значения. Индексальная модель значения создает редуктивные формы иррелевантного мемплекса, которые вместо реальных значений используют искаженные значения. Общим для этих мемплексов является фабрикативный характер подавляющего количества структур значения.

Ключевые слова: аппрезентация, знак, значение, икон, индекс, мем, мемплекс, мимезис, опыт.

Polulyakh J.J. Memplexes of occupied reality.

The article analyzes principles of generation of values in the mass consciousness on the occupied territories of Donbass. On the basis of ontological-aesthetic approach to the problem of the functioning of the values in the information war author considered the base of the creation of the world

of sense, which functions as a picture of the world for one's consciousness. Using the principles of structural and semiotic approaches and experience phenomenology, it was revealed that the basic structure of the value is equivalent connection between the signifier and the signified as the elements of expression and content plans. The condition of value is the difference between differential elements, which in their interaction constitute signifier, signified and means of their communication. These elements differentiation and their equivalent connections are possible due to the nature of an experiment where various structures may experience various appresentational relationships. Appresentation provides signification, which determines functioning of the symbols in the society as a supra-individual structures of meaning. These structures of meaning can be formed by two main ways - iconically and indexically. Iconic model creates meanings on the basis of the metaphorical symbol. Indexical model creates meanings on the principle of metonymic designations. Iconic and indexical methods of meanings formation for a human are natural consequences of appresentational and significative character of one's experiences and activities. Creation, spread and functioning of structures of meaning regulated by the principles of mimetic modeling (mimesis), which determines the character of the signs as memes. Aggregates of memes form memplexes - semiotic picture of the world.

We considered two basic types of memplexes – relevant, the one which matches reality, and irrelevant, the one, which does not. Several examples demonstrate presence of iconic and indexical meanings of the irrelevant memplexes in the mass consciousness on the occupied territories. Iconic model creates substitutive form of irrelevant memplexes, which use anachronistic values instead of the actual ones. Indexical model creates reductive forms of irrelevant memplexes that use distorted meanings instead of the real ones. Fabricative nature of the vast number of structures of meanings is common to these memplexes.

Keywords: appresentation, sign, meaning, icons, index, meme, memplex, mimesis experience.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор
Кононов І. Ф.

УДК 070:004.738.5:316.485.26

Петренко О.С.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Значний вплив на функціонування суспільної свідомості та громадської думки здійснює соціальна інформація, яку отримує індивід з найрізноманітніших джерел. Дослідження закономірностей поширення інформації з різних джерел є надзвичайно актуальним для розуміння соціальних процесів в умовах гібридної війни та досягнення інформаційної безпеки суспільства

Завданням статті є аналіз основних джерел поширення соціальної інформації та тієї специфіки, яку цей процес має в регіоні, охопленому гібридним військовим конфліктом, а також визначення методологічних засад дослідження процесів формування громадської думки в інтернет-просторі.

За даними дослідження КМІС, що проходило в лютому 2015 року: «Основним джерелом інформації про стан справ в Україні для мешканців південно-східних регіонів є телебачення: 83% дізнаються новини з передач загальнонаціональних каналів. На другому місці – інтернет-ЗМІ: 41% читають онлайн-джерела. На третьому місці – близькі люди: 24% отримують більше всього інформації від родичів, друзів та сусідів. Далі йдуть загальнонаціональні газети (22%), соціальні мережі (17%), великі радіостанції (16%) та знайомі, що знаходяться чи приїхали із зони бойових дій (10%)» [1]. Дослідження проводилося серед міського населення в п'яти областях: Харківській, Одеській, Херсонській, Донецькій та Луганській (включно з районами, що на момент опитування не контролювалися українською владою).

Дослідження GfK Ukraine й Інституту масової інформації (ІМІ) на початок 2016 р. встановило, що на підконтрольній території Донецької області найпопулярнішим типом медіа є телебачення: з ним регулярно контактують 88% респондентів (з них 77% – щодня або майже щодня). На другому місці – інтернет – ним користуються 53% (з них 45% щодня). На третьому місці – радіо, яке регулярно слухають 32% респондентів; на четвертому – преса 29%. На неконтрольованих українською владою територіях Донецької області позиції чотирьох типів медіа зберігаються, а рівень їх споживання є навіть вищим, ніж на контрольованих територіях. Телебачення регулярно споживають 91% опитаних, інтернет – 65%, радіо – 47%, пресу – 41% [2].

За даними вже згаданого дослідження КМІС, доступ до перелічених в анкеті українських каналів має приблизно половина респондентів на окупованих територіях – від 40% до 50%, на решті

територій – від 77% до 90%. Сумарно на території «ДНР-ЛНР» 63% можуть приймати принаймні один з чотирьох згаданих російських каналів, 61% – принаймні один з перерахованих українських. На решті територій, що увійшли до вибірки, 28% мають доступ до хоча б одного з названих російських каналів, 91% - до українських (ще 7% не дивиться телевизор) [1].

За даними дослідження GfK Ukraine й Інституту масової інформації (ІМІ) «на підконтрольних українській владі територіях Донбасу телебачення регулярно дивляться 88% опитаних, а рівень споживання російського ТБ становить лише 16%. У «ДНР/ЛНР» телебачення дивляться 91% опитаних, але серед них переважають російські та підконтрольні сепаратистам канали» [2]. Причому на підконтрольних Україні територіях Донецької області споживачами українських телеканалів, за даними GfK Ukraine, є 86% респондентів, а місцеве телебачення регулярно дивляться 60% опитаних.

Такий розподіл пояснюється тим, що окупанти послідовно забороняли і забороняють трансляцію українських каналів на підконтрольній їм території, і Україна вводила заборону трансляції частини російських каналів.

В наведеному опитуванні КМІС не були згадані ще місцеві та «республіканські канали», що функціонують на окупованих територіях. Люди, навіть не підтримуючи сепаратистів, в умовах окупації можуть бути вимушені звертатися за інформацією і до них, аби орієнтуватися в обставинах, в яких змушені виживати. Попри велику кількість пропагандистських матеріалів Росії та колаборантських структур у медіа «республік», на окупованих територіях у населення просто немає альтернативи. Інформацію про події на місцях не можуть подати українські медіа через неможливість працювати на тих територіях для кореспондентів та фокусування на загальнонаціональному порядку денному (мова йде про загальнонаціональні українські канали), і не подають російські ЗМІ через те, що увага до Донбасу знизилася й вони концентруються на загальнонаціональному порядку денному РФ.

Вплив ТБ на різні вікові групи неоднаковий: чим старша вікова група – тим більший. Люди молодшого віку частіше можуть отримувати інформацію через інтернет.

Можливість дивитися українські канали на окупованих територіях мають користувачі супутникового ТБ, як і російські канали на вільних територіях. Дивитися ТБ на непідконтрольних Україні територіях вдається також через Інтернет. Щоправда користувачі на неокупованих територіях теж мають доступ до російського ТБ через супутник. Зауважимо, що навіть у середині 2016 р. у Станиці Луганській цифрове та аналогове телебачення не забезпечують можливості дивитися українські канали, окрім телеканалу ЛОТ у невисокій якості.

Не лише фактична можливість користуватися українськими чи російськими джерелами (чи проросійськими медіа НЗФ) впливає на отримання інформації. Відповідність медіа настановам індивіда має дуже значну роль. Навіть за наявності українських каналів, на початку конфлікту симпатки РФ та її дій обирали канали сусідньої країни для отримання новин про життя у власній державі. Важливим показником є також довіра до ЗМІ.

Зауважимо, що за період 2014–2015 рр. соціологи фіксували в Україні, в тому числі і східних регіонах, падіння довіри до українських та російських ЗМІ. Падіння довіри до ЗМІ країни-агресора, було, звісно, найбільшим. В грудні 2015 року на сході українським ЗМІ довіряли 18,4% (не довіряли – 59%), а російським ЗМІ – довіряли 11,7%, не довіряли 61,2% [3]. За даними іншого дослідження на кінець 2015 р. в Луганській області українським телеканалам довіряє 27%, а російським – 10%, В Донецькій відповідно – 36% та 9% (опитування проводилася лише на підконтрольних Україні територіях) [4]. Зауважимо, що дослідження проводилося і на окупованих територіях Донецької області, де люди могли боятися відповідати вільно. Особливо руйнівними для довіри до ЗМІ ставали випадки, коли картинка в ТБ прямо суперечила тому, що безпосередньо спостерігали місцеві мешканці. Так, напад російських та проросійських бойовиків на Луганський прикордонний загін російське ТБ змалювало як напад «Правого сектору» або мешканці Щастя з російських ТБ-сюжетів дізналися, що їх вирізала українська армія. Довіру до українських ЗМІ в Луганську підірвала поширена ними версія про наведення ПЗРК на тепло кондиціонера на ЛОДА.

«Дослідження Internews показало стрімке падіння рівня довіри до російських джерел інформації на Донеччині з 2014 по 2015 роки. Російські телеканали втратили довіру 48 % аудиторії, інтернет-ЗМІ – 26 %, преса – 18 %, радіо – 16 %. З 2014 по 2015 рік рівень споживання російських телеканалів у Донецькій області скоротився із 71 % до 14 %, а рівень довіри – з 57 % до 9 %» [4]. У 2015 році найвищий рівень споживання російських каналів дослідження виявило в Дніпропетровській (29 %) і Луганській (21 %) областях.

Найнижчий рівень споживання національних інтернет-ресурсів в країні залишається в Донецькій області – 70 %, хоча цей показник зростає (+19% з 2014 по 2015). Натомість у Донецькій області найпопулярнішими є регіональні інтернет-ресурси: їх споживають 69% користувачів, тимчасом як у середньому по країні цей показник становить близько 28%. Якщо раніше першість у користуванні російськими сайтами утримувала Донецька область (75 % у 2014-му), то нині обласна аудиторія російських сайтів переважно перейшла на регіональні ресурси: з 2014 по 2015 роки російські сайти втратили на Донбасі 46 % аудиторії, а регіональні здобули +44 % аудиторії [4]. Цікаво, що дослідження показало: у Донецькій області місцеві та

регіональні медіа (ТБ-канали, інтернет-медіа) мають більшу частку уваги, ніж в Луганській області та по Україні.

Стосовно отримання даних з інтернет-ЗМІ, зазначимо, що на територіях підконтрольних ЛНР та ДНР системно блокуються українські інтернет-сайти. На окупованій частині Луганської області було заблоковано більше сотні українських новинних сайтів [5]. На територіях Луганської та Донецької областей підконтрольних Україні усі сайти «державних структур» та ЗМІ маріонеткових «республік» доступні, провайдери їх не блокують. На окупованих територіях люди мають доступ до українських новинних сайтів за допомогою спеціальних програм, що дозволяють обходити блокування. Але зрозуміло, що це вимагає певних зусиль та вмінь і знижує доступність відповідної інформації для населення. На початковому етапі конфлікту доступ до українських інтернет-ЗМІ блокувався за допомогою кібер-атак, а у коментарях для поширення дезінформації та вкидання у суспільну свідомість деструктивних ідей масово були задіяні проплачені коментувальники та тролі.

В Донецькій області (підконтрольна Україні територія) в інтернеті найбільшим попитом користуються пошукові системи (ними регулярно користуються 23% респондентів), місцеві сайти (19%) є популярнішими за інші українські (15%), а російськими користуються лише 4% опитаних [2].

Газетна продукція через фізичну неможливість перетинати лінію розмежування не може потрапляти на окуповані території або з них у значущих обсягах. Українське радіо хоча і можна подекуди зловити на окупованих територіях, але, наприклад в Донецьку, воно цілеспрямовано глушиться [6].

Соціальні мережі перетворилися на середовище поширення інформаційних впливів, одне з середовищ функціонування публічної сфери. Найбільш популярними в Україні є соціальні мережі російського походження – «ВКонтакте» та «Однокласники»; в рейтингу найбільш популярних сайтів за середньоденною часткою аудиторії за «Однокласниками» йде «Фейсбук», потім, зі значним відставанням, «Твіттер». Найпопулярнішою пошуковою системою є «Гугл», але дві наступні за поширеністю пошукові системи, які надають стрічку новин – російські Yandex та Mail.ru, чия підбірка новин теж впливала на сприйняття подій [7]. На території Донецької області на початок 2016 р. соціальними мережами користуються 45%, «ВКонтакте» – 33%, «Однокласники» – 31%, «Фейсбук» – 12%, «Твіттер» – 5%. Причому в таких містах як Слов'янськ та Краматорськ останніми двома відповідно користуються 17% та 11%. Також в Донецькій області серед пошуковиків лідирує «Яндекс» [2].

З початком військового конфлікту на Донбасі у пабліках та групах соціальних мереж відбувалися активні процеси комунікації з приводу

подій, що розгорталися в суспільстві. Коментарі в соціальних мережах збереглися і зберігаються як текст, який можна дослідити за допомогою контент-аналізу. *Деякі люди отримують значну кількість чи усю суспільну інформацію виключно з підписок на групи, пабліки і акаунти у соціальних мережах.*

Можна всі групи у соцмережах розділити за характером політики, що проводила адміністрація цих ресурсів: 1) нейтральні або без вираженої спрямованості; 2) проросійські та сепаратистські; 3) проукраїнські.

На першому етапі конфлікту, коли ситуація була достатньо невизначеною, люди, що займали різні позиції більш-менш відкрито писали свої думки в коментарях. Звісно, що у групах яскраво вираженої спрямованості коментарі опонентів часто видалялися, а користувачі, що їх залишали – банилися, що накладає свою специфіку на загальну картину в коментарях. Після початку терору на окупованих територіях проукраїнські групи часто перетворюються на закриті (тобто якщо адміністратор групи не додасть користувача у неї, останній не може бачити її зміст), а проукраїнськи налаштовані користувачі починають просто боятися залишити коментарі, за які їх могли б почати переслідувати бойовики. Багато хто для забезпечення анонімності починає створювати фейкові акаунти. Зробимо припущення, що на звільнених територіях так само сепаратистські симпатички стали коментувати обережніше, боячись відповідальності. *Ці застереження варто враховувати у випадку аналізу змісту коментарів.*

Варто відзначити, що найбільш бурхливими були дискусії у коментарях на початку конфлікту, з плином часу кількість коментарів помітно зменшилася. Можна зробити припущення, що сторони виклали всі аргументи не по одному разу, групи прибічників тих чи інших поглядів кристалізувалися і більше не бачать сенсу масово вступати в словесні дискусії. Особливу шкоду нанесли проплачені коментатори, що вкидали провокативні та тенденційні коментарі, запускали плітки; вони не тільки радикалізували суспільство, вносили та розкручували деструктивні ідеї, а й підривали довіру до комунікації (ти не знаєш чи це просто користувач чи ретранслятор «методички» на зарплаті), створювали хибне враження про ступінь розповсюдженості ідей в суспільстві, запускаючи «спіраль мовчання».

Показником громадської думки можна вважати число підписників груп тієї чи іншої спрямованості. Але тут варто брати до уваги лише громадян України, бо сепаратистські групи розкручувалися зокрема через велику кількість підписників з РФ (кількість останніх у групах мережі «ВКонтакте» можна вирахувати через пошук серед підписників). Також, наприклад, деякі несепаратистськи налаштовані громадяни вимушені були підписатися на сепаратистські групи, аби отримувати поточну інформацію про події в своєму населеному пункті.

Поява у сепаратистських групах коментарів та постів, що висловлюють розчарування у політиці Кремля, «керівництва» так званих «республік», обурення економічними реаліями окупованих територій також є важливими маркерами громадської думки.

Соціальні мережі є середовищем поширення меметичних комплексів, тож, можливо, доцільно обраховувати частоту вживаності їх маркерів («бандерівці, фашисти, карателі»), для відстежування їх актуалізації у свідомості мешканців регіону. Загострення ситуації залежить від політичної волі Москви, а не від місцевого населення. Але, оскільки вже є дослідження, які вказують на те, що є кореляція між агресивною лексикою в інтернеті та офлайнним насильством, що слідує з певним часовим лагом, то можна за частотою закликів до агресивних, насильницьких дій визначити рівень готовності масової свідомості до миру чи війни, примирення чи конфронтації. Тож доцільно було б вимірювати частоту закликів до наступу на контрольовані Україною території, вбивств, випадків вживання мови ненависті тощо.

Варто також брати до уваги, куди зміщується фокус суспільної уваги, через обрахування кількості коментарів на економічно-побутову тематику, політичну, соціально-культурну, безпекову (воєнні дії та їх наслідки). Увага до підрахунку кількості згадувань України, РФ, квазідержавних утворень «Л/ДНР» та негативного чи позитивного контексту їх згадувань, а також позитивних чи негативних згадувань їх очільників та органів влади, ЗСУ, Національної гвардії, добровольчих формувань та армії РФ з НЗФ окупованих районів Луганської та Донецької областей дозволить зафіксувати якщо не структуру (чітке співвідношення), то хоча б динаміку думки з відповідних питань (через механізм пошуку за датами на «стінах» спільнот «ВК» можна порівняти ситуацію різних років). Напевно важливо враховувати не лише кількість коментарів певної спрямованості, але й кількість лайків, що вони отримали. Бо дуже часто люди не наважуються написати коментар самі або не можуть сформулювати свою думку, але наважуються «лайкнути» пост, з яким вони згодні.

Сформулюємо припущення, що стан суспільної свідомості буде різнитися не лише в населених пунктах у вільній частині Донбасу та в окупованих, але й у залежності від близькості до лінії фронту.

У маленьких населених пунктах відповідні групи у соціальних мережах достатньо невеликі і майже не мають коментарів. Тож, скоріш за все, треба обирати для аналізу групи середніх та великих міст, серед яких обирати найбільш популярні пабліки та спільноти. Припустимо, що у більших містах надія на соціальну анонімність схилиє людей до більшої відвертості в Мережі.

Під час дослідження суспільної думки Донбасу, на наш погляд, не можна також враховувати коментарі, залишені мешканцями РФ (про що можна дізнатися з профілю користувача, що залишив коментар).

Окрім кількісного аналізу тексту можна вдатися до якісного, виділивши основні деструктивні міфологеми, що цілеспрямовано пропагуються та функціонують в регіональній суспільній свідомості.

Плюсом дослідження є те, що респонденти, які залишили коментарі, не можуть відмовитися від участі в дослідженні (ми вже бачимо їх висловлювання) і ми можемо досягти територій, куди через небезпеку не можна послати інтерв'юерів.

Мінуси методу та можливі перепони: 1) невідомою є репрезентативність вибірки текстів в Інтернеті стосовно думок населення; зокрема неминучий перебік в бік більш молоді аудиторії; можуть зустрічатися коментарі написані не мешканцями регіону; 2) «мовчання більшості» – згідно даних фокус-груп, абсолютна більшість користувачів не пише коментарі взагалі; а чоловіки коментують значно частіше жінок; 3) редактура коментарів, видалення їх модераторами та самими користувачами

«ВКонтакте» - найбільш популярна соціальна мережа в Україні, тож саме її ресурси доцільно використати для контент-аналізу.

Розглянемо соціальні мережі з позиції взаємовпливу їх користувачів, а отже формування індивідуальних думок, переконань та суспільних опіній. У соціальних мережах можуть мати місце ряд ефектів та властивостей, що визначають специфіку їх функціонування. Д. Губанов, Д. Новиков, А. Чхартішвілі пропонують наступний їх перелік [8, с. 10–12]: наявність власних *опіній* агентів; зміна думок під впливом інших членів соціальної мережі; різна *значущість опіній* (впливовість, довіра) одних агентів для інших; різний ступінь того, *наскільки агенти схильні піддаватися впливу* (конформізм, стійкість думок); існування *непрямого впливу* у ланцюжку соціальних; існування *«лідерів думок»*; *пори́г чутливості* до змін думок оточуючих; локалізація *груп* («за інтересами», з близькими думками); наявність соціальних *норм*; наявність етапів динаміки думок членів соціальної мережі (наприклад, в процесі дифузії інновацій); лавиноподібні ефекти (*каскади*) поширення інформації чи моделей поведінки та ін.. І, нарешті, *структурні властивості* соціальних мереж теж впливають на динаміку опіній: 1) чим більше у агента зв'язків, тим, з одного боку, більше у нього можливостей через своє оточення впливати на всю мережу, а з іншого – більша *вразливість* до чужого впливу; 2) *ефект кластеризації* – чим вища щільність зв'язків активних агентів-сусідів, тим більша вірогідність зміни стану пов'язаного з ними агента; з цим пов'язане поняття «сильний зв'язок»; 3) *локальна проміжність* – чим більше проміжні значення агента, тим, з одного боку, більше його значення у розповсюдженні думки/інформації з одної частини мережі в іншу (роль *інформаційного брокера*), а з іншого боку, менше його вплив на агента-сусіда, з цим пов'язане поняття «слабкий зв'язок» [8, с. 10–12].

Соціальні мережі є середовищем, у якому можуть відбуватися процеси на зразок соціальної епідемії, коли користувачі «заражуються» певним настроєм, установками тощо через поширення інформації. Наприклад, якщо хто-небудь у себе на сторінці розмістить повідомлення, то воно опиниться в «новинах» усіх його друзів, ті з них, кого новина зацікавить, залишать «лайк» або зроблять «перепост» на свою сторінку, передавши цю інформацію вже своїм друзям. Таким чином інформація передається наче вірус. Дозволимо собі запропонувати гіпотезу, що для аналізу подібних процесів у соціальних мережах можливо застосувати концепцію М. Гладуелла, викладену у його книзі «Переломний момент». Автор аналізує механізм виникнення та розвитку соціальних епідемій, зазначаючи, що ідеї, товари, інформація та типи поведінки розповсюджуються наче віруси [9, с. 5]. Для соціальних епідемій мають значення наступні аспекти: закон малого числа, фактор причепливості, закон сили обставин.

*Почнемо з «закону малих чисел». Аби епідемія почалася чи відбувся процес дифузії інновацій, відносно невелика, але авторитетна, енергійна група людей з високою кількістю соціальних контактів має взятися за її розповсюдження. Серед таких людей виділяють три групи: об'єднувачі, знавці та продавці. Об'єднувачі знайомі з величезною кількістю людей. В оточенні кожної людини є такий Об'єднувач, що, здається, знає усіх та кожного, і його знають усі [9, с. 19]. Існування Об'єднувачів доведене, наприклад, експериментом С. Мілгрема, що присвячений проблемі «тісного світу». Це люди з надзвичайною здатністю знайомитися з багатьма людьми причому з різних кіл, знайомити людей між собою та легко і невимушено підтримувати безліч контактів [9, с. 21–22]. Вони майстерно зав'язують та підтримують так звані слабкі зв'язки. Другий тип людей, що впливають на «епідемію» поголосу – *Знавці* – ті, на кого ми спираємося, аби отримати свіжу інформацію. Це – спеціалісти з інформації, її збору і накопиченню. Їх відрізняє прагнення обов'язково поділитися своїми знаннями. [9, с. 33]. Знавець ділиться інформацією, але наполегливо не переконує. «У соціальній епідемії Знавці відіграють роль бази даних. <...> Об'єднувачі – це консолідатори суспільства; вони поширюють інформацію. Але є ще одна група унікальних людей – *Продавці*» [9, с. 34]. За рахунок енергії, ентузіазму, привабливості, симпатії, компетентності, вербальних і невербальних сигналів вони можуть переконати значну кількість людей. *Відповідні позиції у соціальних мережах ми можемо виділити за ознаками: 1) на них підписана велика кількість людей; 2) вони інтенсивно генерують або передають інформацію по мережі. Вони можуть бути описані як «лідери громадської думки». Ними часто є популярні блогери та мікро-блогери.**

Механізм зараження робить соціальні мережі середовищем поширення емоційних реакцій. Ефект впливу на оточуючих зберігається

на дистанції у трьох ступенях віддалення, тобто вплив людини поширюється навіть на друзів друзів друзів. Нещодавно, компанія «Фейсбук» вибачилася за експеримент, що провела над своїми користувачами у 2011-му, досліджуючи вплив на емоційну забарвленість повідомлень користувача емоційної забарвленості повідомлень у стрічці новин [10].

Другий фактор поширення соціальної епідемії – *фактор причепливості* – означає, що певна інформація застрягає у пам'яті, її неможливо викинути з голови. Така інформація є «вірулентною», вона не тільки запам'ятовується, як рекламний слоган чи приспів з пісні, але і викликає бажання нею поділитися (яскравий приклад – інтернет-меми). Термін «мем» походить від грецького слова подібність, що відображає здатність до реплікації, утворення власних копій. С. Л. Катаєв пише: «Меми – це символи, які є одиницями передачі культурної спадщини, компонентами соціальної пам'яті» [11, с. 165]. Далі: «Мем – це інформація, закодована в символі. Розкодування здійснюється шляхом асоціацій і культурних кліше, які формуються в процесі функціонування певної змістовної тематичної інформації. Меми задають типізацію, за допомогою якої люди розпізнають послання» [11, с. 166].

Останній з принципів – *сила обставин* – пояснює, що люди чутливі до середовища, що сприяє або ні поширенню певного явища.

Велике значення для поширення певної поведінки має також створення соціальних груп, спільнот, що мають на меті відповідні зміни. «Коли ми знаходимося в групі, ми потрапляємо під вплив оточуючих та соціальних норм і велику кількість інших типів впливу, які можуть зіграти вирішальну роль у тому, щоб втягнути нас в епідемію» і «...якщо хочеш домогтися фундаментальних змін <...> у поведінці людей, змін, які вкоріняться та стануть прикладом для інших, тобі потрібно створити спільноти у контексті цих змін, у яких вони будуть здійснюватися та розвиватися» [9, с. 84]. Так, у соціальних мережах та блогових майданчиках створюється безліч сторінок та груп, що мають на меті об'єднати однодумців, організувати поширення певної ідеї, чи скоординувати дії її прибічників.

Як вже вказувалося, особливості структури мережі впливають на поширення інформації. Швидкість дифузії інновації залежить від інтенсивності комунікації між прибічниками інновації та тими, хто вагається або не чув про неї. Тут невеликі зміни можуть призвести до каскадних (лавиноподібних) змін. Але ці каскади можуть викликати не лише лідери думок, а і, що дуже важливо, вплив агентів, що легко піддаються впливу, на інших, що так само легко піддаються впливу. «Розмір каскадів, що генеруються одиночними ініціаторами, сильно залежить від «середньої щільності» мережі: якщо це значення мале, то багато агентів вразливі, але мережа недостатньо щільна для розповсюдження, і, у підсумку, активізується тільки невелика частина

мережі; якщо ж значення велике, то мережа сильно зв'язана, але для активації агентам потрібна більша кількість уже активованих сусідів, тобто невелика кількість ініціаторів не призведе до утворення глобального каскаду. Тільки середній інтервал – «*вікно каскадів*» – може привести до утворення каскадів. У такому проміжку і лідери, і звичайні агенти, можуть ініціювати каскади» [8, с. 43–44]. Д. А. Губанов, Д. А. Новиков та А. Г. Чхартішвілі доводять, що за даними експериментів лідери ініціюють каскади, розміри яких ненабагато більше каскадів, що ініційовані звичайними агентами, за виключенням вузьких меж «*вікна каскадів*», у межах яких лідери суттєво значущіші, ніж звичайні агенти. З іншого боку, лідери мають ключову роль в ініціюванні глобальних каскадів у якості тих, хто утворює критичну масу ранніх послідовників [8, с. 44]. Однак ранні послідовники, хоча в середньому й більш впливові, все ж не є лідерами думок. Автори визначають лідерів думок як агентів, що входять у верхній дециль розподілу впливу вузлів [8, с. 43].

Структура соціальної мережі здійснює сильний вплив на рішення акторів про участь у колективній дії [8, с. 65]. Важливо, аби люди знали про готовність інших діяти. «Інтуїтивно зрозуміло, що у мережі з великою кількістю сильних зв'язків відразу формуються невеликі кліки: друзі моїх друзів часто виявляються і моїми друзями. Тому в них формування спільного знання на локальному рівні відбувається швидше. І якщо значення порогів достатньо низькі, то є шанси, що група, пов'язана сильним зв'язком, стане провідною клікою. Однак, якщо пороги високі, то локальне спільне знання у маленьких кліках залишиться марним, а великого значення набудуть слабкі зв'язки в силу того, що вони швидко перетинають суспільство, прискорюють комунікацію та поширюють розповсюдження знання, створюючи передумови для колективної дії» [8, с. 73].

Отже, у розповсюдженні інформації важливо враховувати як структуру мережі, так і якість зв'язків. Так, наприклад, зв'язками, що поєднують тісно з'єднані кластери, є зазвичай слабкі зв'язки. Саме вони, за М. Грановеттером, допомагають переносити знання, що інакше були б замкнуті у тісно пов'язаних групах [12, с. 51–56]. У випадку розривів подібних «мостів» мережа розпадається на декілька фрагментів, або відповідна дистанція, яку має подолати інформація між акторами, дуже збільшується. Слабкі зв'язки – саме те, що об'єднує мережу. Актори, що стоять на подібних «мостах» мають свого роду специфічний соціальний капітал, а отже є важливими елементами у механізмі поширення думок.

Важливим для розуміння природи мереж є така їх характеристика як *гомофілія (гомогенність)* – подібне притягується до подібного. По-перше, тому, що люди схильні обирати для спілкування людей, з якими у них вже є щось спільне, а по-друге, люди дивлячись на своїх близьких, частіше діють так само, як і вони, або як останні вважають правильним.

Так, наприклад, шанси приєднатися до групи збільшуються, якщо людина побачить, що там вже є її друзі та знайомі [12, с. 90–92]. Це використовується у соцмережах: відображається, хто ще зі знайомих користувача підписаний на певну сторінку.

В соціальних мережах в ході зародження та розвитку конфлікту поступово відбулася поляризація. Люди що дотримувалися різних поглядів сварилися, відбувався масовий «розфренд», деякі відправляли один одного в бан. Тобто розривалися старі зв'язки у соціальних мережах (а часто і у реальному житті) та утворювалися нові (часто на базі єдиних поглядів, а не реального знайомства). Поступово дані сукупності акаунтів зміцнювали свою гомогенність, набуваючи рис «ехо-камери».

Ще раз повернемося до взаємозв'язку поширення інформаційних каскадів та існування кластерів. *«Поширення нової поведінки у мережі може зупинитися, коли вона досягає тісно зв'язаних спільнот»* [12, с. 573]. Кожний вузол у кластері має певну частку друзів, які теж входять до кластеру, що забезпечує певний рівень внутрішньої єдності та згуртованості. Тому стає важко досягти порогу кількості сусідів, які перейняли певну поведінку, після якого значна кількість вузлів приймає рішення наслідувати саме цю модель поведінки.

Агенти-«мости» гарна можливість *передати інформацію*, але вони надто слабкий засіб аби передати *модель поведінки*, що може бути ризикованою або затратною для застосування, бо така поведінка вимагає аби велика частка оточуючих наслідувала її. Це особливо важливо для різних соціальних рухів, участь у яких є досить витратною, а іноді і ризикованою. Тож тут пороги участі вищі, а отже приєднуються люди, що легко «заражаються», або серед оточення яких є багато авторитетних для них людей, що вже приєдналися [12, с. 579–580]. *«Слабкі зв'язки дають інформаційні переваги, бо сильні зв'язки вас поєднують з людьми, що знають те ж саме, що і ви. Але у випадку колективної дії така спільність знання – саме те, що треба»* [12, с. 586]. Наприклад, якщо ви знаєте, що ваші друзі обов'язково візьмуть участь у акції, вірогідність того, що ви також це зробите – зросте.

За допомогою сучасних програмних засобів можна виділити та візуалізувати ключові фігури поширення інформації, основні потоки комунікації та формування спільнот. Для визначення важливості актора використовуються наступні показники. Число зв'язків вузла або кількість вузлів, пов'язаних з даним вузлом, називається його *ступенем* [13, с. 3]. *Престиж вузла (довіра в інших джерелах):* вхідний ступінь вузла – кількість ребер графу, що входять у вузол. *Вплив вузла:* вихідний ступінь вузла – кількість ребер графу, що виходять з вузла. Наприклад, якщо на користувача підписані у Twitter 15 людей («фолоувери»), то престиж вузла дорівнює 15-ти. Якщо той же вузол підписаний на 50 інших користувачів, то його довіра дорівнює 50. Переважання кількості підписаних на акаунт над кількістю тих, на чий оновлення підписаний

власник аканту – надійна ознака «лідерів думок». Іншим показником є *посередництво* – показує, який вплив здійснює вузол для поєднання розривів між іншими вузлами в мережі. Якщо мережа побудована таким чином, що немає ніяких інших шляхів взаємодії інших вузлів окрім як через цей вузол, то він буде мати максимальний вплив. Видалення вузла з великим показником посередництва матиме наслідком обрив інформаційного потоку та створить фрагментацію мережі. Це близько до поняття «мосту», про яке ми вже писали. Ще один показник важливості вузла характеризує середню близькість до даного вузла всіх інших вузлів мережі [13, с. 4]. *Близькість* дозволяє визначити як швидко буде відбуватися передача інформації від обраного вузла до інших. За допомогою цих показників можна формально визначити ключові фігури у розповсюдженні інформації в мережі.

Так, *програма NodeXL* дозволяє вибрати, наприклад, з сервісу мікроблогінгу «Твіттер» дані про певну кількість акаунтів, що написали «твіти» з певним словом і визначити основні, найбільш популярні джерела інформації (акаунти) з певної теми, проаналізувати зміст твітів. Для відстежування поширеності вживання хештегів (частоти вживання на певному відтинку часу), генерування відео, як обговорення з хештегом (мемом) розвивається в часі (динамічний граф з вузлами-користувачами), генерування графу «хто обговорює» (можна виділити найбільш важливі вузли) та які мему є взаємопов'язаними, генерування карти, де саме обговорюється мем – застосовується *програма OSOME*, що агрегує дані з «Твіттеру» (<http://osome.iuni.iu.edu/tools/movies/>).

Значна проблема полягає у тому, що поширені програми аналізу соціальних мереж є західними і не дають можливості аналізувати зміст найбільш поширених мереж «ВКонтакте» та «Однокласники». Але навіть аналізуючи «Твіттер» та «Фейсбук» можна встановити певні закономірності, роблячи поправки на специфічність аудиторії цих соціальних медіа.

Розглянемо отримання інформації від родичів, друзів та сусідів в умовах гібридної війни крізь призму поширення суспільно важливої інформації та чуток. Очевидно, що оточення ставало не лише ретранслятором почутого зі ЗМІ, але й доносило чутки, що були як результатом цілеспрямованих психологічних операцій, так і результатами функціонування суспільної свідомості у критичній ситуації. Чутки запускалися людьми, поширювалися як в офлайн (в місцях скупчень людей – чергах, транспорті), так і в соціальних мережах. Цілеспрямовано в мережі поширювалася інформація для роздмухування відчуття образи, страху, загрози фізичній безпеці та найважливішим ідентичностям. Люди «підсилювали» страхи, паніку один одного, передаючи чутки один одному, емоційно заражали інших. А потім вступали в силу феномени психології мас: паніка, істерія тощо. Як відомо, поживним середовищем для поширення чуток є і відсутність

інформації з певних важливих питань. Тож інформаційний вакуум в умовах, коли ЗМІ вже не могли функціонувати нормально, не коментували або спізнювалися зі спростуваннями (або вже стали на бік агресора) сприяв поширенню чуток. Сприйняття інформації з медіа, соцмереж та спілкування з оточенням відбувається на принципах відповідності початковим поглядам та симпатіям: тож часто вірити чи не вірити чуткам, вирішується на базі вже існуючих поглядів людини. Але є ситуації, коли спільність ситуації небезпеки в умовах неможливості отримати надійну інформацію створює сприятливу ситуацію для поширення чуток безвідносно до позиції певних груп населення – ситуації військових дій, можливих перебоїв постачання тощо – наприклад, чутки про можливий наступ чи відключення світла чи води. Так, в соціальних мережах та серед знайомих в Луганську навесні 2014 передавалися чутки про начебто банкрутство банку «Приват», що спричинило черги та дефіцит готівки у банкоматах.

Підсумуємо вищесказане: найважливішим джерелом соціальної інформації в умовах гібридного конфлікту є телебачення. Але на другому місці – інтернет, що включає як інтернет-ЗМІ, так і соціальні мережі. Він стає середовищем, через яке люди можуть обходити встановлені інформаційні перепони за наявності певної технічної обізнаності. Тут на людину впливають як засоби масової інформації, так і контакти в соціальних мережах. Пропонується, вивчати функціонування масової свідомості та громадської думки в останніх через контент-аналіз груп та пабліків у соціальних мережах, а також аналіз контенту соціальних мереж за допомогою програмних засобів (виявлення динаміки поширення мемів через хештеги та ключові слова, визначення ключових акторів поширення інформації в соціальній мережі тощо).

Список використаної літератури

1. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/yakim_e_riven_pidtrimk_i_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya. **2. Закусило М.** Медіаландшафт на українських та окупованих територіях Донбасу: дослідження GFK та IMI [Електронний ресурс] / Мар'яна Закусило. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://detector.media/infospace/article/113435/medialandshaft_na_ukrayinskih_ta_okupovanih_teritoriiakh_donbasu_doslidzhennia_gfk_ta_imi/. **3. Довіра** до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс] / Прес-реліз підготувала Ліана Новікова. – 151. – Режим доступу до ресурсу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>. **4. Закусило М.** Медіаспоживання та довіра до ЗМІ на Донбасі: дослідження Internews [Електронний ресурс] / Мар'яна Закусило. – 2016. – Режим доступу до

ресурсу:

http://detector.media/infospace/article/113397/mediaspozvivannia_ta_dovira_do_zmi_na_donbasi_doslidzhennia_internews/. **5.** «ЛНР» заблокувала для жителів окупованих територій більше сотні українських новостних сайтів. [Електронний ресурс] // Остров. – 2015. – Режим доступу к ресурсу: <http://www.ostro.org/lugansk/society/news/488885/>. **6.** Как глушат сигнал украинского радио в Донецке [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=B15qMPx7QWg>. **7.** Дослідження інтернет-аудиторії України [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml. **8.** Губанов Д. А. Социальные сети : модели информационного влияния, управления и противоборства / Д. А. Губанов, Д. А. Новиков, А. Г. Чхартишвили. – М.: Физматлит, 2010. – 228 с. – Режим доступу к ресурсу: <http://socioline.ru/manuals>. **9.** Гладуэлл М. Переломный момент. Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам / Малкольм Гладуэлл. – Альпина Паблишерз, 2010. – 253с. **10.** Facebook извинился за эксперименты над пользователями [Електронний ресурс] // Зеркало недели. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://zn.ua/TECHNOLOGIES/facebook-izvinilsya-za-eksperimenty-nad-polzovatelyami-154962_.html. **11.** Катаев С. Л. Мем «бендеровец» як вірус ментальної епідемії на Донбасі / С. Л. Катаев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків. – 2014. – Випуск 20. – С. 165–167. **12.** Easley D. Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World / D. Easley, J. Kleinberg., 2010. – 819 с. **13.** Евин И. А. Теория сложных сетей как новая научная парадигма [Електронний ресурс] / И. А. Евин. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://spkurdyumov.ru/uploads//2013/09/evvvvin.pdf>.

Петренко О. С. Функціонування соціальної інформації в умовах гібридної війни

Стаття присвячена розгляду функціонування джерел соціальної інформації в умовах гібридної війни. Найпоширенішим джерелом інформації є ТБ. На вільній частині Донбасу превалує українське ТБ, а на окупованій – російське та ТБ маріонеткових «республік». Населення окупованих територій може обходити блокування українського мовлення з боку агресора через супутникове ТБ та інтернет. Останній як джерело інформації займає друге місце. НЗФ блокують доступ до багатьох українських інтернет-ресурсів; на підконтрольних Україні територіях ворожі ресурси не блокуються. Соціальні мережі виступають джерелом отримання новин та спілкування, середовищем застосування технологій впливу на громадську думку та функціонування феноменів масової свідомості. Пропонується вивчати зміни у масовій свідомості та громадській думці через контент-аналіз груп та пабліків соціальних

мереж, а також за допомогою програм (NodeXL, OSoMe) для вивчення поширення інформації у «Твіттер» (визначення найбільш важливих вузлів, динаміки поширення хештегів та ключових слів).

Ключові слова: масова комунікація, інтернет, соціальні мережі, інформаційна війна, Донбас, громадська думка

Петренко О.С. Функционирование социальной информации в условиях гибридной войны

Статья посвящена рассмотрению функционирования источников социальной информации в условиях гибридной войны. Самым распространенным источником является ТВ. В свободной части Донбасса превалирует украинское ТВ, а на оккупированной – российское и ТВ марионеточных «республик». Население оккупированных территорий может обходить блокирование украинского вещания со стороны агрессора через спутниковое ТВ и интернет. Последний как источник информации занимает второе место. НВФ блокируют доступ ко многим украинским ресурсам; на подконтрольных Украине территориях вражеские ресурсы не блокируются. Социальные сети выступают источником получения новостей и общения, средой применения технологий влияния на общественное мнение и функционирования феноменов массового сознания. Предлагается изучать изменения в массовом сознании и общественном мнении через контент-анализ групп в соцсетях, а также с помощью программ для изучения распространения информации в «Твиттер» (определения наиболее важных узлов, динамики распространения хештегов и ключевых слов).

Ключевые слова: массовая коммуникация, интернет, социальные сети, информационная война, Донбасс, общественное мнение.

Petrenko O.S. Functioning of social information under conditions of hybrid war

Functioning of various sources of social information under conditions of hybrid war is analyzed in this article. TV is the most common source of information on the entire territory of Luhansk and Donetsk oblasts. Ukrainian TV prevails in the free part of Donbas, Russian TV and TV of puppet «republic» prevail in the occupied part. The aggressor blocks Ukrainian broadcasting, whereas the population of the occupied territories can access it only through satellite TV and the Internet. The Internet takes the second place as the source of information especially among the youth. Pro-Russian illegal armed groups block access to Ukrainian internet resources (many people bypass this using special software), although online resources of invaders and the puppet «republics» are not blocked by Ukrainian providers. In Donetsk region we saw preferential interest towards the local websites. Social networks serve as a source of news and communication, they became a sphere of application of public opinion manipulating technologies and functioning of the

mass consciousness' phenomena (emotional infection, rumors, panic and hysteria). For particular categories of people Internet is the only source of news. We proposed to study changes in the public consciousness and public opinion through content-analysis of groups in social networks and through the use of software to study distribution of information in «Twitter» (identifying the most important nodes-sources of information, dynamics of spreading hashtags and keywords).

Keywords: mass communication, Internet, social networks, informational war, Donbass, public opinion.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор
Кононов І. Ф.

УДК 32.019.51:004.738.5:355.422(477.6)

А. В. Чантурия

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРНЕТ-МЕМЫ И МАССОВОЕ СОЗНАНИЕ В ПЕРИОД ВООРУЖЁННОГО КОНФЛИКТА НА ДОНБАССЕ

Постановка проблемы. Украина сегодня переживает сложный момент своей истории – утрата контроля над Крымом и некоторыми районами Донбасса, военный конфликт, усиление напряжённости в отношениях с Россией, сложная социально-политическая ситуация внутри страны, – всё это способствует возникновению и распространению в общественном сознании множества идей различной степени сложности, чьи образы облегчаются для запоминания с помощью политических интернет-мемов. Идеи, которые отражают эти мемы, представляют интерес для философии как для «эпохи, схваченной в мысли», а также для социологии и социальной психологии, позволяя лучше уяснить реалии современности.

Анализ исследований и публикаций. Термин «мем» (от греч. «мимема» – «подобие») в своей современной форме появляется в 1976 году в работе английского биолога и этолога Ричарда Докинза «Эгоистичный ген». Он исследовал механизмы трансляции генов при естественном отборе и провёл аналогию между генетической и культурной эволюцией. По мнению Докинза, передача культурного наследия подобна генетической передаче. Если в живой природе единицей передачи информации является ген, то в культурном

пространстве также существуют частицы, являющиеся единицами передачи культурного наследия или единицами имитации. Эту частицу исследователь называет «мим» (что позднее превратилось в «мем»). Мемами можно считать популярные идеи и мелодии, распространённые словечки и выражения, расхожие рецепты и т.д. Мемы распространяются «от одного мозга к другому» с помощью процесса имитации [1].

С 1983 года появляется термин «меметика» для обозначения науки, изучающей мемы. Среди авторов, работающих в указанном направлении, – американский философ Дэниел Деннет, известный программист, долгое время работавший в «Microsoft», Ричард Броуди, философ, математик, реализовавшийся как инженер компании «Fermilab», Аарон Линч, писательница, философ и психолог Сьюзан Блэкмор. Несмотря на спад, который исследователи отмечают в развитии меметики с 2005 года, концепция мема продолжает использоваться в научных исследованиях и публицистике [2, с. 114].

Существуют различные определения мема. Его рассматривают как основную единицу культурной передачи, т. е. имитации; как всё, чему мы учимся, подражая другому человеку; как содержащуюся в уме единицу информации, влияющую на ход определённых событий и способствующую возникновению собственных копий в других людях, и т.д. Для нас особый интерес представляет определение Д. Деннета. В своей работе «Объяснённое сознание» Дэниел Деннет определяет мем как сложную идею, принимающую характерный лёгкий для запоминания образ. Передача и распространение мемов осуществляется от одного человека к другому как с помощью языка и поведения, так и с помощью предметов материальной культуры – письменных источников, фотографий, произведений архитектуры и т.п. В условиях современного общества появились огромные возможности для копирования и распространения мемов, особенно благодаря наличию сотовой связи и сети Интернет [2, с. 115–116].

Цель исследования. Целью нашего исследования является анализ влияния на массовое сознание идей, отражающихся в политических интернет-мемах (в дальнейшем для удобства иногда просто «мемах») противоборствующих сторон в период вооружённого конфликта на Донбассе.

Изложение основного материала. Мемы, которые возникают в периоды сложных и переломных моментов в жизни общества вызывают особый интерес. Отражая в себе идеи, волнующие массовое сознание, политические интернет-мемы несомненно оказывают на него своё влияние. Что же представляют собой политические интернет-мемы? Светлана Шомова, исследователь в области политической коммуникации, отмечает: «Под политическим интернет-мемом мы понимаем специфический жанр интернет-коммуникации; в этом качестве мы рассматриваем отдельные сообщения в новых медиа,

представляющие собой реакцию на то или иное политическое событие, обладающие различной семиотической природой (визуальной, аудиальной, вербальной), отличающиеся броскостью содержания и «упаковки», подвергающиеся многочисленному копированию пользователями и спонтанно распространяющиеся в Сети – а потому могущие быть причисленными к феноменам меметической природы» [3, с. 39].

Мем или медиа-вирус – это идея или образ, которые несут в себе определенную концентрированную информацию, передающуюся добровольно от одного носителя к другому с помощью средств массовой коммуникации, в частности, интернета. Отдельные мемы могут объединяться в комплексы, приобретая формы концепции, доктрины. Чтобы перепрограммировать клетку, вирусы используют разные пути вторжения. Так и политические мемы проникают в общественный организм [4].

Как специфическое проявление общественного сознания массовое сознание, на которое оказывают влияние интернет-мемы, получило широкое распространение в обществах современного типа. Массовое сознание выделяется, прежде всего, по специфическим свойствам его носителя, субъекта. «В случае массового сознания в качестве такого субъекта выступает особая совокупность (множество, общность) индивидов, именуемая массой. Типичные (разномасштабные) примеры массы: участники широких политических, социокультурных и иных движений *современности*; аудитории различных средств и каналов массовой информации; потребители тех или иных социально «окрашенных» (напр., престижных, модных) товаров и услуг; члены разнообразных любительских (по интересам) ассоциаций и клубов; «болельщики» футбольных и иных спортивных команд и т. п.» [5, с. 503–504].

В сравнении с традиционной массовой культурой сетевая культура, киберкультура – это и её продолжение, и оригинальный новый феномен, в котором «внешне активная парадигма интерактивности купируется зрелищной доминантой, анонимностью, автоматизмом вирусного заражения. Сетевой фольклор (иначе именуемый видеолором, имиджлором) – явление, по преимуществу, транслокальное» [6, с. 13].

Интернет-мемы создаются и распространяются в соответствии с определёнными правилами и закономерностями: мемы способны ярко врезаться в память; в мемах чаще всего отражается свежий взгляд на освещаемые события молодёжи или тинейджеров; мемы способны вызывать значительную эмоциональную реакцию, а эмоции могут быть любыми – от неприятия до восторга; мемы вовлекают людей в общение и т.д. [7].

Мемы, возникающие и транслируемые с целью описать определённые события, представляют собой комплекс мемов – мемплекс.

Остановимся на некоторых интернет-мемах, которые пользуются особой популярностью в современном виртуальном пространстве. Рассмотрим особенности массового сознания, которые в них отражаются. Мемы имеют важное семиотическое значение, представая в виде образов, они генерируют информацию. В простой ясной яркой и понятной форме та или иная идея становится более доступной широким массам интернет-пользователей.

Особенность политических интернет-мемов часто состоит именно в том, что они отражают не просто идеи, а ещё и оценки или характеристики определённого отношения к политическому событию, политической силе, политическому лидеру. Так, например, вооружённый конфликт предполагает создание образа врага, что нашло своё отражение в многочисленных интернет-мемах. Конструирование образа врага пользуется в интернете особой популярностью. С помощью мемов часто осуществляется идентификация «свой – чужой». Так, в период вооружённого противостояния на Донбассе большое развитие получил своеобразный мемо-нейминг, взаимный поиск именований для политических оппонентов. Здесь не важно знать истоки образа или понимать сущность кодируемой им информации. Здесь имеет место борьба знаков. Сторонники русского мира в противостоянии диванных интернет-войск именуются «ватниками» и «колорадами», на противоположной стороне появились «вышиватники» и «укропы». Сторонников майдана презрительно именуют «майдаунами», в свою очередь апологеты Новороссии получили титул «даунбассовцы».

В виртуальном противостоянии борются образы и мемы. Украинские войска предстают то в нейтральном ключе как «ВСУ», то как «каратели», «бандеровцы», «бандерлоги», «сторонники хунты», «свидомиты» и т.п. Сакраментальное «хохол» уже не признаётся достаточно экспрессивным для выражения всей глубины противостояния, как и соответствующее «москаль». В благосклонном дискурсе войска самопровозглашённых «ДНР» и «ЛНР» выступают как «ополченцы», «защитники Новороссии», в менее благосклонном – как «сепаратисты», «террористы», «бандиты» и тому подобное, вплоть до совсем уж непечатных наименований. Показательны и распространённые среди украинских патриотов названия самопровозглашённых республик – «Луганда» и «Донбабве». Россия именуется «Рашкой», «Кацапией», «Кацапстаном», «Путляндией» и т.п. Это порождает ответное мемотворчество, в результате которого Украина предстаёт как «Уркаина», «Руина», «Укруанда», «Хохляндия», «страна 404» и т.п.

Когда люди начинают идентифицировать друг друга с помощью мемов-ярлыков, их общение часто утрачивает гуманистическую составляющую. Оппонент «расчеловечивается», превращаясь в воплощение образа «врага» и «противника». Кроме того, употребляя по отношению к оппоненту пренебрежительные ярлыки, участник

дискуссии получает определённые преимущества в собственных глазах как обладатель большей власти и силы.

Расчеловечивающее именование коснулось и лидеров противоборствующих сторон. В спорах идейных противников уничижительные прозвища получают П. А. Порошенко и В. В. Путин. Всё начинается с преобразования фамилий в соответствии с неприятными ассоциациями и продолжается бесконечно, вплоть до совсем уж непечатных выражений. Значительная часть представителей обеих сторон с удовольствием подхватывает и тиражирует эти оскорбительные прозвища. Стоит ли говорить, что доброжелательности и цивилизованности взаимному диалогу подобная ситуация не добавляет.

В общении на форумах вместо сообщений пользователи часто просто обмениваются вербальными мемами, визуальными мемами (популярными картинками) или даже синтетическими мемами (демотиваторами, картинками с надписями и т.п.). В данном случае интернет-мемы выступают маркерами-идентификаторами, в зависимости от того, какими мемами ты пользуешься, ты принадлежишь к той или иной противоборствующей стороне в информационной составляющей конфликта.

Журналисты попросили психологов растолковать, какое неочевидное, двойное значение могут иметь такие, например, слова, как «колорады» и «укропы». По мнению профессора Александра Фильца, главного врача Львовской психиатрической больницы, слово «колорады» намекает на то, что с этим явлением тяжело бороться, так как оно живучее, как колорадские жуки на картофеле. Мем «укроп» можно истолковать как нечто зеленое, то есть молодое и незрелое, полагает психолог Вадим Колесников. Кроме того, это кушанье, которым невозможно пообедать. Что-то неосновное, всего лишь приправа. Психолог считает, что с другой точки зрения, и «колорады», и «укропы», и «ватники» – это проявление того, что и мы, и наши двоюродные русские братья принадлежим к агрокультуре. Все эти слова имеют сильно выраженный сельский привкус. Крестьяне, по его словам, – люди предметные и практичные, укоренившиеся на своей земле, поэтому конфликт едва ли распространится за границы Донбасса [8].

Можно предположить, что в мемах в наиболее яркой форме находит своё воплощение коллективное бессознательное. Мемы позволяют обществу или определённому сообществу в остроумной, шуточной, афористичной форме выражать сущность наиболее важных проблем или тенденций. Именно такая форма находит самый короткий путь к сознанию людей, тем самым приобщая их к диалогу на общественно важные темы, пусть даже и в роли простых читателей, потребителей информационного продукта. Кроме того, юмористическая, шуточная, насмешливая форма выражения сложных, иногда травмирующих идей или событий помогает обществу или сообществу

преодолевать фрустрации, вызванные неблагоприятно складывающейся политической обстановкой.

Отражая в мемах травмирующую ситуацию социального и национального разобщения, противоборствующие стороны направляют деструктивную энергию в сферу виртуальной борьбы образов и символов. И вот уже армия рассерженных «ватников» забрасывает злобными демотиваторами и мемами-клише не менее воинственных «укропов», оснащённых тем же оружием. Противостояние с поля реальной битвы переносится в виртуальное пространство, захватывая всё новые и новые ресурсы как электронные, так и людские. Казалось бы, символическое противостояние не может увенчаться реальными жертвами, поэтому его значимость несоизмерима с вооружённым противостоянием. Тем не менее, ценой символических баталий являются вполне реальный рост межнациональной ненависти, эскалация взаимной агрессии и даже настоящие примеры разрывов отношений не только дружеских, но даже родственных и супружеских.

Использование мемов в качестве средств политической борьбы – это весьма эффективная мера противодействия противнику в виртуальном информационном пространстве. Подсознание представителей противоборствующих сторон, жаждущее реванша пусть не на поле сражения, так в виртуальном универсуме, с готовностью заглатывает наживку мемов, не особенно вникая в символическую подоплёку того или иного полюбившегося образа. Вражеские мемы бьют наотмашь по чувству собственного достоинства и самолюбия, по самоидентификации, национальной и политической принадлежности. Сторонники «русского мира» и приверженцы европейского выбора и национального единства Украины обмениваются оскорблениями и хлесткими символами, вовсе не стремясь к взаимопониманию, а надеясь отстоять собственную точку зрения или переубедить противника, пребывающего в плену таких явных заблуждений.

Сложно сказать, как именно слова и образы становятся интернет-мемами. С одной стороны, интернет-мемы могут возникать случайно, как удачно найденные обычным пользователем образ или фраза, растиражированные в интернете. С другой стороны, маркетинговые агентства при создании, прежде всего, рекламной продукции намеренно стремятся к поиску запоминающихся образов и фраз, то есть преимущественно мемов, тесно связанных с продвигаемыми торговыми марками. Конечно, и авторы, работающие в сфере освещения политических событий, стремятся искать именно такие фразы, образы, выражения, которые бы максимально точно и ёмко донесли бы их посыл как можно большему числу читателей, зрителей, слушателей. Это благодатная почва для появления всё большего количества мемов, которые противоборствующие стороны в русско-украинском конфликте будут продолжать использовать в борьбе за собственные идеалы. Цена

подобного «мемотворчества» будет немало – в виртуальных баталиях ещё погибнет не одно самолюбие, разрушатся ещё не одни отношения, достигнет пика не одна агрессивная перепалка.

Главное, в погоне за хлесткостью и запоминаемостью, в борьбе за слушателя, зрителя и читателя, не забыть о том, что нас всех объединяет. А нас объединяет общая история. Не только та, что всё неузнаваемое в трудах историков-противников, но и та, что свидетельствует об извечном братстве двух древних народов. Эта история – в общих судьбах наших дедов и отцов, в облике наших городов, в траекториях наших культур, в извечной тоске по общечеловеческим ценностям и в постоянном недовольстве существующей властью. От того, какие идеи быстрее всего найдут путь к сердцу украинцев и русских, сегодня в значительной степени зависит наше будущее. И большая ответственность – на плечах всех тех, кто способен говорить языком мемов, зачастую способствуя развитию этого языка, и тем самым распространению определённых идей не только в виртуальном пространстве, но и в умах множества людей.

Выводы. Таким образом, политические интернет-мемы имеют определённые особенности в сравнении с обычными мемами, проявляющиеся в их тенденциозном, оценочном характере.

Важную роль играют политические интернет-мемы в создании образа врага в массовом сознании. Часто образ врага персонифицируется в лице лидера одной из противоборствующих сторон.

Весьма часто политические мемы в качестве знаков превращаются в оружие борьбы между оппонентами в виртуальном пространстве.

Большая ответственность в период конфликта – на всех тех интеллектуальных силах, которые способны создавать интернет-мемы. От простого пользователя – до известных политиков, каждый должен задуматься о том, какие идеи он несёт в массовое сознание, стремясь выразить их в наиболее яркой и доступной форме.

Критически мыслящие люди в оценке событий и оппонентов должны стремиться не полагаться на яркость и доступность мемов, а иметь собственную точку зрения, пользоваться оригинальными средствами для её выражения. Лишь объективный и непредвзятый взгляд на события и явления, отражённые в интернет-мемах, может обеспечить адекватное осмысление социальной реальности в её дальнейших исследованиях.

Список использованной литературы

1. Докинз Р. Эгоистичный ген / Ричард Докинз. – М. : Мир, 1993 – 318 с.
2. Гарнцева Н. М. Сознание как комплекс мемов / Н. М. Гарнцева // Философия сознания: классика и современность: Вторые Грязновские чтения. – М. : Издатель Савин С. А., 2007. – С. 114–120.
3. Шомова С. А. Политический интернет-мем: сущность, специфика, разновидности [Электронный ресурс] / С. А. Шомова //

Бизнес. Общество. Власть. – 2015. – № 22. – С. 28–41. – Режим доступа: <https://www.hse.ru/mag/27364712/2015--22/148970323.html> 4. **Ситник Ю.** Мем-політика [Електронний ресурс] / Юрій Ситник // OSP-UA.info. – 12.06.2012. – Режим доступа: <http://osp-ua.info/lastnews/5650.html> – Название с экрана. 5. **Новая философская энциклопедия:** В 4 т./Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов – М.: Мысль, 2010. – Том II (Е–М). – 634 с. 6. **Савицкая Т. Е.** Интернет-мемы как феномен массовой культуры [Електронний ресурс] / Т. Е. Савицкая // Российская государственная библиотека. – Режим доступа: http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/articles/2013/03/2013-03_r_kvm-s3.pdf – С. 1–17. – Название с экрана. 7. **Столетов А.** Мемы: мифы и реальность [Електронний ресурс] / Антон Столетов // Advertology: наука о рекламе. – 12.10.2009. – Режим доступа: <http://www.advertology.ru/article74564.htm> – Название с экрана. 8. **Карп'як О.** Вата з укропом: мова політичних мемів [Електронний ресурс] / Олег Карп'як // BBC Україна. – 08.08.2014. – Режим доступа: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140807_new_words_ko – Название с экрана.

Чантурія А. В. Політичні інтернет-мемі та масова свідомість у період збройного конфлікту на Донбасі

У статті відзначається, що Україна сьогодні переживає складний момент своєї історії. Втрата контролю над Кримом і деякими районами Донбасу, військовий конфлікт, посилення напруженості у відносинах з Росією, складна соціально-політична ситуація в самій країні, – все це сприяє виникненню й поширенню в суспільній свідомості безлічі ідей різного ступеня складності, чії образи полегшуються для запам'ятовування за допомогою політичних інтернет-мемів. Ідеї, які відбиваються цими мемами, становлять інтерес для філософії, а також для соціології й соціальної психології, дозволяючи краще усвідомити реалії сучасності.

У статті ставиться мета проаналізувати вплив на масову свідомість ідей, що відбиваються в політичних інтернет-мемах протиборчих сторін у період збройного конфлікту на Донбасі. Аналізуються інтернет-мемі, які користуються особливою популярністю в сучасному віртуальному просторі. Стверджується, що в простій яскравій та зрозумілій формі та або інша ідея стає більш доступною для широких мас користувачів інтернету.

Відзначається, що політичні інтернет-мемі мають певні особливості в порівнянні зі звичайними мемами, що проявляються в їх тенденційному, оцінювальному характері. Політичні інтернет-мемі відіграють важливу роль у створенні образу ворога в масовій свідомості.

Часто образ ворога персоніфікується в особі лідера однієї із протиборчих сторін. Найчастіше політичні меми як знаки перетворюються на зброю у боротьбі між опонентами у віртуальному просторі.

Підкреслюється, що велика відповідальність у період конфлікту – на всіх тих інтелектуальних силах, які здатні створювати інтернет-меми. Від простого користувача – до відомих політиків, кожний повинен задуматися про те, які ідеї він несе в масову свідомість, прагнучи виразити їх у найбільш яскравій та доступній формі.

Стверджується, що критично мислячі люди в оцінці подій і опонентів повинні прагнути не покладатися на яскравість і доступність мемів, а мати власну точку зору, користуватися оригінальними засобами для її вираження. Лише об'єктивний і неупереджений погляд на події і явища, відбиті в інтернет-мемах, може забезпечити адекватне осмислення соціальної реальності в її подальших дослідженнях.

Ключові слова: збройний конфлікт, мем, політичний інтернет-мем, суспільна свідомість, масова свідомість, ідея, віртуальний простір.

Чантурия А. В. Политические интернет-мемы и массовое сознание в период вооружённого конфликта на Донбассе

В статье отмечается, что Украина сегодня переживает сложный момент своей истории. Утрата контроля над Крымом и некоторыми районами Донбасса, военный конфликт, усиление напряжённости в отношениях с Россией, сложная социально-политическая ситуация внутри страны, – всё это способствует возникновению и распространению в общественном сознании множества идей различной степени сложности, чьи образы облегчаются для запоминания с помощью политических интернет-мемов. Идеи, которые отражаются этими мемами, представляют интерес для философии, а также для социологии и социальной психологии, позволяя лучше уяснить реалии современности.

В статье ставится цель проанализировать влияние на массовое сознание идей, отражающихся в политических интернет-мемах противоборствующих сторон в период вооружённого конфликта на Донбассе. Анализируются интернет-мемы, которые пользуются особой популярностью в современном виртуальном пространстве. Утверждается, что в простой яркой и понятной форме та или иная идея становится более доступной широким массам пользователей интернета.

Отмечается, что политические интернет-мемы имеют определённые особенности в сравнении с обычными мемами, проявляющиеся в их тенденциозном, оценочном характере. Политические интернет-мемы играют важную роль в создании образа врага в массовом сознании. Часто образ врага персонифицируется в лице лидера одной из противоборствующих сторон. Зачастую политические

мемы в качестве знаков превращаются в оружие борьбы между оппонентами в виртуальном пространстве.

Подчёркивается, что большая ответственность в период конфликта – на всех тех интеллектуальных силах, которые способны создавать интернет-мемы. От простого пользователя – до известных политиков, каждый должен задуматься о том, какие идеи он несёт в массовое сознание, стремясь выразить их в наиболее яркой и доступной форме.

Утверждается, что критически мыслящие люди в оценке событий и оппонентов должны стремиться не полагаться на яркость и доступность мемов, а иметь собственную точку зрения, пользоваться оригинальными средствами для её выражения. Лишь объективный и непредвзятый взгляд на события и явления, отражённые в интернет-мемах, может обеспечить адекватное осмысление социальной реальности в её дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: вооружённый конфликт, мем, политический интернет-мем, общественное сознание, массовое сознание, идея, виртуальное пространство.

Chanturia A.V. Political Internet memes and the mass consciousness during armed conflict in Donbass.

The article notes that Ukraine is going through a difficult moment of its history. Loss of control over Crimea and some Donbas areas, armed conflict, increasing tensions with Russia, a complex social and political situation in the country – all this contributes to the emergence and spreading of ideas of various complexity in the public mind, which are easier to remember using political Internet memes. Those ideas reflected by Internet memes are of interest for Philosophy, Sociology and Social Psychology, determining better understanding of the realities of our time.

The aim of this article is to analyze the impact of the ideas reflected in the political Internet memes on the mass consciousness during the armed conflict in Donbass. We analyzed Internet memes which are very popular in today's virtual space. It is alleged that any idea becomes pretty understandable to the broad mass of Internet users being expressed in a simple and clear way.

It is noted that the political Internet memes have certain peculiarities compared to conventional memes, manifested in their biased, judgmental nature. Political Internet memes play an important role when creating the enemy image in the public mind. Often the enemy image is personified by the leader of one of the warring parties. Having symbolic meaning, political memes usually become a weapon of struggle between opponents in the virtual space.

It is emphasized that during the conflict period a great responsibility lays upon all those intellectual forces which create internet memes. Everyone from simple user – to the well-known politicians should think about ideas one

brings into the mass consciousness, seeking to express them in the most vibrant and accessible form.

It is stated that people with critical thinking should not rely upon availability and brightness of memes when evaluating events and opponents. Such people have to have their own point of view and be able to intelligibly and reasonably express it. Only an objective and impartial view upon events and phenomena reflected in Internet memes can provide an adequate understanding of the social reality in its further studies.

Keywords: armed conflict, meme, political internet meme, social consciousness, mass consciousness, the idea, the virtual space.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Хобта С. В.

УДК 004.738.52

Л. Г. Скокова

ІНТЕРНЕТ-МЕМИ, SPREADABLE MEDIA І ЦИФРОВА КУЛЬТУРНА ПАРТИЦИПАЦІЯ

Актуальність теми. Проблематика змісту популярної культури, специфіки участі в ній окремих соціальних груп приваблює значну увагу представників різних соціальних і гуманітарних дисциплін – соціологів, антропологів, представників *cultural study*, філософів та ін. Важливим цей напрям є і для соціальних технологів різного роду – маркетологів, рекламистів, медійників, політичних радників, управлінців – всіх тих, кого цікавлять питання культурних політик у сенсі промоції чи стримування культурних практик / культурної партиципації у сучасних постінформативних, постмодерних, глобалізованих суспільствах. Культурний сектор економік сучасних суспільств стає все впливовішим, а вільний час населення, культурні практики часто зосереджуються в медіапросторі, просторі мережевої культури. Серед культурних практик вирізняють основні види: сприйняття / рецепція культурних продуктів, в основному приватно, вдома; участь в культурі як відвідування культурних заходів, в основному в публічному просторі; активна культурна партиципація – аматорство, фанатство, волонтерство в сфері культури.

Мета даної статті – розкрити специфіку міметичних практик як різновиду культурної партиципації, тобто практик поширень, повторів,

реміксів цифрових артефактів, функціонуючих у просторі дигітальної мережевої культури. Цей сегмент популярної культури динамічно розвивається, стає все впливовішим із зростанням обсягу користувачів інтернетом в Україні і на пострадянському просторі в цілому, посиленням медіатизованості повсякдення і суспільно-політичного життя.

Важливими для даної розвідки є концепти культурної партиципації, конвергентних медіа, поширюваних медіа, які розробляє відомий медіадослідник Г. Дженкінс [1; 2; 3]. Тематика інтернет-культури розглядається в працях російської дослідниці Н. Соколової, авторки монографії “Популярна культура Web 2.0” [4]. Для розуміння функціонування інтернет-мемів значний внесок зробили зарубіжні науковці – Р. Мілнер, Л. Шифман, Б. Вігінс та інші [5; 6; 7]. Разом з тим цифрова партиципаторна культура у різних її відмінах, яка динамічно змінюється і концентрує в собі актуальні смисли і культурні активності, потребує подальшого деталізованого вивчення, зокрема, й у вітчизняній соціології.

Мережева культура і культурна партиципація. Останніми двома десятиліттями кардинально змінилося повсякденне життя мільйонів людей, їх можливості комунікацій, розваг, участі у культурі. Цифрові технології зробили рутинними звички спілкування за допомогою мобільних телефонів, смартфонів, планшетів і вбудованих у різні гаджети веб-додатків (соціальні мережі, *Viber*, *Skype* тощо), звички читання з *e*-пристроїв, фотографування будь-яких подій, записування відео, звуку, прослуховування музики чи перегляду фільмів. Суттєво змінилися можливості доступу до різноманітної інформації – у мережі можна знайти новини зі всього світу від різноманітних інформагентств, завантажити на свій гаджет за декілька хвилин книгу / статтю з цифрових бібліотек, побувати у віртуальній галереї, музеї, “прогулятися” онлайн за допомогою інтернет-програм у різних містах чи історичних місцевостях. Те ж стосується дигіталізації і накопичення на спеціальних сайтах музики, фільмів, ігор і створення потенційних можливостей користування ними у будь-який час і на все більшій частині території, де є доступ до мережі.

Іншим важливим кроком у розвитку інтернет-технологій, як відомо, став Web 2.0. Швидка популяризація соціальних мереж, блогів, платформ обміну інформацією потенційно зробила з кожного користувача інтернетом продуцента новин, думок, розваг – у вигляді власних коментарів про різні події, особистих фото, посилань / лінків на різну інформацію, які стають доступними міні-аудиторіям – френдам, читачам стрічки у соціальній мережі чи особистому блозі. Для осмислення цих нових явищ з’являються поняття “*прод-юзер*” (англ. – *producer*), тобто “продуцент+юзер/користувач”, *просьюмер* (продуцент+консьюмер / споживач), *мультиплікант* (англ. – *multipliers*),

котрий скеровує і опрацьовує інформацію у нових версіях, часто розширюючи її потенційні смисли і значення (Г. МакКракен).

Термін “*конвергентні медіа*” американського дослідника Генрі Дженкінса [2] вказує на взаємозбагачення традиційних і нових медіа. Перші починають посилалися на інформацію з соціальних мереж, блогів у газетних статтях, новинних теле-, радіопередачах, створюють свої онлайн сайти із дублюванням інформації; деякі традиційні газети, журнали, теле-, радіоканали дигіталізуються і переміщуються в інтернет, деякі починають своє існування виключно в електронній формі. З іншого боку нові медіа (блоги з високим рейтингом, сторінки в соціальних мережах) в окремих випадках набувають вищого статусу – за своєю популярністю, обсягом аудиторії вони починають конкурувати за увагу із традиційними медіа, а отже потенційно можуть бути джерелами смислів і цінностей, альтернативних домінуючим.

Партиципаторна культура / культура участі [1] як сукупність різноманітних і взаємопов’язаних культурних практик все більшою мірою концентрується у цифровому середовищі, яке стає публічним простором для оприлюднення результатів аматорської діяльності індивідів і груп, функціонування онлайн-спільнот за інтересами, місцем дискусій *ad hoc* з приводу різноманітних проблем, в тому числі й подій культурного життя. Артефактами цієї цифрової культури є *юзер-генерована інформація* (вербальні тексти, фото, відео), яка існує в електронній формі на основі використання комп’ютерів, мобільної телефонії.

Специфічні технологічні властивості інтернету (часто безкоштовні і “дружньо налаштовані” програми, спеціальні додатки для маніпуляцій з текстами, зображеннями, відео), сайти із покроковими вказівками щодо створення певних продуктів, онлайн спільноти, де можна побачити приклади, отримати пораду, відповідь на питання тощо) полегшують і стимулюють участь і аматорську активність навіть новачків – уподобання (like), коментарі, пости, обробка і завантаження біографічних фото і відео, мультимедійні репортажі подій, майстер-класи (фото, відео) з приготування страв чи ремонту будівки тощо – стали буденними практиками мільйонів учасників соціальних мереж, авторів блогів / відеоблогів, тематичних онлайн-спільнот. Анонімні волонтери своїми мікроефектами з оцифровування формують величезні бази дигітального контенту. В цьому ж ряду стоять проект Вікіпедії як сукупний результат активності авторів-волонтерів зі всього світу, або, наприклад, онлайн спільноти фанів аніме у різних країнах, які зосереджуються на перекладах субтитрів до нових фільмів рідною мовою. Таким чином, партиципаторна культура як сукупність взаємопов’язаних культурних практик знаходить вираз у нових (цифрових) формах експресії, циркуляції, соціабельності, рішення проблем тощо. За Дженкінсом [1], специфіка партиципаторної культури полягає у відносно низьких

бар'єрах залучення до художньої і публічної активності, сильною підтримкою у створенні і спільному використанні творінь, певного типу неформальному наставництві, в результаті чого вміння і знання найдосвідченіших передаються новачкам. Бачимо, власне, в цьому визначенні ознаки *дозвіллевих спільнот* з їх формуванням на основі спільних дискурсів, зацікавлень і практик, покроковим набуванням досвіду в обраній сфері у колі таких же аматорів (Р. Стебінс), а також *ком'юніті практик* (Е. Венгер), що організуються навколо спільного заняття, яке реалізується у колективній діяльності і взаємодопомозі.

Важливою ознакою аматорських, креативних інтернет-практик вважають їх відхід від базування на цінностях ринкової економіки вартості і споживацтва і перехід до цінностей “економіки дару”. Культура споживацтва з її мотиваціями фінансового успіху, володіння все більшою кількістю товарів, акцентами на свободі, індивідуальному самовираженні і динамічності протистоїть економіці дару з її реципрокністю, комунальністю, репутаційною мотивацією, настановами ностальгії, традиції, континуальності, сентиментальності [3, с. 6]. Ці аналітичні полюси допомагають описати мережеву культуру, її елементи – онлайн-ком'юніті, аматорські практики, витвори (артефакти).

Поширювані (spreadable) медіа, віруси і мему. Гігантське збільшення обсягів інформації – локально-глобального змісту – виносить проблему *конкуренції за увагу* у медіа-середовищі на перший план. Римований афоризм Г. Дженкінса розкриває сутність цієї проблеми: “*If it doesn't spread, it's dead*” (“Якщо дещо не поширюють, воно мертво”), який прийшов на зміну такому ж відомому виразу “Якщо тебе не показують у телевізорі, тебе не існує”. Його книга “Поширювані медіа” [3] показує явище *spreadability* як нової якості медіа захоплювати увагу аудиторії, що знаходить відповідну реалізацію у діяннях: уподобати певне джерело (поставити *like*), дати посилання на нього, супроводити коментарем, розповсюдити далі серед своїх френдів і випадкових читачів блога / сторінки соцмереж / каналу в *Youtube* тощо [3, с. 5]. Це утворює мультимедійне середовище, де поширюється інформація за принципом “від одного – до багатьох”, що спричиняє як можливість її розтікання у просторі і захоплювання масових аудиторій, так і високу нішеву популярність серед вузьких аудиторій.

Зрозуміло, що цей розповсюджуваний контент може походити і від комерційних, і від нових медіа. Популярність того чи іншого змісту (відео, музики, образу-картинки) в інтернет-середовищі, особливо на деяких платформах (зокрема, *Youtube*), можна визначити за кількістю переглядів, прослуховувань, завантажуваль. Властивість контенту швидко поширюватися позначає і поняття “медіавірус” (Д. Рашкофф). Вірусними називають відео, які набувають популярності через процес інтернет-поширення на різних медіаплатформах – наприклад, файлообмінні вебсайти, соціальні мережі, e-mail. Як правило, такі

кампанії бувають спланованими у рамках “вірусного маркетингу”. Така популярність недовговічна і ситуативна, тому що увага аудиторій переключається на інші “подразники” – нові події, нові твори, як глобальні, так і локальні. Інший подібний концепт – мем – упроваджений ще у 1970-і роки Річардом Докінзом для означення одиниці, первинного елементу культурної еволюції, який постійно конкурує з іншими мемами за реплікацію / повторення шляхом проникнення і знаходження в свідомості носіїв і постійної дифузії [8]. Поняття «меми» та їх комплекси – «мемплекси» – стосувалися різноманітних популярних ідей / ідеологій, гасел, приказок, моди, свят, навичок і т.ін., тобто текстів (в широкому сенсі) і практик. Дифузія мемів заснована на комбінації, реплікації і варіативності. “Успішність”, довговічність мема залежить від його здатності відтворюватися у різних контекстах і гнучкого пристосування до мінливих середовищ, обставин, ситуацій. Для того, щоб образ Джоконди був впізнаваним у будь-якому куточку земної кулі, треба весь час інкорпоровати його у різні інформаційні і медійні продукти, змінювати модальність, включно з обігриванням і пародіюванням (рис.1).

Рис.1 Варіації мема «Джоконда».

Джерело: сайт Pinterest.

Поширення і циркуляція мемів / вірусів часто трактувалися як такі, що відбуваються поза волею та усвідомленням споживачів, підвищуючи можливості впливу рекламістів, медіапродуцентів та інших впливових гравців інфопростору. “Поширювані медіа”, на думку Дженкінса, підкреслюють моменти *активності споживачів* (просьюмерів / прод-юзерів / мультиплікантів), котрі самі обирають, що саме реплікувати, враховують соціальні і культурні контексти, в яких циркулюють ідеї. Модель поширюваності передбачає не лише реплікацію / відтворення, а переосмислення, переоцінювання і трансформацію медіазмісту, його локалізацію в зовсім інших контекстах і середовищах. Це відбувається за посередництвом соціальних мереж, онлайн-ком'юніті, членство в яких мотивує до такої активності шляхом підтримки, схвалення, створення дружньої атмосфери, можливою виконання спільних міні-проектів. До того ж така активність (за замовчуванням) не може бути закінчена: ніколи не відомо, в якому місці і в який час виникне бажання юзера поширити певну інформацію чи

включитися у процес її модифікації і розповсюдження через свої кола спілкування.

Інтернет-меми. Генерування масивів нової інформації конвергентними медіа, підхоплення деяких мотивів, сюжетів, наративів та їх модифікація активними гравцями утворює величезні обсяги змісту цифрової партиципативної культури / мережевої культури, що ставить питання необхідності вирізнення певних її різновидів / сегментів та ключових практик. Одним із таких великих і динамічних сегментів є інтернет-меми як специфічний жанр пародій, реміксів, повторів, “приколів” як жартівливого, так і сатиричного, соціально-критичного характеру. Інтернет-меми у вигляді коротких фраз, специфічних жаргонізмів мережевої субкультури, картинок, відео стають популярними разом із широким входженням інтернету у повсякдення, виконуючи різноманітні комунікативні, соціальні, культурні функції. Останніми роками їх функціонування приваблює все більшу увагу як науковців, так і журналістів, рекламістів, маркетологів, політичних технологів тощо [9].

Дефініції інтернет-мемів. Деталізовані дефініції інтернет-мемів розробляє ізраїльська дослідниця Л. Шифман, авторка монографії і численних статей, та її колеги. Вона трактує інтернет-меми як “(а) групи цифрових елементів, які поділяють спільні характеристики щодо змісту, форми і / або позиції (stance), які (б) були створені з усвідомленням існування один одного і (в) поширюються, імітуються і / або трансформуються в Інтернеті багатьма користувачами” [10, с. 41]. Бачимо вирізнення важливої характеристики даного феномену, а саме: існування мемів у просторі (медіаландшафт / мемскейп), мережі мемів, де поява “новачків” регулюється певними уявленнями про інші меми, знаннями щодо їх конструювання, правилами їх поширення і сприйняття, дискурсами, що регулюють уявлення про норми і відхилення, реальне і уявне, звичайне і смішне тощо. У вивченні мемів за допомогою кількісних технік дослідники цього кола дещо коригують визначення е-мемів, вирізняючи наявність диференціюючої риси-сутності, яка пов’язує меми у сімейства: «це групи цифрових одиниць тексту, що створюються і поширюються багатьма учасниками, і мають характерні риси: (а) спільна сутність (quiddity), яка є специфічною для кожного сімейства мемів і становить його сингулярну відмінність; і (б) більш загальні характеристики форми, змісту і позиції, що спираються на конвенції “мем-культури”» [11]. Вимір *змісту* стосується тих ідей, комплексів ідей, що їх транслують меми. *Форма* наочна через вербальні, візуальні, аудіальні засоби, які використовуються у створенні мема, його існування в якості фізичного артефакта. Вимір *позиції* стосується тієї інформації, яку меми транслують про їх авторів, свої комунікативні функції, ті імпліцитні настанови, що викликають їх створення (сатира, жарт, соціальна критика, політична мобілізація тощо).

Також меми визначають як мультимодальні тексти, які утворюються, циркулюють і трансформуються необмежено великою кількістю культурних учасників, широко і динамічно розповсюджуються через множину колективів і мереж [5]. Важливо, на нашу думку, відмітити цей аспект мультимодальності в одному сімействі мемів, тобто його представленість в різних формах і на різних інтернет-платформах і транслявання послань з різним змістом та інтенціями.

Сімейство мемів – “лабутени”. На даний час одним із найпопулярніших сімейств мемів, пов’язаних із поп-культурою пострадянського простору, є групи креативів на тему кліпа “Експонат” (в основі пісня С. Шнурова і групи “Ленінград”). Кліп було опубліковано на YouTube 13 січня 2016 р. і він набрав велику кількість переглядів, станом на 12 червня 2016 р. – 78 млн, займаючи перше місце за популярністю переглядів в цьому сегменті мережі. Сюжет його полягає спершу у показі під час розмови по Skype бажання дівчини сподобатися хлопцю (для чого вона завищує статус своєї родини) і піти з ним на побачення, а потім, після радощів вдалої містифікації, що супроводжуються неймовірними стрибками героїні і викриками “Хто молодець? Я молодець!”, дія зосереджується на складнощах підготовки до першого побачення (виманити у подружки (псевдо)лабутени як маркер супермодного взуття, одягти дещо замалі супер-джинси і т. ін.). Впізнавані реалії, вдала акторська гра, цікаві фрази у кліпі і тексті пісні, енергійна мелодія зробили пісню і кліп дуже популярними – за переглядами, супроводжувальними коментарями, рекомендаціями перегляду кліпу у соціальних мережах, цитуванням ключових фраз і виробленням пародій на кліп.

До речі, дослідниця відеомемів Б. Вігінс вирізняє декілька *фаз у житті інтернет-мемів* [7]: поява вихідного змісту (наприклад, реальне (комерційне або аматорське) відео з піснею, виступом, висловлюванням, подією або образ – репродукція, фото). Далі цей зміст привертає увагу певного автора і зазнає пародійної модифікації – наприклад, з’являється жартівливий / іронічний / саркастичний напис на картинці, сам зміст картинки може зазнати змін, або відбувається модифікація відео – вирізають певні кадри, перекомпонують, пришвидшують чи повторюють декілька разів і т. ін. Цей новий продукт інтернет-культури набуває (у разі вдалої відповідності настроям, смакам) популярності – його поширюють, обговорюють, цитують, рекомендують іншим. Він стає *емерджентним мемом*. Третій етап – за цим лекалом починають створюватися нові копії, репродукції мема – з іншими подібними героями, з іншими написами / слоганами, які повторюють вихідну схему. Саме цей етап знаменує появу мема як такого – маркера значущих подій суспільного життя, групових соціокультурних орієнтацій, колективних ідентичностей.

У нашому прикладі досить важко віднайти такий емерджентний мем-пародію, який за цією схемою має бути аматорським і викликати подальшу хвилю поширень і міметичних наслідувань. В даному випадку, для пісні “Експонат”, яку до цього виконували зі сцени і записи транслювали у *YouTube*, на нашу думку, емерджентним мемом став комерційний відеокліп на пісню. Саме він набуває популярності і породжує енергію пародіювання, а також стимулює використання ключових фраз його шанувальниками, виготовлення за його сюжетом мемів-картинок (див. рис. 2). Як пишуть на одному із російських сайтів у січні 2016 р. із підбіркою мемів на цю тему: «Після виходу кліпу “Експонат” групи “Ленінград” вся країна розділилась на три табори: на лабутенах, проти лабутенів и ті, хто ще не бачили і не знають, про що мова. В інтернет одразу посипалось сила-силенна приколів, пов’язаних з цією піснею» [12].

Рис. 2 (а, б, в). Варіації мему «Лабутени».

Джерело: сайт fishki.net.

Частина гумористичних картинок і коротких кліпів-коубів (зациклений фрагмент фільму, пісні тощо) звертаються до багажу світової, української, радянської поп-культури, наприклад, казки “Попелюшка”, фільму за мотивами оповідання М. Гоголя “Ніч перед Різдом”, де фігурують черевички як ключовий елемент – рис. 2-а, 2-б); інших фільмів із підходящими гумористичними епізодами (наприклад, модні чобітки героїні Л. Ахеджакової у фільмі “Службовий роман” – рис. 2-в). Один із коубів побудований на використанні доречного фрагменту з фільму “Афоня”, де головний герой танцює із дівчиною, зусиллями автора / ”пересмішника” – вже під мелодію пісні “Експонат” (приспів якої, до речі, існує у м’якому варіанті і варіанті з обценною лексикою) Таким чином, популярні меми ще й тому стають популярними, що викликають жваві асоціації у найбільших шанувальників і знавців культурного запасу – локально-глобального, його елементів, що увійшли до репрезентативної культури того чи іншого народу і покоління. Вони допомагають підтримувати зв’язок поколінь, а також вписувати реалії сьогодення у загальний історичний наратив: наприклад, пісні 1970-х у фрагменті з фільму “Афоня” сучасною

молоддю сприймаються як екзотика, викликають у коментарях питання щодо назв оригінальних пісень, їх авторів і виконавців; а у ровесників того часу – ностальгічні спомини про спокійне життя у часи СРСР, а також відсилання до сучасних реалій, зокрема звинувачення автора пісень фільму А. Макаревича у зрадництві ідеалів тих часів в зв'язку з його критикою нинішнього політичного режиму РФ.

Відеопародії на кліп “Експонат” переважно зосереджуються на обіграванні гендерних відносин, це можуть бути ремікси з іншими самодіяльними виконавцями, або героями виступають діти, ляльки; пародії-інверсії, де жінка і чоловік міняються місцями. Частина пародій має національний колорит, задіюючи, наприклад, грузинів як головних героїв і грузинський акцент у російськомовному тексті кліпу, або перекладаючи текст пісні на іншу мову, зокрема, українську. Можливим є сатиричний переспів пісні із новими словами на дану мелодію (“На БТРах, ах, и с русским миром в чердаках”), таким чином популярний текст поп-культури стає сатиричним памфлетом на злобу дня [13].

Окрім цього, ключова фраза “Кто молодец?” стає фразою-мемом, про що свідчать хештеги (слова-маркери груп, тем із хеш-символом #) на різних сайтах – Фейсбук, Твітер, Інстаграм (останній дає відповідь на запит #ктомолодецмолодец біля 16,000 постів). Загалом пошуковик Google на цей запит на червень 2016 р. дає посилання на біля 8 тисяч сайтів. Ці хештеги супроводжують селфі “себе улюблених”, фото-репортажі з цікавих / важливих для авторів соціальних мереж подій (отримання диплому, приготування страви, політ на дельтаплані тощо). Бачимо, що вихідний відеокліп як *spreadable media* генерує *e*-меми декількох різновидів: крилата фраза “ктомолодецмолодец”, яка вписана у правила мережевої письмової субкультури писати разом слова; слівце “лабутен” як пародія на символи красивого життя вищих верств населення та навичок “наших людей” у разі необхідності їх виготовлення із підручних засобів (з чим легко справляється інший відомий персонаж поп-культури Елочка з роману “Дванадцять стільців” І. Ільфа і Є. Петрова та однойменних екранізацій у своєму змаганні з американською мільйонершею); рефрен пісні “На лабутенах-ах и в восхитительных штанах”, а також весь текст пісні і сюжет кліпу, який породжує ремікси, пародії, переклади, переспівування. Мультиmodalність, інтертекстуальність, бриколажність – риси постмодерної культури з її динамічністю, гнучкістю, швидкістю — присутні у цьому сімействі мемів, яке тримається разом на кількох гачках – ключових елементах.

Мем як артефакт і як жанр. Пропозиція розрізняти меми як артефакти (фізичні, когнітивні, культурні, соціальні), а також аналізувати їх як жанр комунікації, походить в даному випадку з праці Б. Вігінс [7]. Дійсно, мем можна трактувати як дигітальний артефакт мережевої партиципаторної культури з його існуванням у фізичній іпостасі

(картинка, фраза, відеоролік) і у когнітивному вимірі – у свідомості учасників мем-ландшафту. На нашу думку, Інтернет-мем є не просто культурним артефактом, а проявом саме репрезентативної культури – локальної, міжрегіональної, глобальної, втілюючи ціннісно-сміслові її характеристики, ключові дискурси. Як вказує автор концепту Ф. Тенбрук, “репрезентативні уявлення культури продукуються не певними авторами, а частіше за все в напівпрозорій мережі культурної праці, як би анонімно, але вони рідко стають жорсткими догмами и вченнями, цілком допускають варіанти, і є при цьому обов’язковими” [14]. Як соціальний артефакт мему є проявами тих соціальних відносин – гендерних, етнічних, расових, вікових тощо, які побутують в тому чи іншому суспільстві. Як показує вищенаведений приклад, гендерні, статусні, міжнаціональні, етнічні відносини знайшли свій вираз у сімействі мемів «Лабутени».

Одночасно інтернет-меми можна розглядати як жанр актуального дискурсу, специфічним способом трансляції певних настанов, позицій, поглядів. Їх циркуляція у публічному просторі є засобом практично кожному в будь-який момент часу підключитися до дискусії, підтримати її за допомогою ітерацій існуючих мемів, чи додати свої нюанси, модифікуючи вже існуючі взірці. Прикладом є мему-номінативи (“ватники”, “укропи”, “майдауни”, “кримнаші” та ін.), які з початку російсько-українського збройного конфлікту стали поширеними концентрованими висловлюваннями, що у стислій формі несуть весь спектр емоцій і ознак, приписуваних уявним носіям цих груп. Їх активне використання у реальному житті та інтернет-дискусіях різного роду підключає учасника до актуальних дискурсивних порядків, підтримує соціокультурні ідентичності і розмежування [15].

Міметичні практики. Інший важливий аспект – розуміння того, що (1) *е-меми* як такі є одним із елементів **міметичних практик** цифрової популярної культури – практик повтору певного змісту, його реплікації і модифікації, які базуються на (2) *практичному знанні* (know how), (3) *дискурсивному знанні* (ідеї, погляди, смисли), (4) *технологічному оточенні* (комп’ютер, інтернет, програмні додатки, можливості Web 2.0 тощо). Практичні, габітуальні знання підказують нам, що таке жарт / пародія / ремікс / колаж, яким чином їх конструюють і втілюють у певній формі, як їх можна вживати в інтеракціях, поширювати в мережі і викликати бажані реакції: впізнавання, розуміння, схвалення. Дискурсивні знання говорять про те, що, власне, варте пародіювання, до яких цінностей і смислів відсилає / буде відсилати наш месідж, коли ми лайкаємо, поширюємо той чи інший мем у вигляді картинки чи відео, або самі залучаємося до створення фотожаб, коубів, макросів, демотиваторів, відеопародій, відеореміксів (різновиди мемів). Новітні інформаційно-комп’ютерні технології, про що вже йшлося вище, зробили можливим залучення широких верств населення

до цифрової комунікації і використання мемів як її медіаторів. Існують спеціалізовані сайти, соціальні мережі, які спеціалізуються на креації, збереженні, поширенні інтернет-мемів (Reddit, Tumblr, 4chan, Pinterest, memegenerator, imgflip, makeameme, risovach та інші). Міметичні практики (основані на логіці повтору) є сплавом діянь і висловлювань (Т. Шацкі), мають перформативну природу. Цінності, емоції, правила – все це вбудовано в міметичну практику як колективний взірць поведінки. Не завжди треба придумувати новий жарт, достатньо згадати відповідну фразу з улюбленого кінофільму, пісні, реклами, вбудувати її у відповідний контекст, підходящу ситуацію – і ти пожартував! (а також взяв участь у репродукуванні / розхитуванні (суб)культури включно з її владними, соціоструктурними, ієрархічними вимірами). Насправді, звісно, не так легко вдало жартувати / пародіювати, бо це потребує значної ерудиції, відчуття ситуації, культурної компетенції. Мемі / інтернет-мемі – прояви актуальної, динамічної, мінливої ситуації і одночасно прояв зв'язку із традицією, культурним надбанням попередніх часів. Пастіш, бриколаж, мешап, ремікс – всі ці маркери і інструменти постмодерної культури стали технічно і когнітивно доступнішими, продовжуючи розмивати кордони між легітимним мистецтвом і поп-культурою, продуцентами ідей / творінь та їх споживачами, власниками товарів і прибутків з їх продажу та аматорами / ентузіастами дигітальної культури як постачальниками неоплачуваної праці, маніпуляторами і маніпульованими тощо.

Для подальшого вивчення циркуляції цінностей і процесів конструювання смислів сучасної мережевої культури як важливого сегменту публічної сфери необхідно розробляти і застосовувати й відповідні методи інтернет-досліджень, зокрема, контент-аналіз, дискурсивний, семіотичний аналіз текстів партиципативної культури, онлайн-етнографію культурних практик активних користувачів, інтерв'ю, фокус-групи з представниками різних категорій учасників. Доцільними можуть бути критичні підходи до аналізу, які трактують низові практики популярної культури як прояви спротиву (у дусі cultural studies), повсякденних тактик пародіювання, висміювання владного дискурсу (М. Серто), політичної мобілізації.

Список використаної літератури

- 1. Jenkins H.** Fans, Bloggers and Gamers: Exploring Participatory Culture / Henry Jenkins. – NY: New York University Press, 2006. – 279 p.
- 2. Jenkins H.** Convergence Culture: Where Old and New Media Collide / Henry Jenkins. – NY: New York University Press, 2006. – 308 p.
- 3. Jenkins H.** Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture / Henry Jenkins, Sam Ford, Joshua Green. – NY: New York University Press, 2013. – 352 p.
- 4. Соколова Н. Л.** Популярная культура

Web 2.0: к картографии современного медиаландшафта: монография / Н. Л. Соколова. – Самара: Самарский ун-т, 2009. – 204 с. 5. **Milner R. M.** Internet meme research: october 2015. Електронний документ. Режим доступу: http://rmmilner.com/r.m.milner/internet_meme_research.html 6. **Shifman L.** An anatomy of a YouTube meme / Limor Shifman // *New Media & Society*. – 2012. – vol.14(2). – P. 187–203. 7. **Wiggins B. E.** Memes as genre: A structurational analysis of the memescape / Bradley E Wiggins, G. Bret Bowers // *New Media & Society*. – 2015. – vol. 17. – № 11. – P. 1886–1906. 8. **Докинз Р.** Эгоистичный ген / Р. Докинз. – Пер. Н. Фомина. – М.: Мир, 1993. – 318 с. 9. **Найкращі мему** 2015 року. Електронний документ. Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/3609059-khity-internetu-naikraschi-memy-2015-roku>. 10 **Shifman L.** Memes in digital culture / Limor Shifman. – Cambridge, MA: MIT Press, 2014. – 216 p. 11. **Segev E.** Families and Networks of Internet Memes: The Relationship Between Cohesiveness, Uniqueness, and Quiddity Concreteness / Elad Segev, Asaf Nissenbaum, Nathan Stolero, Limor Shifman // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – 2015. – vol. 20. – P. 417–433. 12. **Вся страна** уже на лабутенах, а ты? © Fishki.net. Електронний документ. – Режим доступу: <http://fishki.net/1829240-vsja-strana-uzhe-na-labutenah-a-ty.html>. 13. **Саблич Мирко.** На БТРах, ах, и с русским миром в чердаках. Відеокліп. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=xVCj8k5axA8>). 14. **Тенбрук Ф.** Репрезентативная культура / Фридрих Тенбрук // Социологическое обозрение. – 2013. – Т.12. – № 3. – С. 93–120. 15. **“Вата” против “Укропа”:** язык политических мемов. 8 августа 2014. Електронний документ. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n186744>.

Скокова Л.Г. Интернет-мему, *spreadable media* і цифрова культурна партиципація

Стаття присвячена виявленню особливостей міметичних практик як різновиду партиципації у популярній цифровій культурі сучасних суспільств. Міметичні практики як практики поширення, вподобань, ітерацій, реміксів, пародій текстів у формі інтернет-мемів співставляються з такими поняттями як поширювані (*spreadable*) медіа, віруси, мему. Інтернет-мему розглядаються як соціальні і фізичні артефакти, твори репрезентативної культури, що формують впливовий сегмент популярної мережевої партиципації. Інтернет-мем / семейство е-мемів базуються на ключових сутностях / «гачках», специфічній формі, змісту, позиції, які диференціюють їх від інших мемів, і одночасно інкорпоруують у мем-ландшафт згідно його конвенцій, правил, дискурсів. Постулюється, що мережева партиципація сприяє розмиванню кордонів між легітимним мистецтвом і поп-культурою, продуцентами та споживачами, професіоналами та аматорами, маніпуляторами та маніпульованими.

Ключові слова: цифрова культурна партиципация, міметичні практики, інтернет-мем, поширювані медіа, мережева культура, репрезентативна культура.

Скокова Л.Г. Интернет-мемы, *spreadable media* и цифровая культурная партиципация

Статья посвящена выявлению особенностей миметических практик как разновидности партиципации в популярной цифровой культуре современных обществ. Миметические практики как практики распространения, предпочтений, итераций, ремиксов, пародий текстов в форме интернет-мемов сопоставляются с такими понятиями как распространяемые (*spreadable*) медіа, вирусы, мемы. Интернет-мемы рассматриваются как социальные и физические артефакты, произведения репрезентативной культуры, формирующие влиятельный сегмент популярной сетевой партиципации. Интернет-мем / семейство *e*-мемов базируются на ключевых сущностях / «крючках», специфической форме, содержанию, позиции, которые дифференцируют их от других мемов, и одновременно инкорпорируют в мем-ландшафт согласно его конвенций, правил, дискурсов. Постулируется, что сетевая партиципация способствует размыванию границ между легитимным искусством и поп-культурой, продуцентами и потребителями, профессионалами и любителями, манипуляторами и манипулируемыми.

Ключевые слова: цифровая культурная партиципация, миметические практики, интернет-мем, распространяемые медіа, сетевая культура, репрезентативная культура.

Skokova L.G. Internet memes, *spreadable media* and digital cultural participation

The article is devoted to revealing features of mimetic practices as a kind of participation in popular digital culture of modern societies. Mimetic practice as practice of spreading, sharing, iterations, remixes, parodies of texts in the form of Internet memes are compared with such concepts as distributed (*spreadable*) media, viruses and memes. Internet memes are seen as social and physical artifacts, works of representative culture, forming an influential segment of the popular network participation. Internet meme / *e*-memes kind are based on key entities / «hooks», specific form, content and positions that differentiate them from other memes, and also incorporate in meme-landscape according to its conventions, rules and discourses. It is postulated that the network participation helps to blur the boundaries between legitimate art and pop culture, producers and consumers, professionals and amateurs, manipulators and manipulated ones.

Keywords: digital cultural participation, mimetic practice, internet-meme, spreadable media, network culture, representative culture.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – д. соц. н., професор
Кононов І. Ф.

ПРОБЛЕМИ ПОЛЬОВОГО ЕТАПУ ЕМПІРИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

УДК 316:303.1:355.422

Е. В. Князева

СПЕЦИФИКА РАБОТЫ СОЦИОЛОГА В УСЛОВИЯХ ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА: ВОЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ (УКРАИНСКИЙ ОПЫТ)

*«Отношение большинства социологов к войне
можно уподобить человеку, не решающемуся
войти в дом и гуляющему вокруг него»
(Н. Н. Головин [1, с. 141])*

В конце 80-х годов после разрушения Берлинской стены казалось, что война «ушла» из общественной жизни и мировой политики, и наступила эра мира и свободы. Однако эйфория была кратковременной, и в новых условиях широкое распространение получил термин «вооруженные конфликты».

Вот уже более двух лет Украина находится в состоянии открытого вооруженного противостояния. Украинское общество переживает глубокую социальную травму, последствия которой ужасающие и трагические. В современной Украине имеют место особого вида ситуации, в которые социолог, с одной стороны, не может не вмешаться в ситуацию, с другой стороны, эти ситуации создают определенные сложности и ограничения для исследования, а также риски для исследователя и людей.

В нынешних обстоятельствах в научном социологическом сообществе невероятно актуализируется внимание к методологическим аспектам социологии войны. В этом смысле опыт Украины бесценен.

Тем не менее, тяжелые и очевидные последствия войны, которые, в первую очередь, проявляются в обострении всей системы межличностных отношений, до сих пор недостаточно изучены и недооценены. Украинский социум находится в постоянном мобилизационном режиме (в настоящий момент в Украине уже объявлена седьмая волна мобилизации). Представители социальных групп активно включены в различные рода «военные» практики. Сказывается также длительное и массированное погружение общества в новостийное пространство, перенасыщенное военизированной тематикой и т. п. [2]. Между миром и войной стерлась грань и в мыслях, и в понятиях, и в повседневной жизни: люди живут и растят новое поколение не то на *«мирной» войне*, не то в условиях *«военного» мира*.

Еще в 20-х гг. прошлого века П. Сорокин так описывал влияние войны на изменение общественного мнения, установок и поведения людей: «Когда гражданское население вступает в войну, установки у него изменяются не после долгого опыта армейской жизни и сражений, но почти сразу же; благодаря новой ориентации, различению второстепенных и главных целей, происходит незамедлительное смещение предыдущих ценностей. Это результат, если говорить коротко, радикального изменения фокуса внимания» [3].

Политический конфликт, вспыхнувший в Украине в конце ноября 2013 года, а затем переросший в военный конфликт на Юго-Востоке, заставил работать по-новому представителей социальных и политических наук. Украинским социологам сегодня приходится проводить исследования в изменившихся условиях, а именно, в условиях милитаризации общественного сознания, что не может не сказываться на качестве их работы и их репутации. Меняются методы анализа вооруженных конфликтов, меняются и методы их изучения. Отдельно следует указать и на ряд принципиальных трудностей методологического и организационного порядка, возникающих в социологической профессиональной среде в связи с продолжающимся вооруженным противостоянием. Остановимся на них подробнее.

Сразу после февральской революции 2014 г. в Украине были объявлены досрочные выборы президента. Социологи по-разному отреагировали на этот вызов. Одни, в частности Е. Большов, высказывали опасения в отношении прогнозирования результатов выборов президентской кампании (май 2014) и указывали на риски для надежной оценки состояния общественного мнения, возникшие из-за форс-мажорной политической ситуации [4].

Другие, например, В. Паниотто, наоборот оценили работу социологов в президентскую кампанию как «вполне достойную». Он писал: «Проблемы достижимости респондентов не стали критичными, а искренность респондентов была достаточной для получения точных результатов. Более того, во время экзит-пола мы предприняли столько

усилий для опроса на Донбассе (запасные участки, параллельный телефонный опрос), что возникла опасность того, что мы опросим пропорционально больше людей, чем примут участие в выборах. Пришлось корректировать» [5].

Вторым вызовом стали исследования в аннексированном Крыму и на неподконтрольной территории Украины (части Донбасса) 2014-2015 гг., которые принесли хотя и неприятную, но минуту славы социологам. Не обошлось и без взаимных обвинений в манипулировании общественным мнением и громких заявлений Социологической ассоциации Украины [6].

Тема методологии социологических исследований в условиях вооруженных конфликтов, а также возможностей поддержки методических стандартов в экстремальных условиях обсуждалась на круглом столе «Социологические исследования в условиях военного конфликта», который состоялся 22.05.2015г. на факультете социологии Киевского Национального университета им. Т. Г. Шевченко. В научной дискуссии приняли участие представители ведущих социологических исследовательских центров Украины (в том числе, и автор этих строк).

В одном из интервью директор КМИС В. Паниотто так охарактеризовал итоги этой дискуссии: «Летом в Университете им. Шевченко прошел круглый стол «Социология в условиях военного конфликта». Академические ученые «наезжали» на опросные кампании, считая, что на оккупированных территориях и на территориях, не контролируемых Украиной, вообще не следует проводить опросы. Я и мои коллеги с этим не согласны. Мы обсуждали методологию таких опросов, и на Донбассе мы их проводим регулярно, но отказываемся от слишком чувствительных вопросов, которые могут подставить под удар интервьюеров и респондентов. На Донбассе мы проводим интервью в Донецке и телефонные опросы в других местах, так как интервьюеры не хотят ездить в другие города через блокпосты: это и дорого, и небезопасно. В сложных условиях заказчики являются более покладистыми, и, если бы были заказы на Крым, мы бы им, скорее всего, предлагали именно телефонные опросы» [7].

Основные вопросы, которые обсуждались, были следующие: какие возникают проблемы с исследованиями в зоне военного конфликта? можно ли в принципе проводить корректные научные исследования в экстремальных для исследователей и людей условиях?

В ходе проведенной дискуссии были высказаны альтернативные точки зрения:

- Нет смысла проводить исследования в оккупированной зоне (зоне военных действий) (Н. Чурилов, О. Куценко);
- Нужно проводить, чтобы понимать, что происходит. Социологи должны в этом участвовать даже с этических, гуманитарных, гражданских позиций (Н. Харченко, Д. Дмитрук)

– Нужно проводить, но в зависимости от темы исследования (В. Паниотто, М. Минченко)

– Надо проводить исследования, т.к. власть требует рекомендации, поэтому социологи должны знать, что там происходит (И. Бекешкина)

Кроме того, участники дискуссии акцентировали внимание на целом ряде трудностей (основных сложностей), с которыми им пришлось столкнуться при проведении исследований на проблемных территориях (имеется в виду Крым и Донбасс).

I. *Проблема безопасности*: риски для интервьюеров и респондентов

а) Отмечалось, что интервьюерам приходится перемещаться между блокпостами, проходить многочисленные проверки. Многие руководители опросных центров (М. Мищенко, И. Бекешкина, В. Паниотто, Н. Чурилов) отмечали случаи, когда интервьюеры попадали в плен и какое-то время сидели в подвалах. Поэтому интервьюеры получают четкую инструкцию: если на территории участка, на котором проводится опрос, возникают проблемы – интервьюер обязан немедленно оставить участок. Несмотря на то, что старые сети на Донбассе и в Крыму разорваны, люди (интервьюеры), по-прежнему, готовы работать и просят работу.

б) При проведении опросов на территории, где ведутся боевые действия, необходимо учитывать, что люди (жители) находятся в состоянии травматического шока. Это требует от интервьюеров совершенно другого поведения в процессе опроса. Исследователи также обращали внимание на то, что выехали (покинули зону конфликта) самые сильные и социально активные граждане Украины, а остались слабые и нуждающиеся. Многие респонденты через интервьюеров передают просьбы о том, чтобы им оказали конкретную помощь, т.к. другой такой возможности у них нет.

В качестве эффективного решения проблемы «безопасности» предлагалось использование надежных партнеров из числа местных жителей; применять комбинированные методы сбора информации (см. ниже рекомендации КМИС по использованию «secret box» и др.). Считается, что в Крыму люди очень боятся и поэтому их опрашивать по телефону нельзя, если только «речь не идет о кефире». Некоторые исследователи, в частности А.Горбачик, предлагали использовать опыт ESS, где параллельно с исследованием ведется еще и сбор параданных, которые включают в себя т.н. «event report» (фиксируются события, которые происходят в это время и соотносятся со временем опроса). Предполагается, что может быть влияние «события» на результаты опроса. Есть ряд чувствительных вопросов, и связывание их с event очень может быть продуктивным.

II. *Проблема получения валидной информации*. Особо остро перед исследователями стоит **проблема построения общенациональной**

выборки. Часто звучал вопрос, какие статистические данные использовать при построении выборки? Что сегодня представляет собой территории государства Украина? Социологи отмечали, что они не понимают, как изменилась структура украинского населения после начала военных действий. Важным последствием военного конфликта является **миграция**. Актуализируется вопрос: что делать с масштабами миграции? Официальные данные не подходят. Непонятно какая методика используется. Значительная часть переселенцев не учитываются официальной статистикой.

3. *Проблема контроля качества полевых работ – одна из самых острых.* Исследователи отмечали, что полевики-подрядчики контролировать могут только сами себя. Приходится работать исключительно «на доверии». Телефонный контроль в зоне конфликта не эффективен. Использовать независимых контролеров – опасно. Единственный критерий качества - повторяемость результатов. Если результаты и имеют смещения – значит эти смещения систематические. Значит – аналитики могут с ними бороться.

4. *Уровень отказов (response rate).* В ходе круглого стола прозвучали разные мнения в отношении показателей достижимости и причинах отказов. Интересное наблюдение высказал М. Мищенко (Центр им. А. Разумкова). Они считают, что Крыма и Донбасса как целостности нет, поэтому при исследовании на Донбассе, например, выделяют три зоны: (1) зона, которая находится под контролем Украины, где власть не менялась; (2) зона, которая находится на неконтролируемой Украиной территории и (3) зона, где власть менялась. Между результатами, полученными в этих зонах, наблюдаются существенные статистически значимые различия. Объясняют это следующим образом: 1) Донецкая область исторически неоднородна 2) высоким уровнем отказов, которые, как предполагают исследователи, могут иметь политически мотивированный характер. Отличия по уровню отказов довольно существенные. Самый низкий уровень отказов в зоне (1) – 31%, в зоне (2) – 42%, и самый высокий процент отказов в зоне, где власть менялась – 65%. Одной из причин, по мнению М. Мищенко, является влияние событий, связанных со сменой власти на сознание жителей этих районов и на отношение к людям, которые живут рядом с ними с совершенно разными взглядами. Исследователи также отмечают высокую корреляцию уровня отказов с уровнем доверия к незнакомым людям. Самый высокий уровень доверия на тех территориях, которые никогда не были под контролем сепаратистов, самый низкий там, где власть не менялась. Вероятно, что среди тех, кто отказался участвовать в опросе уровень доверия еще ниже. Отказ от ответа часто является политически мотивированным, считают социологи. Отказываются от ответа чаще люди, которые не считают уже себя жителями Украины,

поэтому не соглашаются отвечать на вопросы украинских исследовательских компаний.

У сотрудников КМИС относительно показателей достижимости другое мнение. Так, например, Н. Харченко отметила следующее: «Response rate в последнее время падает во всех странах. Ответ мировой социологической общественности: Бог с ним – пусть он падает. Важно ни сама его величина, а то, насколько он искажает мнение по тому или иному вопросу. Если количество non-response искажает полученные данные, значит это важно. Если же, опросив даже незначительное количество людей, мы получаем адекватную картину, значит должны работать с тем, что есть. У нас просто нет другого выхода».

Итоги дискуссии относительно работы социологов в экстремальных условиях подвел руководитель КМИС В. Паниотто:

1. Исследования нужны и возможны.
2. Безопасность – прежде всего.
3. Должно быть четкое описание ограничений полученных данных.
4. Использование оценки систематических ошибок (total survey error approach).
5. Использование «тайных боксов».
6. Использование mix-mode survey [8].

На основании сказанного можно сделать вывод о состоянии, в котором находятся сегодня в Украине социологические исследования: до сих пор не удалось подобрать адекватные нынешним условиям методы исследования, а те, которые используются, не могут служить эффективным инструментом анализа новых явлений.

Какой вклад может внести экстремальная социология в решение этой проблемы? Во-первых, сохранить прежний уровень открытости и откровенности суждений и оценок, во-вторых, определить строгим образом профессиональные задачи, дабы облегчить наблюдение, научную рефлексию; в-третьих, следует делиться тем позитивным опытом исследований в экстремальных условиях, который уже накоплен.

Открытым остается вопрос методологии социологических исследований в нестабильных условиях, в условиях высокой поляризации общества, возрастания категоричности, запуганности в трактовке событий, повышенной конфликтности общественных отношений. Работа социолога в экстремальных условиях предполагает умение видеть сложные процессы, происходящие во взаимодействии со специфичным проблемным (страдающим) объектом. Респондентов, а, тем более, участников вооруженных конфликтов уже нельзя рассматривать только как носителей информации. Социологам невольно приходится заниматься социальной терапией и брать на себя ответственность за формирование подобного рода социальных отношений.

Список использованной литературы

1. Головин Н.Н. О социологическом изучении войны // Социологические исследования. – 1992. – №3. – С. 139–147. 2. **В ОБСЕ признали**, что украинские СМИ оправдывают насилие и разжигают ненависть. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://7dniv.info/lang-ru/life/68574-v-obsye-viznali-scho-ukraiinsk-zm-vipravdovuiut-nasilstvo-rozpaliuiut-nenavist.html> [Обращение 15.03.2016 г.] 3. **Sorokin P.** Contemporary Sociological Theories. New York and London, 1928. – xxviii, 785 p. 4. **Большов Е.** Риски социологии военного времени / Евгений Большов. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://zn.ua/columnists/riski-sociologii-voennogo-vremeni-145351_.html [Обращение 16.03.2016 г.] 5. **Паниотто В.** Социология на экстремальных выборах / Владимир Паниотто. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/internal/sociologiya-na-ekstremalnih-vyborah-_.html [Обращение 16.03.2016 г.] 6. **Гладун А.** Соціологія та ідеологія: дискусія щодо опитувань про настрої кримчан / Андрій Гладун. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://commons.com.ua/sotsiologiya-ta-ideologiya/> [Обращение 16.03.2016 г.] 7. **Паниотто В.** Крымский опрос как зеркало российской социологии / Кирилл Калинин, Владимир Паниотто, Денис Волков, Роман Могилевский, Алексей Куприянов. - Электронный ресурс. Режим доступа: <http://trv-science.ru/2016/01/12/krymskij-opros-kak-zerkalo-rossijskoj-sociologii/> [Обращение 16.03.2016 г.] 8. **Дослідження в умовах конфлікту.** Приклади з практики КМІС. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.kiis.com.ua/materials/news/20150525_Soc_and_war/Soc_and_war_ua.ppsx.

Князева Е. В. Специфика работы социолога в условиях вооруженного конфликта: возможности и ограничения (украинский опыт)

В статье рассматривается проблема полевого этапа эмпирических социологических исследований в условиях войны. Показано, что военный конфликт на Юго-Востоке, заставил по-новому работать представителей социальных и политических наук. Украинские социологи вынуждены проводить исследования в условиях милитаризации общественного сознания и решать ряд принципиальных трудностей методологического и организационного порядка. Один из ключевых вопросов, который встает перед украинскими социологами: можно ли в принципе проводить корректные научные исследования в экстремальных для исследователей и людей условиях?

На основе анализа опыта эмпирических исследований в Украине автор делает вывод, что до сих пор не удалось подобрать адекватные нынешним условиям методы исследования, а те, которые используются, не могут служить эффективным инструментом анализа новых явлений.

Показано, що пока вопрос методологии социологических исследований в нестабильных условиях, в условиях высокой поляризации общества, возрастания категоричности, запелляционности в трактовке событий, повышенной конфликтности общественных отношений, остается открытым. Проводится мысль, что работа социолога в экстремальных условиях предполагает умение видеть сложные процессы, происходящие во взаимодействии со специфичным проблемным (страдающим) объектом. Респондентов, а, тем более, участников вооруженных конфликтов нельзя рассматривать только как носителей информации. Социологам приходится заниматься социальной терапией и брать на себя ответственность за формирование особого рода социальных отношений.

Ключевые слова: полевой этап социологического исследования, методы анализа, социологические опросы, методология социологических исследований, вооруженный конфликт.

Князєва Е. В. Специфіка роботи соціолога в умовах збройного конфлікту: можливості та обмеження (український досвід)

У статті розглядається проблема польового етапу емпіричних соціологічних досліджень в умовах війни. Показано, що військовий конфлікт на Південному Сході, змусив по-новому працювати представників соціальних і політичних наук. Українські соціологи змушені проводити дослідження в умовах мілітаризації суспільної свідомості і вирішувати ряд принципових труднощів методологічного та організаційного порядку. Одне з ключових питань, яке постає перед українськими соціологами: чи можна в принципі проводити коректні наукові дослідження в екстремальних для дослідників і людей умовах? На основі аналізу досвіду емпіричних досліджень в Україні автор робить висновок, що до сих пір не вдалося підібрати адекватні нинішнім умовам методи дослідження, а ті, які використовуються, не можуть служити ефективним інструментом аналізу нових явищ.

Показано, що поки питання методології соціологічних досліджень в нестабільних умовах, в умовах високої поляризації суспільства, зростання категоричності, запелляційності в трактуванні подій, підвищеної конфліктогенності суспільних відносин, залишається відкритим. Проводиться думка, що робота соціолога в екстремальних умовах передбачає вміння бачити складні процеси, що відбуваються у взаємодії зі специфічним проблемним (страждають) об'єктом. Респондентів, а, тим більше, учасників збройних конфліктів не можна розглядати тільки як носіїв інформації. Соціологам доводиться займатися соціальною терапією і брати на себе відповідальність за формування особливого роду соціальних відносин.

Ключові слова: польовий етап соціологічного дослідження, методи аналізу, соціологічні опитування, методологія соціологічних досліджень, збройний конфлікт.

Knyazeva E.V. Specificity of the sociologist work in armed conflict: possibilities and limitations (Ukrainian experience)

The problem of the field phase of empirical sociological research under conditions of war is analyzed in the article. It is shown that a military conflict in the South-East, made representatives of social and political sciences change their work. Ukrainian sociologists are forced to carry out their research efforts under conditions of militarization of public consciousness and to solve a number of fundamental problems of methodological and organizational order. One of the key questions for Ukrainian sociologists is whether it is possible to carry out any correct research in the extreme conditions both, for researchers and the people?

On the basis of empirical research in Ukraine, the author concludes that for now there are no sociological research means relevant to the current conditions, and those which are being used, cannot serve as an effective tool for the analysis of new social phenomena.

It has been shown that the issue of methodology of sociological research remains open due to unstable conditions, highly polarized society, domineering in the interpretation of events, and increased conflict potential in society. It has been pointed out, that the work of the sociologist under extreme conditions requires one's ability to see the complex processes taking place along with a specific problem (suffering) object. Respondents and, especially, participants of armed conflict cannot be considered only as information sources. Sociologists have to deal with social therapy and to take responsibility for establishing of a special kind of social relations.

Keywords: field stage of sociological research, methods of analysis, opinion polls, the methodology of sociological research, armed conflict.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Хобта С. В.

УДК 316.485.26(477)

К. М. Котеленець

А. Б. Алексєєва

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬОВОГО ЕТАПУ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження. В умовах гібридної війни, яка розгорнулась на Донбасі влітку 2014 року, особливо на її початку, проведення та організація польового етапу соціологічних досліджень на території регіону стало неможливим. Згодом, перед соціологічними центрами, інститутами та фірмами постало питання про відновлення цих територій на дослідницькій мапі, але вже з урахуванням соціально-політичних подій, що відбулися. Маємо на увазі анексію Криму та виникнення так званих «ЛНР/ДНР».

На початку 2015 року Донбас стає регіоном особливої дослідницької уваги. Це території, які суттєво відрізняються за економічним становищем і соціально-політичним орієнтаціям, соціальної проблематиці від інших регіонів України. В регіоні з'являються нові соціальні групи, які потребують ретельного вивчення (внутрішньо переміщені особи, військові ВСУ, добровольчі батальйони, волонтери, представники міжнародних організацій та ін.). Це задає новий вектор соціологічних досліджень і призводить до збільшення їх кількості в регіоні. Але практикуючі соціологи, організатори «поля», бригадири та інтерв'юери зіштовхнулись з новими труднощами при організації та проведенні етапу збору первинної соціологічної інформації в Донбасі. Соціальна напруга, посилена інформаційною війною, викликає недовіру до соціологів і суттєво ускладнює проведення польового етапу. Активізація дослідницької роботи в зоні конфлікту і складність реалізації польового етапу на цих територіях обумовлюють необхідність специфіки проведення польового етапу соціологічного дослідження під час воєнного конфлікту в Україні. Це нова проблема для вітчизняної соціології, яка має, перш за все, практичне значення.

Об'єктом нашого дослідження є польовий етап соціологічного дослідження. **Предметом** – особливості проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту.

Метою дослідження є вивчення специфіки, а особливо труднощів, проведення польового етапу соціологічного дослідження під час збройного конфлікту в Україні.

Існує велика кількість наукових робіт, присвячених методологічним засадам соціологічного дослідження, його проектуванню та організації. Вони обґрунтовані в роботах В. Воловича [1] Е. Гіденса [2], І. Девятко [3],

А. Здравомислова [5], Е. Ноель-Нойман [5], В. Паніотто [6], Н. Паніної [7], В. Семенової [8], М. Чурилова [9], В. Ядова [10], Ю. Яковенка [11], Г. Батигіна [12] та інших. Наразі з'являються поодинокі наукові дослідження гібридної війни або конфлікту на Донбасі. Вони представлені роботами І. Кононова [13, 14, 15], Ю. Радковця [16] І Рущенка [17] тощо.

Попри зростання практичної потреби у аналізі специфіки проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту, наукових робіт, присвячених цій темі вкрай мало. Роботи, які б досліджували специфіку проведення польових робіт під час конфлікту на Донбасі, взагалі відсутні. Отже, наукове вивчення особливостей проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту є актуальним дослідницьким завданням.

Теоретичний і практичний досвід проектування та організації емпіричного дослідження показує, що при наявності командної роботи, чіткому виконанні функціональних обов'язків, моніторингу та інспекційному нагляді, інструктуванні можливо досягти максимального результату та уникнути багатьох помилок. Організаційно-технічна складова та складнощі, які можуть супроводжувати польовий етап, добре описані в методичній літературі Н. Паніної [7]. Ключова з проблем реалізації поля – загальна криза опитувальних методів В. Паніотто та Н. Харченко [6]. До 2014 року організація та проведення польового етапу на території Донбасу не відрізнялись від інших регіонів. Починаючи ж з весни 2014 року, з'являються труднощі, пов'язані з військовим конфліктом.

З метою з'ясування характеру цих труднощів нами було здійснено дослідження. Воно проводилось у два етапи. На першому етапі нами було проведено експертне опитування супервайзерів і бригадирів українських соціологічних фірм, які проводили і проводять соціологічні дослідження на території Луганської і Донецької областей. На другому етапі здійснено вторинний аналіз результатів кількісних досліджень фірми Тейлор Нельсон Софрез Україна та Київського міжнародного інституту соціології.

Дослідження було реалізовано протягом лютого-березня 2016 року. Нами були опитані співробітники компаній TNS Україна, Київського Міжнародного Інституту Соціології, GFK Ukraine та громадської організації «Вибір». Загалом було зроблено 8 інтерв'ю (директор польового відділу (TNS), два супервайзери Київської області (TNS, KMIC), два бригадири Луганської області (GFK та ГО «Вибір»), три бригадири Донецької області (TNS, KMIC)).

На основі відповідей всіх експертів нами були визначені основні параметри порівняння ситуації «в полі» до і під час військових дій. Вони зведені у порівняльну таблицю за трьома періодами: 1) з початку 2014 року до червня 2014 року, 2) з червня 2014 до початку 2015 року, 3) з початку 2015 року до його кінця (табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка основних проблем в організації та проведенні польового етапу соціологічного дослідження

Параметр порівняння	Початок 2014р. – до червня 2014р.	Червень 2014р. – до початку 2015р.	Початок 2015р. – до кінця 2015р.
Співвідношення маркетингових, соціальних і політичних досліджень	Політичних і маркетингових більше ніж соціальних	Політичних і соціальних більше ніж маркетингових	Соціальних більше, політичних – без змін, маркетингових значно менше
Кількість опитувань на місяць	2-3	0-1	1-5
Співвідношення кількісних і якісних методів	Переважно кількісні методи	Кількість якісних методів збільшується, проте у більшості – кількісні методи	В залежності від області: Луганська обл. переважна більшість кількісні методи; Донецька обл. – майже 50/50
Зміни у команді інтерв'юерів	Команда незмінна (основний склад)	Основний склад залишається, але долучаються новачки у нових населених пунктах	Команда оновлюється та втрачає свій основний склад
Зміни у сценарії організації досліджень	Сценарій не змінювався	Сценарій потребував додаткового часу через проблеми з транспортом та зміну карти досліджень	Сценарій зазнав географічних змін та стає стабільним

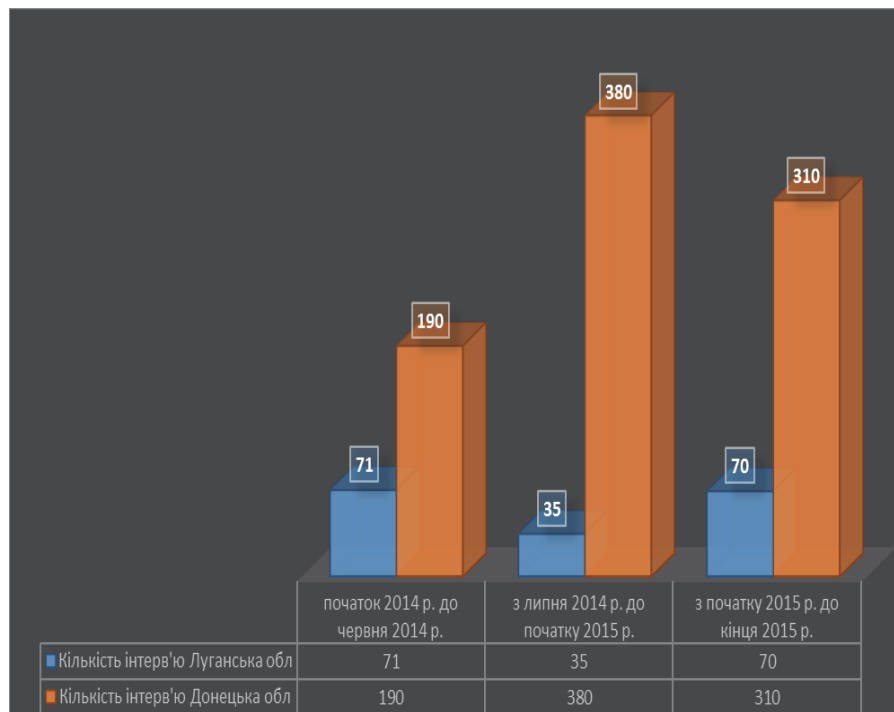
З табл.1 видно, що проблеми польового етапу соціологічного дослідження загострились під час активної фази воєнного конфлікту на території Донбасу, а саме: червень 2014р. – початок 2015р. Нажаль, говорити саме про цей період, коли досвіду подолання нових проблем у організаторів соціологічних досліджень ще не існувало, важко. В отриманих нами інтерв'ю експертів ми вже бачимо рефлексію з позиції сучасного моменту, коли напрацьовані певні схеми і скореговані методи роботи. Наразі, вивчення досвіду організації та проведення польового етапу в умовах військового конфлікту дає можливість класифікації його проблем та підготовку рекомендацій щодо їх подолання.

Почнемо з того, що у ході інтерв'ю було виявлено, що із розгортанням воєнного конфлікту на Сході країни, частина фірм

продовжувала дослідження, інші ж їх відразу припинили. Так, менеджер Київського Міжнародного Соціологічного Інституту (КМІС) – Дарина засвідчує, що з початком воєнного конфлікту на території Луганської і Донецької областей проектів ставало дедалі більше: *«Так, зміни відбулися, роботи стало набагато більше, оскільки у нас профіль досліджень соціальний. Дослідження, які ми робимо – соціальні, політичні і маркетингові. І якщо до цих подій у Луганській і Донецькій областях, я б сказала, ще домінували, скоріш за все, політичні дослідження, то зараз – це переважно соціальні: якість життя людей у Донецькій і Луганській областях, дослідження якихось гуманітарних програм».*

Проте, бригадир «GFK Україна» Наталія говорить про припинення будь-якої активності на території Луганську та інших окупованих територій: *«З початку війни, я не називаю це конфліктом, а війною, в червні у нас припинилися проекти, липень теж, серпень теж. Тобто, на території «Луганської Народної Республіки» їх вже немає. Перенесли у Сєвєродонецьк, починаючи з серпня місяця. В основному, це соціальні проекти – маркетингових проектів практично не було. І зараз їх дуже мало».*

За інформацією менеджера польового відділу TNS (Світлани), за останні два роки на території Луганської області кількість проведених інтерв'ю зменшилось майже удвічі, проте у Донецькій області їх стало удвічі більше (Мал.1).

Малюнок 1. Динаміка кількості інтерв'ю в Луганській та Донецькій областях за даними TNS Україна

Дисбаланс у кількості досліджень по областях може бути пояснений зміною підходу до проектування вибірки. Експерти засвідчили, що під час проведення досліджень, міста які зараз знаходяться на непідконтрольних Україні територіях, поступово виключалися із вибірки і замінювались іншими містами, які репрезентують регіон. Наприклад, менеджер КМІС, Дарина зауважує: *«Спочатку намагалися працювати і на окупованій території, і на неокупованій території. Наші колеги до конфлікту працювали переважно в обласних центрах Донецької і Луганської областей, але з початком конфлікту все змінилось. Вони переїжджали до Сєвєродонецьку, Маріуполя. Коли була можливість, потім поверталися. Ну, і ми, відповідно, постійно дивимось, в яких містах ми можемо працювати, а в яких не можемо. Це стосується не тільки кількісних, а й якісних досліджень. В кількісних дослідженнях треба було оперативно замінювати міста, прямо з сьогодні на завтра, тому що відбувалися обстріли і туди було небезпечно їздити»*. Свідчення «перекидання» точок опитування з однієї області Донбасу в іншу знаходимо у публікаціях Національного Банку Досліджень КМІС: *«Всеукраїнське дослідження «Думки і погляди населення України: вересень 2014 (Омнібус)» проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2014 року. Польовий етап дослідження тривав з 12 по 21 вересня 2014 року. Вибірка: стохастична чотириступенева, репрезентативна для населення України (без Луганської області та АР Крим) віком від 18 років. Опитано 2035 респондентів. Опитування проводилося у 110 населених пунктах України (окрім Луганської області та АР Крим). У Луганській області через воєнні дії виявилось неможливим проводити ані особисті інтерв'ю в домогосподарствах проживання респондентів, ані комп'ютеризовані телефонні інтерв'ю (САТІ). Інтерв'ю, які мали проводитися в Луганській області, були проведені в Донецькій області. В Донецькій області дослідження проводилося як на територіях, що підконтрольні Україні, так і на територіях, що не підконтрольні»* [17].

Менеджер польового відділу TNS також свідчить, що змін у структурі та об'ємі вибірки з початком конфлікту не відбулось, замінювались лише точки опитування в межах областей у зоні АТО. Ольга (ГО «Вибір», бригадир GFK) вказує, що незважаючи на достатньо масовий рух населення, особливо у Донбасі, об'єм вибірки залишився таким самим: *«Об'єм вибірки такий і залишився, 400 респондентів. Генеральна сукупність невідомо звідки пишеться, простежується природне зменшення населення, і воно продовжувалось. Про це мені казали в статистиці, що населення зменшується. Як це співвідноситься з тим, що більшість людей переїхали в регіон з окупованих територій, я не можу для себе це пояснити, все дуже хитко з вибіркою виходить»*.

Якщо роботу опитувальних мереж вдалося відносно швидко стабілізувати майже усім фірмам, то методологічні питання стосовно

репрезентативності вибірки у регіонах конфлікту було вирішити складніше. На території України різко активізувалась внутрішня міграція. Рух відбувався з окупованих територій до населених пунктів Луганської та Донецької областей, які знаходяться на підконтрольній Україні території. Водночас мешканці прифронтових міст підпорядкованих українській владі, змінювали місце проживання на інші українські міста через страх розгортання військових дій на їх території. За цих умов статистика не могла забезпечити надійною інформацією. Квотна вибірка продовжувала використовуватися.

Деякий час соціологічні фірми продовжували проводити дослідження на окупованих територіях, але через високий рівень соціальної напруги, відсутність гарантій безпеки роботи інтерв'юерів, дослідження мусили припинити. Це засвідчують майже всі експерти. Наприклад: *«Відмовились через складність відправки та отримання інструментарію і через страх за безпеку роботу місцевих інтерв'юерів...»* (Антон, менеджер TNS).

Фірмам довелось відмовитись від панельних та моніторингових досліджень в Луганській та Донецькій областях. Деякі з них перенесли на підконтрольні українські території, деякі – перетворили на інтернет-панелі. Виключенням є проекти, які здійснюються для міжнародних фондів чи програм. Здебільше, на таких дослідженнях спеціалізується КМІС: *«Проводиться моніторинг і оцінка продовольчої програми ООН, наприклад. Це опитування на основі списків ООН щодо отримання допомоги: про речі, харчування та проблеми, що їх цікавлять. Потім за результатами дослідження надавались гуманітарна допомога, продуктові пакети. <...> Виявляли, чи були задоволені цією допомогою отримувачі. <...> Плануємо провести порівняльне дослідження якості життя, здоров'я і харчування пенсіонерів..., які живуть на окупованій території. Замовник – ЮНІСЕФ і Всесвітня організація охорони здоров'я...»* (Дарина, менеджер КМІС). Представники ж інших українських фірм, зауважують, що на даний час на тимчасово окупованих територіях проводяться дослідження, але не українськими фірмами: *«...Мені відомі. ВЦІОМ в Криму на Новий рік проводив опитування «Чи готові терпіти?»* (Антон, менеджер TNS).

Істотно змінилось співвідношення проблематики досліджень: збільшилась кількість проектів, які спрямовані на вивчення соціально-політичної сфери. Таку тенденцію зазначили майже усі експерти. Менеджер КІМС, Дарина зауважує, що *«В рамках, наприклад, замовлень за останній рік, для нашого інституту, стало більше соціальних... Баланс змінився на користь соціальних <...> Зараз маркетингових – 10%, політичних – 70%, соціальних – 20%»*. Майже так само оцінює співвідношення проектів за тематикою і бригадир GFK, Наталія: *«5% – маркетингові, 70-75% – соціально-політичні»*. Менеджер ГО «Вибір», Ольга називає причину зменшення маркетингових досліджень:

«...згорання маркетингових досліджень пов'язано зі згоранням ринку та зниження платоспроможності в регіоні конфлікту...».

Дослідження виявило тенденцію до зміни співвідношення використання кількісних та якісних методів збору інформації. Можна говорити про переважання якісних методів. Зокрема, про свідчить інтерв'ю менеджера КМІС, Дарини: *«...40% кількісних і 60% – якісних досліджень»*. За оцінками експертів за період з початку 2014 року і до кінця 2015 року, на території Донецької області кількість якісних досліджень (і досліджень взагалі) помітно збільшувалась, хоча, на території Луганської це не було так помітно.

Зростання застосування якісних методів частково може бути пояснене труднощами використання традиційних кількісних методів збору інформації, зокрема, методу інтерв'ю «обличчя-до-обличчя» (F2F), особливо, на територіях розгортання конфлікту. В ході інтерв'ю було зафіксовано багато таких труднощів. Одні цих труднощів мали загальний характер і не відбивали специфіку досліджені в прифронтовій зоні. Наприклад: *«...інколи, ми приходили в будинок і там не знаходили респондентів, тому що у людей закриті двері; деє були відмови. Тому важко працювати F2F»* (Дарина, менеджер КМІС); *«проблеми були тому плані, що це було і до війни. Коли, і маючи посвідчення, і все інше, все одно на інтерв'юерів скаржилися в органи внутрішніх справ. Недовіра до інтерв'юерів»* (Наталя, бригадир GFK). Це ілюструє загальну кризу опитувальних методів, про яка вже давно обговорюється як вітчизняними, так і зарубіжними соціологами [6; 19]. Інші труднощі – чітко демонстрували особливості, пов'язані з прифронтовою зоною. Головна трудність в проведенні опитувань на цих територіях – страх респондентів відкрито висловлювати свою думку і взагалі брати участь у соціологічних опитуваннях. Так, менеджер ГО «Вибір» Ольга, говорить: *«Основна особливість – скритність респондентів. Під час інтерв'ю часто були ситуації, коли говорили: «Я думаю так-то..., а зазначайте, будь ласка, ось так-то...». І інтерв'юери мені казали, що були змушені обходити так, як їм вказував респондент. Потім, є така особливість. Коли респонденти бачать, що їх дані вносяться тільки у маршрутний лист, а в анкету нічого не йде, вони як-то легше ставляться до цього. Навіть не бачать, що дані вносяться в шапку анкети. Вони не вірять у те, що буде анонімне опитування, і це їх дуже хвилює. Їм здається, що до них прийде ФСБ, СБУ, інопланетяни прилетять. І доводиться дуже щільно працювати з інтерв'юерами, щоб розповісти їм, як саме знімати ось ці тривоги людей»*. Підтверджує це і досвід бригадира GFK Наталі в проведенні соціально-політичних опитувань: *«Бажання спілкуватися у них немає тому, що люди не зацікавлені. Вони бачать скрізь неправду і не хочуть ні з ким спілкуватися на такі слизькі теми»*.

Страх штовхає до соціальної мімікрії. Це підтверджує теорію А. Лобанової, що соціальна мімікрія, яка полягає у приховуванні власної

думки і мотивів для забезпечення власної безпеки і безпеки своїх близьких і проявляється як бажання маскуватися, не обов'язково використовується для досягнення мети деструктивного характеру [18, с. 139–149]. Вона виступає як засіб самозбереження. Водночас, постійне маскування власної думки може приводити до того, що людина починає сама вірити у те, що вона говорить. Це говорить про те, що соціальна мімікрія – це не просто обман, це у деяких випадках і самонавіювання (І. Кононов) [13].

Названі ускладнення намагаються вирішити пом'якшенням вимог до процедури відбору респондентів під час застосування маршрутного методу та використання для виборного методу снігової кулі. Так, менеджер ГО «Вибір» Ольга каже: *«...Якщо раніше діяли жорсткіше, наприклад опитуємо кожну п'яту домівку, то зараз більше використовується у нашому регіоні метод сніжного кому. Але тут є небезпека отримати ненадійні дані, особливо з політичних питань. Наприклад, якщо інтерв'юер підтримує українську владу, то велика вірогідність, що в його колі спілкування є такі ж самі респонденти, що може дати нам односторонню інформацію»*. Бригадир TNS Катерина висловила подібну думку: *«...Менше хочуть давати свої дані. Це те, що ускладнює. Який метод більш ефективний? Може бути, навіть метод снігової кулі може бути ефективний, або, коли принцип відбору не прив'язаний до конкретного місця. Ось це мені здається легше...»*.

Але, незважаючи на все вищесказане, опитування методом «F2F» досі вважається ефективним та є найпоширеним, попри усі складнощі при його використанні. Наведемо кілька фрагментів інтерв'ю, які це ілюструють. *«...все одно F2F це якісніше, ніж опитування стаціонарними телефонами. Було б краще опитувати по мобільному, але, на жаль, у нас немає якісної бази мобільних телефонів. Ми її поступово набираємо, накопичуємо, але поки що у нас немає можливості робити репрезентативні дослідження по мобільному телефону. Тому звертаємося до F2F, хоча, таки, складно зараз»* (Дарина, менеджер КМІС). *«Я завжди вважала, що F2F набагато краще і якісніше, ніж наприклад, ті ж онлайн, тому що ти бачиш людину, ти більше можеш йому задати уточнюючих питань»* (Юлія, бригадир TNS).

З початком конфлікту відбувались суттєві зміни в організаційному сценарії досліджень і опитувальній мережі. Склад опитувальної мережі в зоні АТО, а тим більше, на окупованих територіях суттєво оновився. Бригадирська та інтерв'юерська робота ускладнювались поганим функціонуванням транспортного сполучення (наприклад, відсутність транспортного сполучення з деякими точками опитування), непередбачуваністю графіків роботи пунктів пропуску, відсутністю на окупованих територіях мережі компаній українських, що забезпечують сервіс експрес-доставки (наприклад, там не функціонує Укрпошта, Нова

пошта та інші). Менеджери TNS Світлана та Антон, говорять: *«Якщо раніше ми відправляли інструментарій за проектом бригадирам в Донецьк і Луганськ, а потім інтерв'юери виїжджали до населеного пункту Луганської і Донецької обл. (міста і села), де заплановано опитування, то тепер ми відправляємо завдання та матеріали бригадирам, які знаходяться на підконтрольній території, а інтерв'юери через лінію розмежування виїжджають на непідконтрольну територію. Дуже часто виникають труднощі з відправленням і отриманням матеріалів для роботи, бо пропускні пункти перекриваються через ситуацію на цих територіях. При необхідності інструментарій за проектом (інструкції, анкети тощо) відправляємо на непідконтрольну територію в електронному вигляді. Інтерв'юери самі друкують всі необхідні документи на місці, проводять опитування і висилають заповнені анкети Інтернетом. Інструктажі проводимо через конференц-зв'язок. Пошук респондентів проводиться відповідно цілям дослідження (квотно-маршрутним методом, вільний пошук з районування та ін)».* Бригадир TNS Юлія наголошує на аналогічних складнощах: *«В роботі були непорозуміння, але не особистісного плану. Проблема в тому, що ми не могли привезти анкети, ми не могли вивезти анкети. Ми в телефонному режимі спробували заповнювати їх, грубо кажучи, в он-лайн режимі. Люди стали дуже важко йти на контакт, дуже багато респондентів не дають зараз свої телефони. Це напевно пов'язано з військовими діями, так. І, звичайно ж, це пересування...».*

Страх роботи в опитувальній мережі з боку інтерв'юерів та бригадирів, складнощі із транспортом призводять до динамічного оновлення опитувальної мережі. До війни опитувальна мережа в Луганській і Донецькій областях мала сталий характер. Бригадири мали відносно постійні точки опитувань і, відповідно, постійний склад інтерв'юерів у цих точках. З початком військових дій, населені пункти у вибірці змінюються і місце проживання інтерв'юерів основної команди перестає бути у зоні досяжності місць проведення опитування. В результаті – постійне оновлення складу інтерв'юерів. Для опитувальних фірм це означає додаткову організацію навчання, жорсткіший контроль роботи, плинність кадрів, практику випробувальних робіт для нових команд. Природно, що підвищує ризики щодо забезпечення якості і вчасності досліджень. Наші експерти свідчать, що недобросовісна робота інтерв'юерів призводила до зриву deadline або фальсифікації даних. Менеджер ГО «Вибір» Ольга говорить: *«Стикалася з тим, що людина зникала у невідомому напрямку з анкетами. Так у мене в Сєвєродонецьку було. Навіть, було дві таких людини. Це зірвало deadline. Були такі випадки, ну от, в зв'язку з ситуацією в Луганській області, коли довелося розширювати мережу інтерв'юерів. Багато людей вперше брали участь і переоцінювали свої зусилля. Спочатку замовляли велику кількість анкет, а виявлялося, що вони не можуть її охопити. Стикалася з*

ситуацією, коли після перевірки маршрутного листа, значна частина респондентів вперше чула про дослідження...». Таким чином, військові дії на Донбасі зумовили суттєве корегування організаційного сценарію реалізації поля та зміни у функціонуванні опитувальної мережі в зоні конфлікту.

Таким чином, в ході дослідження виявлені особливості організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні та визначені основні ризики його проведення:

1. Складнощі у формуванні вибірки. Причина: неточність статистики через внутрішню міграцію населення та активні бойові дії. Шляхом подолання стала заміна населених пунктів у межах регіону.

2. Складнощі при використанні та традиційного методу F2F, зокрема, з використанням маршрутного методу відбору респондентів в зоні АТО та окупованій території. Причина: соціальна напруга, страх та закритість респондентів, підвищення рівня недовіри, як особисто до інтерв'юера, так і до дослідницьких компаній, страх мобілізації, збільшення недосяжності респондентів через міграцію, соціальна мімікрія. Опитувальні фірми практикують заміну маршрутного методу методом «снігової кулі», хоча це і збільшує ризик ненадійності отриманих даних.

3. Збільшення на території Донбасу кількості досліджень соціально-політичної тематики (на противагу маркетинговим). Причина: підвищення уваги до територій міжнародних організацій та органів центральної влади (через порушення територіальної цілісності держави, вимушене переселення громадян, гуманітарні та соціальні проблеми), згортання ринку товарів та послуг. Одним зі шляхів подолання протиріччя між можливостями опитувальної мережі і зростанням потреби в проведенні досліджень є більш широке використання кількісних досліджень.

4. Особлива логістика під час організації польового етапу на окупованих територіях, яка враховує перетин пунктів пропуску на лінії розмежування та необхідність великої остороги та пильнування безпеки польової команди.

5. Нестабільність опитувальної мережі в зоні АТО і непідконтрольних територіях: зменшення кількості інтерв'юерів основної команди опитувальної мережі, нестабільність її складу, рухливість точок опитування.

Шляхом для подолання названих труднощів, на нашу думку, може бути:

1) вдосконалення процесу взаємодії між усіма ланками польового етапу соціологічного дослідження, зокрема, більш інтенсивна комунікація між польовим директором (супервайзером) та інтерв'юерами, а не тільки бригадами, проведення майстер-класів та мотивуючих тренінгів для основної команди інтерв'юерів;

удосконалення процесу інструктажу як інтерв'юерів, так і бригадирів: проведення додаткових інструктажів та часткова заміна «паперових» інструктажів скайп-конференціям; включення до змісту інструкцій пунктів, які б відбивали специфіку дій у нових соціально-політичних, воєнних умовах;

2) вдосконалення комунікації з громадськістю: проведення PR-компаній у ЗМІ, спрямованих на потенційних респондентів, з метою зменшення соціальної напруги та підвищення довіри до дослідницьких компаній;

3) міксування методів дослідження, між-методна триангуляція: використання одночасно з F2F, он-лайн, телефонних опитувань. При цьому, вважаємо, що експрес-опитування, опитування з невеликою кількістю питань, будуть більш ефективні;

4) проведення комплексних (якісно-кількісних досліджень): переоцінка значення контент-аналізу, традиційного аналізу документів (наприклад, використання аналізу інформаційних записок), кейс-стаді та ін., що підвищить надійність висновків і даних.

Список використаної літератури

- 1. Волович В.И.** Надежность информации в социологическом исследовании / В. И. Волович. – Киев: Наукова думка, 1974. – 134 с.
- 2. Гидденс Э.** Социология /Энтони Гидденс / Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. – М. Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
- 3. Девятко И. Ф.** Методы социологического исследования /И. Ф. Девятко. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1998. – 191 с.
- 4. Здравомыслов А. Г.** Методология и процедура социологических исследований / А. Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 1969. – 205 с.
- 5. Ноэль-Нойман Элизабет** Массовые опросы: введение в методiku демокопии. – М., Издательство: Прогресс, 1978. – 153с.
- 6. Паниотто В.** Кризис в методах опроса и пути его преодоления / В. Паниотто, Н. Харченко. – К.: Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – № 4. – С. 113–115.
- 7. Панина Н. В.** Технология социологического исследования. Курс лекцій. – 2-е изд. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – 180 с.
- 8. Семенова В. В.** Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: Учеб. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. - М.: Добросвет, 1998. – 289 с.
- 9. Сусоколов А. А.** Технология социологического исследования. Учебное пособие по курсу «Практикум по экономической социологии». – М., 2007. – 317 с.
- 10. Ядов В. А.** Стратегия Социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – 3-е изд. испр., - Москва: Омега-Л, 2007. –596 с.
- 11. Яковенко Ю. І.** та інші. Соціологія: Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник. – К.: Каравела, 2008. – 544 с.
- 12. Лекции по методологии социологических исследований.** Учебник для высших

учебных заведений. – М.: Аспект-пресс, 1995; 2-е изд. – М.: Изд-во РУДН, 2007. **13. Кононов І.Ф.** Методологія та досвід конкретних соціологічних досліджень в зоні соціально-політичного и воєнного конфлікту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Методологічні питання дослідження масової свідомості в кризові періоди суспільного розвитку»] (Старобільськ, 25 березня 2016р.) / Старобільськ, Луг. націон. ун-т імені Тараса Шевченко. – Старобільськ, Луг. націон. ун-т імені Тараса Шевченко, 2016. **14. Кононов І.Ф.** Донбас у полум'ї//Оборонний вісник. – 2014. – № 8. – С. 6 – 13. **15. Кононов І.** «Луганський синдром и пути» его преодоления. Електронний ресурс. Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/node/12059> (звернення 07.09.2014) **16. Радковець Ю.** Погляди на створення інформаційної системи безпеки України та її Збройних Сил / Ю. Радковець, О. Левченко, О. Косогов // Наука і оборона. – К.: «Техніка», 2014. – № 1. – С. 38 – 42 **14. Рущенко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І. П. Рущенко. – Х.: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с. **17. Національний банк досліджень** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 04.04.16. **18. Лобанова А.** Индивидуально-личностный и социально-групповой уровни социальной мимикрии: теоретико-методологический аспект.// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №4. – С.139 – 149 **19. Докторов Б.З.** О надежности измерения в социологическом исследовании. – Л.: Наука, 1979. – 128 с.

Котеленець К. М., Алексєєва А. Б. Особливості організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні

В статті аналізуються данні експертних інтерв'ю про особливості проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах військового конфлікту. Наводяться приклади та ситуації, які виникають у процесі реалізації польового етапу. Робиться спроба окреслити основні проблеми та ризики, які виникають у організаторів соціологічних досліджень як на теренах українського Донбасу, так і на непідконтрольній Україні території.

Показано, що в умовах військового конфлікту в зоні конфлікту з одного боку, загострюються традиційні для методу інтерв'ю «обличчя-до-обличчя» (F2F) труднощі, а з іншого, виникають нові, пов'язані з військовим конфліктом. Перші ілюструють загальну кризу опитувальних методів, яка вже давно обговорюється як вітчизняними, так і зарубіжними соціологами. Інші труднощі – чітко демонструють специфіку прифронтової території. Робиться висновок про те, що специфіка проведення польових робіт в умовах військового конфлікту полягає: загроза не репрезентативної вибірки, складнощі при використанні

маршрутного методу відбору респондентів, зменшення рівня ефективності методу F2F або складності при використанні цього методу, збільшення кількості недосяжності респондентів, мімікрія та виснаження «поля», збільшення відмов від відповіді серед респондентів, зменшення кількості інтерв'юєрів основної команди, логістичні проблеми та проблеми пов'язані з безпекою тощо. Зазначені деякі причини цих загроз, наприклад, страх та необізнаність респондентів, внутрішня міграція, виникнення соціальної групи переселенців, рухливість населення регіону, надмірна увага тощо.

Шляхом подолання названих труднощів, вбачається: інтеграція всіх ланок польового етапу, додаткові та прямі інструктажі, поширення результатів дослідження та інформації про дослідницьку компанію, виконувати пілотажне дослідження, використання експрес-опитувань та он-лайн опитувань, використання тріангуляції методів тощо.

Ключові слова: польовий етап соціологічного дослідження, бригадир, гібридна війна, збір первинної соціологічної інформації, інтерв'юєр, респондент, експерт, експертне інтерв'ю.

Котеленец К. М., Алексеева А. Б. Особенности организации полевого этапа социологического исследования в условиях гибридной войны в Украине

В статье анализируются данные экспертных интервью об особенностях полевого этапа социологического исследования в условиях военного конфликта. Приводятся примеры и ситуации, которые возникают в процессе реализации полевого этапа. Делается попытка определить основные проблемы и риски, которые возникают у организаторов социологических исследований как на территории украинского Донбасса, так и на неподконтрольной Украины территории.

Показано, что в условиях военного конфликта в зоне конфликта с одной стороны, загостряются традиционные для метода интервью «лицо-к-лицу» (F2F) трудности, а с другой, возникают новые, связанные с военным конфликтом. Первые иллюстрируют общий кризис опросных методов, который уже давно обсуждается как отечественными, так и зарубежными социологами. Другая трудность – четко демонстрируют специфику прифронтовой территории. Делается вывод о том, что специфика проведения полевых работ в условиях военного конфликта заключается: угроза не репрезентативной выборки, сложности при использовании маршрутного метода отбора респондентов, уменьшение уровня эффективности метода F2F или сложности при использовании этого метода, увеличение количества недосягаемости респондентов, мимикрия и истощения « поля », увеличение отказов от ответа среди респондентов, уменьшение количества интервьюеров основной команды, логистические проблемы и проблемы, связанные с безопасностью и тому подобное. Указаны некоторые причины этих угроз, например, страх и

неосведомленность респондентов, внутренняя миграция, возникновение социальной группы переселенцев, подвижность населения региона, чрезмерное внимание и тому подобное.

Путем преодоления названных проблем, усматривается: интеграция всех звеньев полевого этапа, дополнительные и прямые инструктажи, распространение результатов исследования и информации об исследовательской компании, выполнять пилотажное исследование, использование экспресс-опросов и он-лайн опросов, использование триангуляции методов и тому подобное.

Ключевые слова: полевой этап социологического исследования, бригадир, гибридная война, сбор первичной социологической информации, интервьюер, респондент, эксперт, экспертное интервью.

Kotelenets K.M., Alexeev A.B. Specifics of the field phase of sociological research in a hybrid war in Ukraine

The article analyzes the expert interviews data on the peculiarities of the field phase of sociological research in a military conflict. Here given examples and situations aroused in the process of conducting the field phase. Authors made an attempt to identify the main challenges and risks aroused during sociological studies on the territory of Ukrainian Donbass, and on the uncontrolled territories of Ukraine.

It is shown that under conditions of a military conflict, on the one hand, such traditional methods as "face-to-face» (F2F) interviews experience certain difficulties, and, on the other hand, there appear new, related to military conflict zone, ones. F2F methods illustrate general crisis of the questionnaire techniques that has long been discussed by both domestic and foreign sociologists. And new, related to a conflict zone methods clearly demonstrate specificity of the front line area. The authors highlighted following specific aspects of the field work under conditions of military conflict, they are - threat of non representative sample, complexity of using the route method of respondent selection, reducing the efficiency level of the F2F method or difficulty when using this method, increase of the number of inaccessible respondents, mimicry and exhaustion of the " field ", increase of non-response respondents, reducing the number of interviewers in the core team, logistical problems and issues related to security and the like. There were shown some causes of these threats, for example, fear and ignorance of the respondents, internal migration, problems with internally displaced persons, too much attention, and the like.

The following ways to overcome these problems are suggested - integration of all parts of the field phase, conducting additional and direct briefings, spreading information about the research and the research company itself, carrying out a pilot research, using express polls, online surveys and triangulation techniques , etc.

Keywords: field stage of sociological research, the foreman, hybrid war, collecting primary sociological information, the interviewer, the respondent, the expert, the expert interviews.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Верховод Л. І.

РОЗДУМИ НАД КНИГАМИ

УКРАИНА И КАПИТАЛИЗМ: НЕУДАЧНЫЙ РОМАН

(Рецензия на книгу: 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / За редакцією Кирила Ткаченка. – К.: Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2015 – 268 с.)

Рецензируемая книга резко отличается от основного наполнения нынешних книжных магазинов. В какой-то мере она – явление уникальное и, хотелось бы думать, прецедентное. Редактор издания **Кирилл Ткаченко** в качестве своей цели ставит рассмотрение опыта становления капитализма в Украине. Отсюда и название книги. 20 лет не предполагают привязку к каким-то конкретным датам. *«Прибегая к аналогиям, период 1989 – 2013 годов можно назвать «длинным двадцатилетием» внедрения капиталистических отношений»* (с. 23).

Редактор книги фиксирует несколько парадоксов рассматриваемой проблематики. С одной стороны, в Украине, которая просто больна историческим мышлением, именно этот период её новейшей истории является белым пятном, своеобразным провалом в коллективной памяти. Неудачный опыт масс людей, которые своими собственными руками надели себе на шею хомут классовой эксплуатации, порождает вытеснение прошлого в подсознание, а иногда и амнезию. *«Этот травматический диссонанс создает условия, при которых современность фигурирует как своего рода белое пятно – период, в котором мы живем, стал объектом, который последовательно избегает рационального осмысления. Предметом забвения, настоящего перманентного вытеснения становится наша современность. Амнезия оказывается способом анестезии, а симптоматическая заикленность общественных дискуссий на исторических темах восьмидесятилетней – шестидесятилетней давности выполняет функцию покрывающего воспоминания. <...> Несмотря на заикленность отечественных дискуссий на исторических*

темах, период последних двадцати пяти лет остается чуть ли не наименее исследованным. Конечно, присущий этим дискуссиям радикальный исторический редукционизм, то есть склонность объяснять любые проблемы современного общества ссылками на прошлое, еще не означает, что само прошлое становится вследствие этого предметом пристального внимания – ведь речь идет о слепых клише, сила которых объясняется в первую очередь ихним безапелляционным обвинительным тоном и опирается не так на научные объяснения, как на зазеркальную мистику, которая обращает нашу современность на царство, в котором господствуют мертвецы, а наших современников – на соучастников преступлений, совершенных задолго до их появления на свет» (с. 14–15). Второй парадокс состоит в том, что современность рассматривают не через призму главных категорий, которые только и могли бы её объяснить. Современный дискурс в этом отношении – серия интеллектуальных подмен. «...Установление капиталистических отношений отразилось на украинском обществе больше, чем, скажем, строительство национального государства или развитие демократических институтов (центральные легитимационные мотивы наличных исторических изменений, вместе с «внедрением рыночных отношений»). Одно из самых важных заданий этого сборника как раз и состоит в том, чтобы показать, насколько зависимым оказывается существование независимой Украины от проекта реставрации капитализма и до какой меры развитие капитализма деформирует «демократические процессы»» (с. 10).

В книги статьи сгруппированы в три раздела – «Крах светлого прошлого», «Аспекты трансформации» и «Перспективы».

Все тексты первого раздела написаны иностранцами – **Вадим Борисов** из России, **Саймон Кларк** и **Дэвид Лейн** из Великобритании, **Дэниел Валковиц** из США. Первые два автора и Дэниел Валковиц являются известными в мире исследователями рабочего движения. Их статьи в этом сборнике переносят нас на шахты и площади Донецка в начало 1990-х годов. Вадим Борисов был непосредственным наблюдателем шахтерской забастовки 1993 г. Он показывает, что забастовка возникла стихийно на шахте им. Засядько. Поводом для неё стало резкое повышение цен на продовольственные товары. Однако, всплеском активности рабочих воспользовались их работодатели. Для **Ефима Звягильского** она стала своеобразным подъёмным механизмом в высшие сферы государственного управления. Вадим Борисов подчеркивает, что «...люди боролись по-честному, сутками не спали, пребывали в страшном нервном напряжении, подрывали своё здоровье. Но работодатели и различные политические силы мастерски использовали этот социальный взрыв для отстаивания собственных интересов и изменения баланса сил в свою пользу» (с. 26). Собственно,

правлящий класс Украины, тогда находившийся еще в состоянии становления, нашел механизм, который он будет использовать всё время. Майданы – из этой серии.

Дэниел Валковиц, опираясь на собственные эмпирические исследования в Донецке показывает, как менялась идентичность шахтеров и как эти изменения привели её к краху. Для шахтерского движения было присуще внутреннее противоречие: его участники стремились к социальной справедливости, но путем к ней видели свободный рынок. Тем самым они разрушали свое привилегированное положение в экономической системе. Огромную роль здесь сыграло то обстоятельство, что *«...их воображение подпитывали многочисленные новые колонизаторы – от американских миссионеров до девелоперов в сфере экономики, а также американизированные образы того, что называется «нормальной жизнью» - от Диснейленда до Питтсбурга»* (с. 37). Бывшие члены стачкомов и советские профсоюзные деятели начали ориентироваться на модель профсоюза, которую представляет американский соглашательский тред-юнион АФТ-КПП. При этом реципиенты американских образцов воспринимали их своеобразно. Кооперативы, которые в США основываются на социалистических началах, превращались в очаги самого дикого капитализма (с. 52). Профсоюзные лидеры не понимали, что линия развития страны, которой они оказывали поддержку, ведет к деиндустриализации и к упадку самих профсоюзов. Не случайно в США в 1930 г. в профсоюзах состояли 35% наёмных работников, а сейчас – меньше 12% (с. 34). В итоге многие профсоюзные лидеры Украины проделали путь от защитников интересов людей труда к владельцам пивных заведений и магазинов. Профсоюзное движение шахтеров поэтому было не просто разбито правящим классом, но и распалось по внутренним причинам, потеряв свою идентичность.

Статья Дэвида Лейна носит обобщающий теоретический характер. Он пытается объяснить распад СССР и дальнейшее развитие Украины сдвигами в социальной структуре общества. Структурные сдвиги за период существования СССР привели к формированию социальных групп, которые стали носителями идей реформирования общества. Он пишет: *«...Во время Перестройки роль восходящей социальной группы приняли на себя занятые умственным трудом профессионалы – именно они сформировали запрос на политику Горбачева и больше всего симпатизировали ей»* (с. 60). Британский социолог считает, что даже КПСС превратилась в выразительницу интересов советского среднего класса, а *«...руководящие посты все чаще доставались людям с высшим образованием, чутким к потребностям и требованиям той части общества, к которой принадлежали они сами. Значительный сегмент административного класса был склонным к реформаторским идеям, а при определенных условиях – даже готовым принять идею радикальной политической и экономической трансформации общества»* (с. 61).

Выглядит это просто как панегирик советской партийной бюрократии и не даёт ответа на вопрос, почему же вся Перестройка пошла наперекосяк и закончилась катастрофой социализма.

Дэвид Лейн придерживается методологической позиции классового анализа общества. Подводя итоги Перестройки и капиталистической трансформации в Украине, он пишет: *«Наибольшей выгодой эти процессы обернулись для нового класса собственников, тогда как для рабочего класса, в чью собственность перешла разве что их рабочая сила, эти процессы обернулись существенными социально-экономическими утратами»* (с. 70).

Статья Дэвида Лейна заканчивается очень интересным пассажем о гражданском обществе. Он убедительно показывает, что большинство организаций гражданского общества являются прокапиталистическими. Они получают поддержку от транснациональной буржуазии и являются одним из инструментов демонтажа государства, как органа обеспечения общего блага. В бывших республиках СССР гражданское общество стимулируется извне. *«Создание структур гражданского общества «сверху» трудно назвать успешным: они так и не прижились на местной почве и остаются нежизнеспособными без донорской помощи. Более того, структуры гражданского общества нередко становятся участниками процесса неолиберализации – ослабления государственных институций и замены их разнообразными благотворительными организациями, добровольными объединениями, частными службами»* (с. 78–79).

Второй раздел книги «Аспекты трансформации» открывается статьей Кирилла Ткаченко «История одной странной победы или Кто выиграл вследствие рыночных преобразований?» Сразу скажу, что содержание статьи шире её названия. А оно возникло из поддержки идеи Дэвида Лейна о том, что движителем Перестройки был советский средний класс. Кирилл Ткаченко пишет: *«...Волна неолиберальной (контр-)революции, которая в конце восьмидесятых годов докатилась до Советского Союза, в итоге ознаменовала победу неудовлетворенных эрозией своих социальных позиций фракций (бывшего) советского среднего класса – правда, победу настолько пиррову, что социально-экономические потери преобладающей части этого класса оказались большими за обретения»* (с. 85). В безусловном выигрыше оказался формирующийся класс украинских капиталистов. Возник он, правда, в результате паразитирования на катастрофе социализма. Его усилиями за первую половину 1990-х гг. из Украины было вывезено от 25 до 50 млрд. долл. (с. 83). Эти средства просто изымались у населения, падение доходов которого в это время было значительно большим, чем падение экономики. Вот и спорь после этого с **Прудон**ом, что собственность – это кража! Пятно социального уродства так и осталось на теле этой социальной группы.

Формирующийся капиталистический класс использовал в своих интересах украинский национальный проект. *«Шизофреничность украинской ситуации (до определенной черты управляемая) может быть объяснена, в частности, странной связанностью обеих проектов – украинского национального проекта и проекта реставрации капитализма. Речь вовсе не идет о какой-то исторической необходимости, но наличная историческая генеза состоит в том, что проект реставрации капитализма предполагал создание независимого украинского государства и использовал этот процесс как источник своей легитимности. Непристойный выверт украинской власти частично лежит на поверхности и как раз и состоит в привязке «украинизации» к «успехам» капиталистического проекта»* (с. 109).

Кирилл Ткаченко сосредотачивается на трех аспектах капиталистической трансформации в Украине: дифференциации по уровню образования, вертикальным пространственным расслоением и горизонтальной пространственной дифференциацией. Во всех случаях он демонстрирует блестящие примеры диалектического мышления. Так, он показывает, что увеличение числа университетов и количества студентов шло одновременно с падением экономики. Это привело, с одной стороны, к девальвации ценности диплома, но, с другой стороны, превратило эти дипломы в пропуска на относительно благополучный рынок труда. Развитие пространственной структуры Украины дало жесткую иерархию поселенческой структуры и увеличение дифференциации между регионами. *«Исторический парадокс состоит в том, что накануне провозглашения независимости Украина была гомогеннее не только в экономическом, но и в языковом плане; наиболее масштабными языковыми процессами, которые происходили после провозглашения независимости, является не так украинизация или русификация в масштабах всей страны, как расхождение языковых траекторий регионов, то есть гомогенизация украиноязычного Запада и русскоязычного Востока страны»* (с. 113).

Статья **Игоря Самохина** «Потеря научного потенциала Украины» демонстрирует парадоксальность ситуации в исследуемой области. Все годы независимости в Украине росло число академических институтов и университетов, численность студентов и аспирантов, а также научных публикаций ученых, но одновременно с этим падала «наукоемкость» экономики (с 2,5% ВВП в 1991 г. до 0,86% в 2010 г.) (с. 116). В нашей стране так и не ликвидировано разделение труда между университетами и академическими учреждениями. Только вторые считаются собственно исследовательскими структурами. Автор вполне справедливо делает вывод относительно вала имитативных, как бы научных, усилий в нашей стране: *«Полусырьевая экономика не нуждается в инновациях»* (с. 116).

Татьяна Журженко в статье «Нация, гендер и класс в демографической политике» показывает, что правящий класс использует

дискурс демографического кризиса в манипулятивных целях. Под этот аккомпанемент в стране сложился консервативный консенсус, утверждающий традиционные гендерные роли, который в первую очередь поддерживают националистические партии и церкви, но к которому присоединились центристы и даже традиционные левые. Дискурс демографического кризиса сочетается с дискурсом «ответственного» отцовства среднего класса. Исследовательница пишет: *«Нормативные аргументы относительно «отцовства среднего класса» распространяются через СМИ, рекламу и другие формы культурного производства, превращая уход за детьми в своеобразный «потребительский проект»»* (с. 146). Гендерного равенства политика, ориентированная на такие ориентиры, обеспечить не может: *«Разница между зарплатой мужчин и женщин в Украине составляет почти 70%, к тому же женщины составляют 68% зарегистрированных безработных»* (с. 151).

Яков Яковенко в статье «Кладбище под застройку: инструментализация истории на примере Голодомора 1932 – 1933 годов» исследует политику памяти правящего класса нашей страны. Он показывает, что *«...господствующий дискурс Голодомора с самого начала служил инструментом политической и идеологической борьбы, рождался в этой борьбе, должен был каким-то образом объяснить, почему этатизм советский – это плохо, а этатизм новой республики – это что-то прямо ему противоположное»* (с.161). При этом *«...сама дискурсивная постановка вопроса так заставляет выстроить виновных в трагедии – чужой, неукраинский элемент – именно по национальному критерию»* (с. 165).

Несколько диссонирует с другими текстами раздела статья **Дениса Горбача** «О трех мирах, соревновании жертв и политэкономии». Пафос её обусловлен спором с традиционными левыми (КПУ, СПУ, ПСПУ) относительно их катастрофических оценок положения в Украине и Украины в мире. Автор начинает с утверждения: *«Одним из последствий систематического угнетения марксистской мысли в СССР стала интеллектуальная беспомощность постсоветских левых после распада этого государства»* (с. 179).

Денис Горбач отбрасывает утверждения, что Украина превратилась в колониальную страну, а её правящий класс руководствуется идеологией неолиберализма. Первый тезис он опровергает примерами покупки украинскими компаниями предприятий не только в Гане или Грузии, но и в Великобритании, Италии или Венгрии. Второй тезис он ставит под сомнение с оглядкой на то, что в Украине действует еще советский КЗоТ 1971 г., а часть ВВП, которая идет на заработную плату, возросла за последние 10 лет с 35% до 42%. Такой же уровень фиксируется в России, Беларуси, Чехии и Италии. В Китае же он составляет 11 – 13% ВВП (с. 199). Другой ряд данных,

которыми оперирует автор, - это индекс Джинни, измеряющий неравномерность распределения доходов в стране. По расчетам Мирового банка в Украине в 1987 – 1990 гг. его показатель составлял 0,24, в 1993 – 1994 гг. он достиг 0,47, а потом начал снижаться, достигнув в 2009 г показателя 0,26. В России этот показатель застрял на уровне 0,42; в Молдове – 0,34; в Казахстане – 0,29 (с. 201).

Название третьего раздела «Перспективы» явно не соответствует содержанию. Собственно, никакого прогноза развития страны там не содержится. Статья румынского социолога **Михая Варги** посвящена профсоюзному движению в Украине. Он убедительно показывает, что бессилие и соглашательство профсоюзного движения в нашей стране в первую очередь обусловлено политикой Федерации профсоюзов Украины (ФПУ). Это самое большое профсоюзное объединение было превращено его руководством в имущественную корпорацию, что обусловило все остальное.

Денис Горбач в статье «Отношения труда и капитала в Украине: две реальности» показывает, что профсоюзы в нашей стране не выходят за пределы требований европейских социал-демократов. За годы независимости они утратили свое влияние. Сейчас рабочие практически не организованы, а правящий класс сплочен: *«...если в профсоюзах состоит только 20% наёмных трудящихся страны, то в объединениях работодателей – 75% представителей соответствующего социального класса»* (с. 239).

Замыкает книгу статья **Владимира Чемериса** «Система и революция. Анализ социальных процессов в Украине», которая целиком не соответствует духу сборника. Методологически это бессильная компиляция конспектов по историческому материализму, теории **Льва Гумилева** и статистических таблиц. Автор делает выводы, с которыми трудно не согласиться: «Буржуазная оппозиция не способна предложить украинцам какие-то социальные проекты или программы, кроме банального замееен президента Януковича на президента-оппозиционера» (с. 267). Но это – концептуализация здравого смысла, которая никак не вытекает из предыдущих теоретических положений.

В целом рецензируемый сборник статей является безусловным событием в интеллектуальной жизни Украины. Кроме всего прочего, он демонстрирует накопленный научный потенциал отечественной социологии, собранный нею огромный объем данных о нашем обществе.

Но на этом поставить точку нельзя. Левые интеллектуалы демонстрируют слабость своих методологических позиций. В споре о месте Украины в мировой капиталистической системе упоминается теория «мир-системы» **Иммануила Валлерстайна**, но упоминается явно из вторых рук. Чтобы определить положение той или иной страны в мировой капиталистической системе нужно учитывать сумму факторов,

а не полагаться на отдельные примеры. В этом случае есть все основания говорить о движении Украины с полупериферии на периферию.

Книга была подготовлена к печати в 2013 г. Последующие события показали меру зависимости разных фракций украинского правящего класса от различных иностранных центров силы. Жаль, что авторы не скорректировали свои выводы так сказать «в связи с открывшимися обстоятельствами».

Отсутствие четкой методологической перспективы анализа сказывается в возможностях предвидения тенденций развития страны. Поэтому авторы ограничиваются, скажу так, голословными восклицаниями. Так, Кирилл Ткаченко пишет: *«Случай современной Украины как нарочно создан, чтобы показать, что преодоление любых форм социального дискомфорта предполагает преодоление капитализма»* (с. 113). У Дениса Горбача слышим вечную песнь левако-троцкистов: *«Извечный вопрос: что же в таком случае делать левым? То, что им «завещала природа»: всячески пропагандировать «социальную вражду», «раскачивать лодку» и «дестабилизировать ситуацию». Раздувать низовые конфликты на предприятиях и не только, подталкивать трудящихся к все более амбициозных и радикальных требований, в целом разжигать по возможности «боевые» настроения, ставя тем самым правящий класс в ситуацию, когда он не может пойти на уступки, оставшись собой, но не может и игнорировать требования»* (с. 207). Так и слышится голос **Сергея Нечаева**: *«Любить народ – это водить его под картечь»*.

Здесь в своем радикализме новые левые выглядят не такими уж и новыми. Они еще даже не осмыслили экологические ограничения на социальные действия, которые возникли в настоящее время. Старые левые на их предложения очевидно воскликнут: «Безответственно!». И в этом аспекте их критика будет справедливой. Но хорошо, что в интеллектуальном пространстве Украины обозначилась левая позиция, дающая возможность новых поворотов в дискуссии о перспективах развития нашей страны.

Кононов И. Ф.
доктор социологических наук, профессор

Рецензія надійшла до редакції 11.01.2016 р.
Прийнято до друку 23.05.2016 р.
Рецензент – к. соц. н., професор
Лобанова А. С.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Алексєєва Анастасія Борисівна – студентка 4-го курсу спеціальності «Соціологія» Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

2. Верховод Лілія Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії і соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

3. Злобіна Олена Геннадіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ (м. Київ)

4. Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

5. Котеленець Катерина Михайлівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

6. Князева Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології ІСН ОНУ імені І. І. Мечникова, директор Соціологічного центру «Пульс» (м. Одеса).

7. Лобанова Алла Степанівна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг)

8. Петренко Ольга Сергіївна – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

9. Плясов Вадим Сергійович – аспірант кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

10. Полулях Юрій Юрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії культури Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (м. Сєверодонецьк)

11. Прядко Оксана Володимирівна – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

12. Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ») (м. Харків)

13. Скокова Людмила Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАНУ (м. Київ)

14. Хобта Світлана Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

15. Чантурія Анжеліка Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(соціологічні науки)

№ 5 (302) травень 2016

Відповідальний за випуск:

д. с. н., проф. **І. Ф. Кононов**

Технічне редагування та коректура: С. В. Хобта, К. М. Котеленець

Переклад і редагування анотацій англійською мовою:

І. В. Рознатовський

Здано до склад. 27.05.2016 р. Підп. до друку 30.06.2016 р.
Формат 60х84 1/8.Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 33,25. Наклад 200 прим. Зам. № 15652.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 52-82-78
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>